

6 КИЇВ • 1970

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Розквіт Закарпаття за роки Радянської влади
- Визволення Закарпатської України Радянською Армією
- Боротьба Української РСР в ООН
- Герої-прикордонники в перших боях Великої Вітчизняної війни
- Про суспільно-політичні погляди Б. Грінченка
- Змійові вали Київщини
- Кременецька книжкова колекція
- Викриття прогресивними істориками та публіцистами західнонімецького мілітаризму та реваншизму

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 25-летию воссоединения Закарпатья с Советской Украиной. В. П. Русин. Расцвет Закарпатья за годы Советской власти. К. А. Куценко. Освобождение Закарпатской Украины Советской Армией (сентябрь — октябрь 1944 г.). Ю. М. Мацейко. Борьба Украинской ССР в Организации Объединенных Наций за претворение в жизнь ленинских принципов внешней политики. Сообщения. Н. И. Ткач. Трудовые подвиги новаторов сельскохозяйственного производства (1933—1937 гг.). В. И. Лихолоб. Ленинские идеи социалистического планирования и претворение их в жизнь в первые годы Советской власти на Украине. Е. М. Скляренко. Вопросы борьбы украинского народа за власть Советов на заседаниях Совнаркома под председательством В. И. Ленина (ноябрь 1917 — февраль 1918 гг.). Н. Н. Кулемин. Военная организация Харьковского комитета РСДРП(б). В. И. Головченко. Большевицкая пресса в борьбе за осуществление ленинской тактики в период первой мировой войны (1914 — февраль 1917 гг.). А. Г. Погребной. К вопросу об общественно-политических взглядах Б. Гринченко. А. С. Бугай. Змиевы валы Киевщины. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. On the 25th Anniversary of the Reunion of the Transcarpathian Region with the Soviet Ukraine. V. P. Rusin. Prosperity of the Transcarpathian Region in the Years of the Soviet Power. K. O. Kutsenko. Liberation of the Transcarpathian Ukraine by the Soviet Army (September—October 1944). Yu. M. Matseiko. Struggle of the Ukrainian SSR in the United Nations Organization for Realization of the Lenin Principles of Foreign Policy. Communications. N. I. Tkach. Labour Exploits of the Innovators in Agriculture Production (1933—1937). V. I. Likhobol. The Lenin Ideas of Socialist Planning and Their Realization during the First Years of the Soviet Power in the Ukraine. E. M. Sklyarenko. Problems of Struggle of the Ukrainian People for the Power of Soviets at the Meetings of Council of Peoples Commissars under the Chairmanship of V. I. Lenin (November 1917—February 1918). M. M. Kulemin. Military Organization of the Kharkov Committee of RSDWP(B). V. I. Golovchenko. The Bolshevik Press in Struggle for Realization of the Lenin Tactics during the First World War (1914—February, 1917). A. G. Pogrebnoy. On the Problem of Social-Political Views of B. Grinchenko. A. S. Bugai. The Zmyi Sweels of the Kiev Region. Notes. Returning to Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Essays. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (111)

ЧЕРВЕНЬ

1970

РІК ВИДАННЯ
ТРИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

До 25-річчя возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною

- В. П. Русин (Ужгород) — Розквіт Закарпаття за роки Радянської влади 3
К. О. Куценко (Ужгород) — Визволення Закарпатської України Радянською
Армією (вересень — жовтень 1944 р.) 12
Ю. М. Мацейко — Боротьба Української РСР в Організації Об'єднаних Націй
за перетворення в життя ленінських принципів зовнішньої політики (До
25-річчя ООН) 18

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Н. І. Ткач — Трудові подвиги новаторів сільськогосподарського виробництва
(1933—1937 рр.) 26
В. Г. Лихолоб — Ленінські ідеї соціалістичного планування і втілення їх у
життя в перші роки Радянської влади на Україні 34
Є. М. Склярєнко — Питання боротьби українського народу за владу Рад на
засіданнях Раднаркому під головуванням В. І. Леніна (листопад 1917 —
лютий 1918 рр.) 42
М. М. Кулемін — Військова організація Харківського комітету РСДРП(б) 49
В. І. Головченко — Більшовицька преса в боротьбі за здійснення ленінської
тактики в роки першої світової війни (1914 — лютий 1917 рр.) 57
А. Г. Погрібний — До питання про суспільно-політичні погляди Б. Грінченка 64
А. С. Бугай — Змійові вали Київщини 74

ЗАМІТКИ

- О. П. Удод — Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII — перша по-
ловина XIX ст.) 84
Ю. І. Макар (Червоноград) — З історії Варшавського повстання 1944 р. 91
Угїл Хакімова (Самарканд) — Становище трудящих Болгарії та їх боротьба
за свої права (1929—1933 рр.) 94

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Г. В. Стрельський — Ще раз про «Косий капонір» і його в'язнів 100

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- З. К. Фомічова — Оборонно-масова робота серед молоді напередодні Ве-
ликої Вітчизняної війни 104
П. С. Синенко (Полтава) — Роль В. І. Леніна у відбудові Донбасу в 1922 р. 106

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. П. Альперович (Харків) — Використання плакатів на уроках з теми «Ве-
лика Вітчизняна війна Радянського Союзу» 108

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Є. О. Колесник — Кременецька книжкова колекція 111

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- В. О. Фірстенко, Д. М. Чернишов — Герої-прикордонники в перших боях
Великої Вітчизняної війни 114

НАШ КАЛЕНДАР

- О. С. Лисенко — До 50-річчя розгрому військ буржуазно-поміщицької Польщі на Україні в 1920 р. 118
І. Ф. Черніков — 50 років радянсько-турецьких відносин 121
М. О. Рибаків — 100-річчя Південно-Західної залізниці 123
Ю. Г. Колосов — 80-річчя від дня народження Г. А. Бонч-Осмоловського 125
П. Ф. Лаптіні (Кам'янець-Подільський) — І. В. Луцицький про общину на Україні (До 125-річчя від дня народження) 127
В. Є. Задорожний (Ужгород) — Почесний член Російської Академії наук (До 200-річчя від дня народження І. С. Орлая) 130

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- В. Н. Гулевич — Викриття прогресивними істориками та публіцистами ФРН мілітаризму та реваншизму (1955—1969 рр.) 132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- П. К. Шапа — В. І. Ленін і український народ 139
А. Г. Слюсаренко — Руководящая роль КПСС в развитии естественных наук 140
І. Л. Шерман (Харків) — Історіографічні дослідження в Українській РСР 141
В. Р. Григор'ян (Єреван), Я. Д. Ісаєвич (Львів) — Украинско-армянские связи в XVII веке. Сборник документов 142
С. М. Антонюк — Норберт Коломейчик, Броніслав Сиздек. Польша в 1944—1949 роках. Нарис політичної історії 144
О. П. Окладников (Новосибірськ), М. В. Гарашанін (Югославія) — В. Н. Даниленко. Неолит Украины 145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Г. Н. Кучеренко — Наукова сесія, присвячена ленінському ювілею 147
І. Р. — Ювілейні ленінські збори 148
Ю. Г. Іващенко — Загальні збори відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР 149
Ю. А. Горбань — Наукова сесія професорсько-викладацького складу КДУ 150
А. А. Стрілко — Науково-теоретична конференція «В. І. Ленін і проблеми міжнародних відносин» 151
А. В. Юрченко — Обговорення питань історичної географії 152
Є. П. Степанович — Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1969 р. 152
В. М. Лало — Обговорення роботи «Українського історичного журналу» на Президії АН УРСР 154

ДОДАТОК

- Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні 156

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко.

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4.
Телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 6, 1970.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор М. Шендерович.

Коректор Є. І. Кочубей

БФ 03995. Здано до складання 27.IV 1970 р. Підписано до друку 12.VI 1970 р. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,238. Тираж 9948. Зам. К-66.

Статті

До 25-річчя возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною

В. П. РУСИН

РОЗКВІТ ЗАКАРПАТТЯ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Цього року трудящі нашої республіки відзначають 25-річчя возз'єднання Закарпаття з УРСР. Цією подією завершилася героїчна багатовікова боротьба українського народу за розв'язання однієї з найважливіших національних проблем — возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Воно стало можливим лише завдяки перемозі Великого Жовтня і побудові соціалізму в СРСР, здійсненню КІРС ленінської національної політики, внаслідок чого було створено непорушний союз вільних і рівноправних народів.

Довгим і неймовірно тяжким був шлях трудящих Закарпаття до волі. Багатостраждальна доля краю, який майже тисячу років перебував під чужоземним ярмом. Його населення протягом століть зазнавало невимовно жорстокого соціального та національного утиску, нестерпної експлуатації, політичного гніту. Тому закарпатські трудящі завжди висловлювали прагнення до возз'єднання з українським і російським народами. Це особливо сильно виявилось на початку першої світової війни, коли російські війська вступили в край. Закарпатці їх радо зустрічали, приєднувались до них, всіляко виявляли свої симпатії.

Незабаром до Закарпаття дійшла звістка про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. У містах і селах краю відбувалися мітинги, демонстрації, збори. Січневий страйк 1918 р. охопив всю Угорщину й Закарпаття. Після підписання Брест-Литовського мирного договору з російського полону повернулись десятки тисяч чоловік. Багато з них були безпосередніми учасниками жовтневих подій у Росії. Наприкінці 1918 р. на Закарпатті виникають перші комуністичні групи. Під керівництвом комуністів трудящі створювали революційні Ради робітників, селян і солдатів. 21 січня 1919 р. делегати всенародних зборів у Хусті одногласно вимагали возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

Радянська влада, встановлена на Закарпатті в 1919 р., проголосила рівноправність народів, ліквідувала національний гніт. Почали видаватись рідною мовою газети, йшла підготовка до відкриття українських шкіл. Однак на початку травня 1919 р., незважаючи на мужню боротьбу населення краю, Закарпаття було окуповане румунськими й чехословацькими військами, які встановили кривавий режим військової диктатури.

Та трудящі маси не схилили голови перед окупантами та їх пособниками — буржуазними націоналістами й клерикалами. Піднесенню революційного руху в краї сприяли успіхи Червоної Армії на радянсько-польському фронті в 1920 р. На території Закарпаття діяли народні месники, формувався червоногвардійський загін, який вирушив до Карпатських перевалів. Бойовими виступами трудящих керувала створена комуністами в березні 1920 р. Міжнародна (Інтернаціональна) Соціалістична партія Підкарпатської Русі (МСП).

У 1921 р. виникла Комуністична партія Чехословаччини. В 15 її окружних організаціях на Закарпатті налічувалось 8 тис. комуністів. Партійні організації КП(б) України підтримували тісні зв'язки з комуністами Закарпаття. Наприклад, в листопаді 1926 р. більшовики Київщини писали в листі до делегатів VII Крайової партійної конференції: «Пам'ятайте, що наші серця б'ються одним темпом з вашими. У своїй визвольній боротьбі ви продовжуєте почату нами революцію, ми ж будемо Радянську республіку не лише для себе, а й для вас». У своїй відповіді делегати урочисто заявили: «Клянёмось продовжувати боротьбу до того часу, поки не побачимося разом з Вами у возз'єднаній навіки Радянській Україні — складовій і невід'ємній частині СРСР».

Розгул білого терору на початку 30-х років не міг погасити полум'я національно-визвольного руху. Тільки протягом зими 1932 р. у краї відбулося 140 демонстрацій і голодних походів, у яких взяли участь 60 тис. чол.

Секретар Закарпатського крайкому КПЧ Олекса Борканюк говорив: «Як не можемо собі уявити життя без сонячного проміння і теплоти, так не можемо собі уявити життя без Радянського Союзу. Його сила й успіхи належать трудящим цілого світу».

Окупація Закарпаття (1939 р.) фашистською Угорщиною увійшла однією з найтрагічніших сторінок в історію багатостраждального краю. Протягом короткого часу Закарпаття вкрилося концентраційними таборами. Скрізь мали місце публічні розстріли, повішання, катування. Майже 6 років тривав розгул фашистського терору. За цей час, за неповними даними Надзвичайної комісії по розслідуванні злочинів німецько-угорських загарбників та їх співників на Закарпатській Україні, з 15 березня 1939 р. до 27 жовтня 1944 р. окупанти кинули в концтабори і в'язниці 183 395 чол., з яких 114 982 загинули.

В умовах нестерпного фашистського режиму трудящі Закарпаття вели героїчну боротьбу проти поневолювачів. Уже з перших місяців окупації активно діяли підпільні райкоми в Ужгороді, Береговому, Мукачевому, Хусті, В. Березному, Рахові та інших містах, у багатьох селах і робітничих центрах створювалися підпільні партійні осередки. Комуністи проводили роз'яснювальну роботу серед населення, переконуючи його в неминучому розгромі фашизму.

Значний вплив на піднесення антифашистської боротьби на Закарпатті мало визволення Радянською Армією восени 1939 р. Західної України. З донесень властей видно, що місцеве населення також сподівалося на допомогу СРСР. Тоді тисячі трудівників таємно переходили кордон. Це було не лише проявом великої любові до Країни Рад,

віри в те, що саме з її допомогою можна скинути фашистське ярмо, але й демонстрацією протесту проти ненависного режиму.

У роки другої світової війни великого розмаху на Закарпатті набрав партизанський рух. У цьому велика заслуга належить Українському штабу партизанського руху. Саме під його керівництвом було підготовлено й переправлено на Закарпаття організаторські групи, які швидко переросли у великі партизанські загони. Наприклад, група (7 чол.) Ф. Патакі, що прибула на Хустщину в серпні 1943 р., встановивши зв'язки з місцевим населенням, швидко виросла у великий партизанський загін. У 1944 р. на Закарпатті почали діяти групи під командуванням Героя Радянського Союзу підполковника О. Тканка, Д. Усти, І. Прищепи, а також автора цих рядків. Протягом липня-жовтня 1944 р. партизани знищили 3600 ворожих солдатів і офіцерів, 24 паровози, 218 вагонів і платформ, 25 автомашин, підірвали 5 мостів, 3 склади, захопили в полон 1663 фашисти та взяли багато зброї.

Крім бойових операцій проти фашистських військ, що відступали, партизани проводили велику політичну роботу серед місцевого населення. За активною участю народних месників у селах і містах краю створювалися Народні комітети, які швидко завойовували авторитет і поступово перетворювались у політичну силу, здатну взяти владу в свої руки.

У жовтні 1944 р. настав довгожданий час визволення. У кровопролитних боях Червона Армія розгромила ворожі сили й очистила Закарпаття від фашистського поневолення. Трудящі не лише радісно зустрічали радянських воїнів-визволителів, але й масово вступали до Збройних Сил Країни Рад. За неповними даними, протягом 1944 р. понад 25 тис. закарпатців добровільно вступили до лав Червоної Армії.

З перших же днів визволення під керівництвом комуністів у краї розгорнувся всенародний рух за возз'єднання з Радянською Україною. На початку листопада 1944 р. робітники, ремісники, торговці, передова інтелігенція у своїх зверненнях до Радянського уряду підкреслювали необхідність возз'єднання, що «...позбавить нас, закарпатських українців, від віковичних мук і страждань».

Важливою політичною подією в житті трудового народу була І конференція Компартії Закарпатської України (19 листопада 1944 р.), яка вказала, що головне завдання комуністів — мобілізувати трудящих на ліквідацію історичної несправедливості шляхом возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Від імені трудового народу делегати заявили: «Віднині ми не є малим народом, який потребує чужої опіки. Ми є складовою частиною великого українського народу».

26 листопада 1944 р. в Мукачевому відбувся І з'їзд Народних комітетів (663 делегати), який одностайно схвалив історичний Маніфест про возз'єднання Закарпаття з УРСР. Цей акт остаточно було здійснено в червні 1945 р. у відповідності з радянсько-чехословацьким договором. Протягом місяця Маніфест підписали понад 250 тис. чол., практично все доросле населення краю. Возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі мало велике історичне значення. Трудящі Закарпаття стали рівноправними членами радянської сім'ї народів. З цього приводу газета «Радянська Україна» писала: «Після тисячолітнього поневолення закарпатсько-український народ повертається назавжди в рідну сім'ю. Гарячий поцілунок від щасливої матері дорогим синам! Віднині сонце нового життя сходить над їхньою землею. Горю, злидням, бідуванню — кінець, назавжди кінець. В історії багатостраждального краю відкривається новий розділ. Розділ, що буде заповнений життям щасливим, вільним, новим — разом з усім українським, з усім радянським народом...».

Відразу ж після утворення Закарпатської області партія і уряд розробили заходи по ліквідації наслідків війни і тяжкої спадщини минулого. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б) України спеціальною постановою затвердили програму розвитку народного господарства Закарпаття на 1946 р. Великі кошти було асигновано на піднесення деревообробної, лісохімічної й харчової промисловості, передбачалося будівництво нових фабрик і заводів.

Партія і уряд направили в Закарпатську область великий загін партійно-господарських працівників, спеціалістів високої кваліфікації. Уже в перші післявоєнні роки швидкими темпами розвивалася економіка. Це сприяло тому, що соціалістичний спосіб життя міцно завойовував визнання й прихильність переважної більшості населення області.

Протягом 1946—1969 рр. в розвиток народного господарства Закарпаття було вкладено 956 млн. крб. Внаслідок цього обсяг промислового виробництва зріс майже у 20 разів. Зараз підприємства області лише за один місяць виробляють в 1,5 раза більше продукції, ніж за весь 1946 р. З 791 тис. населення Закарпаття 1946 р. у промисловості було зайнято лише 26 тис., а зараз — 104 тис.

За роки Радянської влади в промисловості області відбулись не лише кількісні, але й великі якісні зміни, зокрема виникли нові галузі — хімічна, верстатобудування, машинобудування, приладобудування тощо. Зараз тут налічується 236 підприємств, з них понад 200 було переобладнано і реконструйовано за останні 25 років.

Лише протягом перших двох післявоєнних п'ятирічок на Закарпатті вступили до ладу Рахівська картонна фабрика, Теребля-Ріцька ГЕС, вугільні шахти в Ільниці, нові комбінати і цехи мебльової, легкої, харчової, хімічної промисловості в Ужгороді, Мукачевому, Береговому та інших містах області. Незабаром до них приєдналися Ужгородський і Мукачівський приладобудівні заводи, авторемзавод в м. Ужгороді, постійно діюча хімічна реторта в Перечині, склотарний завод у Сваляві, Іршавський винзавод, великий мебльовий корпус і цех деревно-стружкових плит на Свалявському лісокомбінаті. Цей перелік можна було б продовжити.

Продукція закарпатських підприємств має добру славу не лише у нас в країні, але й далеко за її межами. Лише Мукачівський завод ім. Кірова експортує свої вироби у 36 країн світу.

Ось деякі цифри, що характеризують розвиток промисловості Закарпатської області. Порівняно з 1946 р. виробництво цегли зросло в 11,6 раза, м'яса — в 4,2, тваринного масла — 10, різних консервів — в 22,7, а шкіряного взуття — в 121 раз. Підприємства створеного в 1966 р. управління місцевої промисловості в 1968—1969 рр. порівняно з 1966—1967 рр. збільшили випуск продукції на 266%.

Швидкими темпами розвивається транспорт. Зараз в області налічується близько 500 комфортабельних автобусів, які доставляють пасажирів навіть у віддалені гірські села. Загальна кількість автомобілів зросла у 16,6 раза. Ужгородський аеропорт щодня приймає і відправляє 11 рейсових пасажирських літаків у Москву, Київ, Одесу, Сімферополь, Івано-Франківськ. Курсують літаки і на обласних лініях. Докорінні зміни відбулися також на залізничному транспорті. Всі лінії електрифіковані, оснащені сучасними вагонами й потужними електровозами. Суцільна електрифікація області мала значний вплив на підвищення добробуту й культурного рівня населення.

Сільське господарство буржуазного Закарпаття перебувало на рівні середньовіччя. Протягом століть Закарпатська Україна була феодальним маєтком угорських графів, німецьких баронів та «своїх» поміщиків і куркулів.

До возз'єднання більше 47 тис. селянських господарств (34,4% загальної їх кількості) були безземельними або малоземельними. 708 поміщицьких маєтків мали землі вдвоє більше, ніж 110 тис. селянських дворів. Лише графу Шенборну, що, ніби павук, розкинув свої тенета по всьому краю, належало 133 тис. га кращих ґрунтів.

Але з приходом Червоної Армії часи графів і баронів минули назавжди. «Хай земля належить тим, хто її обробляє, хто поливає її своїм потом»,— говорили селяни. Радянська влада дала їм землю. Вже в 1945 р. 43 тис. безземельних і малоземельних селянських сімей одержали 65 тис. га, худобу, реманент, насіння. Але не під силу було одному селянинові обробити свою ділянку: тоді в середньому по області на 4 господарства припадав лише один плуг. Люди починали розуміти, що в нових соціалістичних умовах вже не можна жити по-старому, за своєю межею.

У 1946 р. на Закарпатті виникають перші колгоспи й МТС. Через три роки колгоспами було охоплено 53% селянських дворів, а в 1955 р.— 97%. Таким чином, у 50-х роках у області завершилася суцільна колективізація. Перехід до колективного господарювання означав справжню революцію в економічних відносинах на селі, у всьому укладі селянського життя. Зараз в області налічується 143 колгоспи і 21 радгосп, які володіють 654 тис. га земельних угідь, з них 148 тис. га ріллі. На колгоспних і радгоспних ланах працює 2651 трактор і 2065 автомашин, 639 різних комбайнів, багато іншої техніки. Дедалі більше змінюється характер сільськогосподарської праці: сьогодні селянину доводиться мати справу не з дерев'яним плугом і мотикою, а з складними машинами, електрикою, хімією.

В 1945 р. у краї було всього 9 тис. га садів і 3 тис. га виноградників. Зараз же сади займають 44,9 тис. га, а виноградники — 13,3 тис. га.

Рік у рік зростає врожайність усіх сільськогосподарських культур. Наприклад, 1950 р. трудящі області збирали з гектара лише 11,8 ц зернових, 40 ц овочів, 68 ц картоплі. У 1969 р. ці показники збільшилися відповідно до 26,1 ц, 162 ц та 137 ц. У кілька разів зросло поголів'я громадської худоби, а м'яса в 1969 р. в області вироблялося в 6,1 раза більше, ніж в 1950 р.

У 1969 р. порівняно з 1950 р. грошові доходи колгоспів збільшились у 10,5 раза.

За успіхи, досягнуті у збільшенні виробництва й заготівель сільськогосподарської продукції Закарпатську область Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 26 лютого 1958 р. нагороджено найвищою урядовою нагородою — орденом Леніна. Більше ніж 2200 передовиків сільського господарства відзначено орденами й медалями Радянського Союзу, а 35 удостоєно високого звання Героя Соціалістичної Праці.

В свій час В. І. Ленін писав про царську Росію: «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були б пограбовані в розумінні освіти, світла і знання,— такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії» (В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 113). Ці слова вождя цілком і повністю можна використати для характеристики стану освіти й культури в радянському Закарпатті. Іноземні поневолювачі навмисне тримали трудящих краю у темряві й неучтві, проводили насильницьку денаціоналізацію. Нехтуючи національними інтересами корінного населення, вони закривали школи з українською мовою навчання. Це привело до того, що в 1937 р., наприклад, одна українська горожанська школа припадала на 23,5 тис. чол., а така ж чеська — на 1886 чол.

Неймовірна бідність — постійний супутник у житті верховинця — не дозволяла йому віддавати своїх дітей до школи. Гімназія була для них недосяжною мрією. Лише невеликій частині дітей робітників і селян вдавалося здобути неповну середню або середню освіту.

Радянській владі на Закарпатті дісталось не лише зруйноване й розладнане війною господарство, але й темрява, неписьменність. Тому Комуністична партія і Радянський уряд приділяли величезну увагу культурному відродженню краю. В 1945 р. Народною Радою Закарпатської України було проведено реформу народної освіти за зразком радянської школи. Навчання стало безплатним. Кожен дістав можливість вчитися рідною мовою. Після визволення на Закарпаття прибули 1,5 тис. кваліфікованих учителів, тут було відкрито 7 ремісничих шкіл, 7 технікумів і училищ, 30 вечірніх шкіл, кількість семирічних зросла в 10 разів. Усе це дало змогу в 1945/46 навчальному році збільшити контингент учнів порівняно з попереднім навчальним роком вдвоє. Тоді особливо багато відкривалося неповних середніх і середніх шкіл у гірських місцевостях.

Першочерговим завданням партійних і радянських органів області було ліквідувати неписьменність і малописьменність серед дорослого населення. Це завдання за допомогою широкої громадськості, насамперед учителів-ентузіастів, вдалося за короткий строк успішно розв'язати. Якщо в 1946 р. у краї атестат зрілості одержали лише 165 чол., то в 1969 р. середню школу закінчило 12,5 тис. чол. Крім того, 2,6 тис. чол. здобули освіту в середніх спеціальних учбових закладах і 3 тис. — в профтехучилищах. Зараз в області працює 757 загальноосвітніх шкіл, з яких 162 — середні. Всього у них та в середніх спеціальних учбових закладах і училищах системи профтехосвіти навчається 238,6 тис. чол. Серед 12,8 тис. учителів 5,7 тис. мають вищу освіту.

Одним з найщедріших подарунків, які зробила Радянська влада трудящим Закарпаття, був Ужгородський державний університет (відкрито 15 жовтня 1945 р.). Вперше в історії краю діти закарпатських робітників і селян дістали можливість здобути рідною мовою вищу освіту, прилучитись до наукової роботи.

В 1945 р. одна буржуазна газета писала: «В Ужгороді відкрито гімназію, яку місцеве неписьменне населення називає університетом». А зараз ця «гімназія» — один з провідних вузів України. Університет готує висококваліфікованих фахівців з 50 спеціальностей. За роки існування з його аудиторій вийшли 9180 спеціалістів народного господарства.

У 1945 р. на 14 кафедрах 4 факультетів навчалося лише 168 студентів і працювало 39 викладачів, з яких тільки 10 мали науковий ступінь.

Сьогодні Ужгородський університет має 12 факультетів, 58 кафедр, 78 навчальних і 25 науково-дослідних лабораторій, бібліотеку з книжковим фондом у 800 тис. примірників, станцію оптичних спостережень за штучними супутниками Землі, обчислювальний центр, бетатронну і кріогенну лабораторії, ботанічний сад, зоомузей, високігорську біобазу на полонині Рівній та інші наукові й учбові об'єкти.

Викладають у цьому вузі та ведуть наукову роботу 550 фахівців, серед яких 22 професори і доктори наук, понад 150 доцентів і кандидатів наук. Молодь, батьки якої були навіть необізнаними з грамотою, одержує дипломи про вищу освіту. Хіба це не символіка тих величезних перетворень і звершень, що відбулися в краї за 25 років Радянської влади? Зараз у Закарпатській області на 10 тис. жителів припадає

101 студент, більше, ніж в таких розвинутих капіталістичних країнах, як Франція, Англія, Федеративна Республіка Німеччини. Понад 80 тис. жителів Закарпаття мають вищу або середню освіту.

Справді революційні перетворення відбулися також у системі охорони здоров'я й соціального забезпечення. Зараз молодь не може собі навіть уявити, що в 1930—1936 рр. на кожну тисячу жителів Закарпаття вмирало 18—19 чол., а смертність серед матерів і дітей була чи не найвищою в Європі. Новому поколінню важко повірити, що за виклик лікаря треба було платити. І чимало платити. Тому бідняки уникали звертатися за медичною допомогою.

Слід вказати, що в 6 лікарнях, які розташовувалися в низині, де жило заможніше населення, налічувалося всього 1750 ліжок. В горах же один лікар обслуговував десятки сіл. Не буде перебільшенням сказати, що багато з верховинців за все життя ніколи не бачили лікаря.

У 1944 р. в області було 125 лікарів та 800 середніх медичних працівників, а в 1969 р. відповідно — 1984 і понад 7 тис. Загалом у системі охорони здоров'я працювало минулого року понад 9 тис. чол. Медична допомога населенню подається у 107 лікарнях і диспансерах, де налічується 9820 ліжок, у 144 лікарських і фельдшерських здоров'я пунктах та 434 фельдшерсько-акушерських, 100 колгоспних родильних будинках, 55 дитячих садках і яслах, 16 санаторіях та багатьох інших лікувальних закладах. Лише в 1968 р. на їх утримання витрачено близько 26 млн. крб., тобто у 8,5 раза більше, ніж в 1946 р.

Одне з величезних завоювань Жовтня — радянська система соціального забезпечення трудящих. За роки Радянської влади видатки на соціальне забезпечення в області зросли майже у 8 разів. Зараз на Закарпатті отримують державні пенсії 113,8 тис. чол., в 10 разів більше, ніж у 1945 р. Це говорить не лише про збільшення тривалості життя громадян, а й про розширення категорій трудящих, що мають право на державну пенсію по старості.

За 25 років у краї виросло нове село: споруджено 113 тис. будинків, близько 50 тис. перебудовано. Це значить, що на кожні 4 будинки припадає 3 нових. Лише за три післявоєнні п'ятирічки в селах Закарпаття було збудовано житла більше, ніж за 100 попередніх років. 7 сіл області на всесоюзному огляді-конкурсі на кращий благоустрій і будову населених пунктів, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, було відзначено дипломами. Це наслідок великої роботи, проведеної партійними, радянськими та господарськими органами в цьому напрямку.

Змінилось обличчя і закарпатських міст. Їх вулиці прикрашають нові сучасні будови кінотеатрів, будинків культури, шкіл, житлових масивів. За 1946—1969 рр. в житлове будівництво вкладено 90 млн. крб., що дало змогу здати в експлуатацію 20 тис. квартир загальною площею понад 1,1 млн. кв. м. Розв'язано завдання комплексного благоустрою міст.

Великих успіхів досягла область в розвитку культури.

До встановлення Радянської влади на Закарпатті не було державної мережі закладів культури. Кілька публічних бібліотек з книжковим фондом близько 100 тис. примірників, кілька аматорських драматичних і хорових гуртків — це все, чим була представлена культура Закарпаття. Не було жодного професійного мистецького колективу. Чеська й угорська буржуазія замість клубів і бібліотек будувала в селах і містах церкви та корчми.

В народі говорять: «Новий час народжує нові пісні!» За роки Радянської влади розвиток народного самобутнього мистецтва на

Закарпатті набув небаченого розмаху. Трудящі дістали змогу повністю виявити свої таланти. Зараз в області налічується близько 4 тис. самодіяльних колективів, в яких беруть участь майже 100 тис. чол., тобто кожний десятий житель. Багато з них за рівнем своєї виконавської майстерності наближаються до професійних колективів. В містах і селах працює 737 клубів, 1326 бібліотек з книжковим фондом понад 5 млн. томів.

Велику популярність у трудящих республіки має Державний заслужений Закарпатський народний хор. До послуг населення області — музично-драматичний театр і музичний лекторій.

Традиції народної творчості продовжує значний загін самодіяльних художників.

До встановлення Радянської влади на Закарпатті не було жодного музичного учбового закладу. Нині тут є музичне училище, 17 дитячих шкіл з 13 філіалами, а також дві вечірні школи.

В області налічується 109 музеїв — важливих осередків культурно-виховної роботи серед трудящих. Цій меті служить і обласна картинна галерея.

Характерним показником зростання культурного рівня трудящих є передплата на газети і журнали. З 1946 р. до 1970 р. кількість періодичних видань, що одержують закарпатці, збільшилася з 65 тис. до 1 млн.

За цей же час поширювалася радіофікація: замість 121 точки вже діє 104,4 тис., з яких 68,2 тис. припадають на село. Дедалі більшу популярність здобуває телебачення. Зараз близько 50 тис. голубих екранів світяться у найвіддаленіших куточках області. За 25 років кількість кінотеатрів зросла в 44,5 рази.

Небувалого раніше розмаху набули на Закарпатті фізична культура і спорт. Звання майстра спорту СРСР мають 64 чол. В області 11 турбаз з 3 філіями.

Великі перетворення сталися також у системі торгівлі й громадського харчування. 1947 р. Радянська влада ліквідувала приватну торгівлю. З 1946 р. до 1969 р. продаж продовольчих товарів збільшився в 6,4 рази, а промислових — в 10 разів. Ці цифри — яскравий показник неухильного зростання добробуту трудящих, які користуються послугами сучасних великих магазинів, торгових комплексів тощо. Дедалі збільшується кількість підприємств громадського харчування.

Набагато зросли грошові доходи трудящих, які зараз купують взуття у 19 разів більше, ніж в 1945 р., швейних виробів — у 45, м'яса і ковбасних виробів — у 21, масла тваринного — в 12, цукру і кондитерських виробів — у 10 і т. д.

Закарпаття — єдина область Радянського Союзу, яка межує з 4 європейськими країнами соціалізму — Угорщиною, Чехословаччиною, Румунією і Польщею. Через її територію проходять високовольні лінії електропередач «Мир», нафтопровід «Дружба», газопровід «Братерство». Зв'язки трудящих Української РСР, зокрема прикордонної Закарпатської області, з трудящими братніх соціалістичних країн дедалі поглиблюються, набирають різноманітних форм. У них, як у краплині води, відбивається якісно новий тип відносин, що склався й існує між державами соціалістичної співдружності.

Закарпатці протягом багатьох років підтримують багатогранні зв'язки з сусідньою Саболч-Сатмарською областю (Угорщина) та Східно-Словацьким краєм (Чехословаччина). Вони здійснюються в різних галузях промислового й сільськогосподарського виробництва, науки, культури тощо. Щороку з метою вивчення передового досвіду трудящі Закарпатської області обмінюються делегаціями з своїми сусідами.

Робітники підприємств мебльової, легкої, харчової, будівельної та

інших галузей промисловості встановили безпосередні виробничі контакти із спорідненими підприємствами Саболч-Сатмарської області і Східно-Словацького краю.

Дружні зв'язки існують між залізничниками прикордонних станцій Чоп (УРСР), Захонь (УНР) і Чьерна над Тісою (ЧССР).

Дедалі ширшого й конкретного змісту набуває творче співробітництво працівників науки, освіти, культури.

Багатогранні відносини між Радянським Союзом і країнами соціалізму мають важливе значення для інтернаціоналізації виробництва, розвитку суспільного прогресу, виховання трудящих у дусі братерської дружби, соціалістичного інтернаціоналізму.

Оглядаючись на пройдений за 25 років шлях, на велетенські зміни і перетворення, що відбулися в краї, ми з гордістю і любов'ю називаємо ім'я тієї життєдайної, перетворюючої сили, яка вивела Закарпаття з темряви і злиднів,— ленінська Комуністична партія, радянська соціалістична система.

Лише безкорислива братня допомога усіх республік Країни Рад дала змогу Закарпатській області за історично короткий строк досягти відчутних результатів у всіх сферах господарського й культурного життя. Це яскравий доказ великої співдружності народів СРСР, переконливий приклад могутньої перетворюючої сили радянського ладу.

За 25 років в області сформувалися якісно нові робітничий клас, трудове селянство, народна інтелігенція. Полум'яний патріот соціалістичної Батьківщини, переконаний борець комунізму, новатор і творець — таке духовне обличчя трудівника Радянського Закарпаття. Це велика перемога радянського суспільного ладу, який відкрив закарпатцям широкий шлях до освіти, науки і культури, скинув пута духовного і національного гніту.

За самовіддану працю 35 трудівників області удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці, понад 5 тис. відзначено орденами і медалями Радянського Союзу. Понад 36 тис. нагороджено ювілейними медалями «За доблесну працю» на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна.

Трудящі Закарпаття сповнені палких почуттів до рідної Радянської влади, до Комуністичної партії Радянського Союзу, під керівництвом якої у краї здійснено величні соціалістичні перетворення, що принесли радість, достаток, культуру.

Сьогодні трудящі орденоносного Закарпаття разом з народами всієї Країни Рад ідуть в єдиних лавах будівників комунізму.

ВИЗВОЛЕННЯ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОЮ АРМІЄЮ (вересень-жовтень 1944 р.)

Успішний наступ Червоної Армії весною 1944 р. був могутнім поштовхом до дальшого піднесення визвольної боротьби на Закарпатті. На прохання Закордонного бюро КПЧ в Москві ЦК КП(б) України доручив УШПР провести війсьну й тактичну підготовку організаторських партизанських груп¹, що створювалися представниками компартій Чехословаччини та Угорщини під керівництвом УШПР із солдатів та офіцерів чехословацького військового з'єднання в СРСР, а також тих іноземців, що здобули досвід боротьби з ворогом у партизанських загонах і з'єднаннях. До того ж, до їх складу входили досвідчені радянські партизани. Начальник Чехословацької військової місії в СРСР у телеграмі від 14 липня 1944 р. повідомляв Міністерство національної оборони, що УШПР підготував групи з 12—30 чол. для діяльності в районах Перечина (3), Мукачєвого (3), Рахова (2).

Протягом вересня — жовтня 1944 р. на Закарпатті десантувалися організаторські групи під керівництвом В. П. Русина, М. М. Перечинського, В. В. Буянова, В. П. Хоменка². За короткий час вони, маючи широку підтримку населення, вирости у великі партизанські зағони і з'єднання. Наприклад, у з'єднанні Русина налічувалося 250 партизанів, у загоні «За свободу Чехословаччини» (командир Перечинський) — 114 і т. д.³ До того ж, у кожному населеному пункті партизани створювали підпільні групи, мали своїх розвідників, зв'язкових. Таким чином, допомога радянського народу мала вирішальне значення для розгортання масового партизанського руху на Закарпатті. Організаторські групи були тими центрами, навколо яких згуртовувалися робітники і селяни для боротьби проти окупантів.

Але остаточно розгромити німецько-угорські фашистські війська могли лише регулярні частини Червоної Армії. З їх просуванням на Захід карпатський напрямок став самостійним. Враховуючи його важливість, а також те, що наступ у горах вимагав спеціальної підготовки військ, Ставка Верховного Головнокомандування 5 серпня створила новий 4-й Український фронт. До його складу ввійшли 1-ша гвардійська та 18-та армії 1-го Українського фронту, 8-ма повітряна армія з резерву Ставки, танкові, артилерійські групи та інші частини підсилення. Командуючим фронтом було призначено генерал-полковника І. Ю. Петрова, членом Військової Ради — генерал-полковника Л. З. Мєхліса, начальником штабу — генерал-лейтенанта Ф. К. Корже-

¹ Нариси з історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 492.

² Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 315, оп. 315-1, од. зб. 1, арк. 6—7; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 845, арк. 76; од. зб. 141; арк. 1-а; Нариси з історії Закарпатської обласної партійної організації, т. І, Ужгород, 1968, стор. 289.

³ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 314, оп. 314-1, од. зб. 1, арк. 33; ф. 315, оп. 315-1, од. зб. 1, арк. 24; ф. 3378, оп. 1, од. зб. 1, арк. 5; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 845, арк. 76; од. зб. 379, арк. 7.

невича⁴. З 15 серпня почалася ретельна підготовка до наступальної операції в Карпатах. Її здійснення було пов'язане з великими труднощами — подоланням паралельних гірських хребтів (висотою до 1 тис. м), що поросли густими лісами, тощо. Маневрування військ та їх взаємодія ускладнювало бездоріжжя. Лише Ужгородською та Мукачівською дорогами можна було підтягти важку артилерію і танки. Грунтові дороги були придатні тільки для руху гужового, а гірські стежки — в'ючного транспорту та піхоти. До того ж, Східні Карпати прорізані численними гірськими річками з обривистими берегами. Тому на практичних заняттях війська 4-го Українського фронту навчалися веденню бою в гірських умовах.

Природні перепони фашисти посилили мережею оборонних споруд — опорних пунктів і вузлів з системою траншей, дротяних загороджень, мінних полів, інженерних споруд з використанням природних гірських висот. Великі надії фашисти покладали на так звану «Лінію Арпада», де було збудовано протитанкові надовбні, вирито рови, зроблено завали тощо.

На початку вересня 1944 р. війська 4-го Українського фронту одержали завдання повністю визволити Закарпатську Україну і, розвиваючи наступ, вийти на Середньодунайську рівнину у верхів'ї р. Тиси. Перевали Головного Карпатського хребта обороняли 1-ша танкова німецька та 1-ша угорська армії, які у своєму складі мали 16 піхотних дивізій, 1 танкову та 2 гірські бригади⁵.

Ранком 9 вересня 1944 р. 1-ша гвардійська армія під командуванням генерал-полковника А. А. Гречка розпочала наступ. Щоб зірвати його, гітлерівське командування спішно перекинуло в район боїв частини з інших ділянок фронту та підтягло резерви. Але 13 вересня з'єднання 1-ї гвардійської армії на правому крилі прорвали ворожу оборону на 30-кілометровому фронті й просунулися вглиб на 10—15 км. Під ударами радянських військ ворог почав відходити. 20 вересня воїни 242-ї гірської стрілецької дивізії під командуванням генерала В. Б. Лісінова і 129-ї гвардійської стрілецької дивізії, очолюваної генералом Т. У. Грінченком, першими вступили на територію Чехословаччини. За успішні бойові дії, вихід на кордон і встановлення на Головному Карпатському хребті прапора 325-й гвардійський стрілецький полк (командир — майор М. Д. Олексієнко) був нагороджений орденом Червоного Прапора⁶.

На лівому крилі фронту 11 вересня розпочав наступ на Сігетському напрямку 17-й гвардійський стрілецький корпус (командир — генерал-майор А. Й. Гастілович), що був вилучений із складу 18-ї армії і підпорядкований безпосередньо командуванню фронту⁷.

З 18 вересня перейшли у наступ головні сили під командуванням генерал-лейтенанта Є. П. Журавльова. Успішні бойові дії 17-го та 18-го гвардійських стрілецьких корпусів примусили 1-шу угорську армію відвести свої війська перед фронтом 95-го стрілецького корпусу генерал-майора І. І. Мельникова⁸. 22 вересня 2-га гвардійська повітряно-десантна дивізія при сприянні 138-ї стрілецької дивізії оволоділа Татарським

⁴ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, М., 1967, стор. 365.

⁵ Боевые действия Советской Армии в Великой Отечественной войне (январь 1944 г. — сентябрь 1945 г.), т. III, М., 1958, стор. 579—581.

⁶ А. А. Гречко. Через Главный Карпатский хребет. — Они освобождали Закарпатье, Ужгород, 1968, стор. 28—29.

⁷ А. Й. Гастілович. 17-й гвардейский в боях за освобождение Закарпатья. — Они освобождали Закарпатье, стор. 58, 60—61.

⁸ Е. П. Журавлев. Бои в Карпатах. — Они освобождали Закарпатье, стор. 44—45.

перевалом. Розгорнулися вперті бої на підступах до державного кордону. 26 вересня 17-й гвардійський корпус оволодів Яблунівським перевалом, а 8-ма стрілецька дивізія вийшла на державний кордон і передовими частинами вступила в Закарпаття. 28 вересня радянські війська визволили присілок Лазещину та північну частину Ясині.

Ворог чіплявся за кожний клаптик землі, звідки вибити його було надзвичайно важко. Тоді вдавалися до обхідних маневрів невеликих підрозділів. Так, щоб визволити ст. Бескид радянським військам необхідно було заволодіти висотою Безіменною, що прикривала підступи до станції. Виконати це завдання вдалося внаслідок успішного маневру в тил противника. Окремим підрозділам Червоної Армії протягом дня доводилося відбивати по кілька контратак. Але бажання скоріше вийти до державного кордону надавало бійцям нових сил. Так, поранений солдат Кучеренко заявив, що ляже на лікування лише після повного очищення радянської землі від ворога. До кінця вересня війська 18-ї армії на всьому фронті вийшли на державний кордон. Тут бійці поклялися добити ворога в його берлозі.

Зливи, що розпочалися з 2 жовтня, і тумани утруднювали дії піхоти. Ворог докладав усіх зусиль, щоб загальмувати визвольний похід Радянської Армії, намагався будь-що утримати карпатський плацдарм. У цих важких боях радянські воїни виявили безприкладну мужність і героїзм. Так, артилеристи розмитими дощем стежками втягнули гармати на висоту, розташовану праворуч від Ужоцького перевалу, і відкрили по ворогу вогонь. Це допомогло радянським військам прорвати оборону противника і просунутися за лінію головного хребта на 5—18 км⁹.

Запеклі бої розгорнулися в районі Ясині, де ворог створив одне з найбільших гірських укріплень, щоб перекрити Червоній Армії шлях на південь. У смузі головної оборони підносилися залізобетонні надобні. Дротом, що їх оперізував, проходив електричний струм напругою в 3 тис. вольт. Тут же було збудовано мінне та дротяне загородження, вирито протитанкові рови тощо. За головною смугою розташовувалися сильні опорні пункти — Руська Мокра, Усть-Чорна, Брустура, Ясиня і Рахів, у яких налічувалося 305 довгочасних залізобетонних споруд і 97 дзотів. Танконебезпечні напрямки перетинали надобні. Протягом 17 діб тут точилися запеклі бої. Однак воїни 17-го гвардійського стрілецького корпусу зламали опір противника, здійснивши обхід через хребет Свидовиць і полонину Гермеска. Всіляку допомогу Червоній Армії подавали місцеві жителі: проводили підрозділи у тил ворога, вносили з поля бою поранених. «Ми ваші брати, це наш обов'язок», — говорили вони. Внаслідок обхідного маневру виникла загроза повного оточення укріпленого району. Ворог, втративши дві третини особового складу, почав відходити. Ясиню було визволено 14 жовтня¹⁰. У цих боях загинуло 413 радянських воїнів.

16 жовтня війська корпусу, зайшовши в тил противника, визволили Рахів. Першими увірвалися в місто підрозділи капітана С. С. Скакуна та лейтенанта І. Д. Коробова (768-й стрілецький полк). Частини Червоної Армії по фронту в 275 км просунулися вглиб території Чехословаччини на 20—50 км. На честь цих перемог воїнів 4-го Українського фронту 18 жовтня 1944 р. столиця нашої Батьківщини Москва салютувала 20 артилерійськими залпами. Наказом Верховного Головнокомандуючого понад 40 з'єднань і частин, що найбільш відзначилися в боях за оволодіння Східними Карпатами, було удостоєно найменування

⁹ «Знамя Родины», 19 жовтня 1944 р.

¹⁰ Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область, К., 1969, стор. 519.

«Карпатських». Серед них — 3-й гірсько-стрілецький і 17-й гвардійський стрілецький корпуси, 138-ма стрілецька дивізія та інші¹¹.

Значну допомогу регулярним частинам Червоної Армії подали партизанські загони і з'єднання, які здійснювали диверсії й проводили бойові операції в тилу ворога. Вони, виконуючи наказ УШПР, перешкоджали німцям перекидати війська на фронт, посиливши диверсії на залізниці Чоп — Ужгород — Перечин — Ужок та Чоп — Мукачеве — Свалява — Лавочне. Командир з'єднання В. П. Русин доповідав ШПР при 4-му Українському фронті: «Між Свалявою і Мукачевим 11 жовтня пущено під укіс 5 вагонів з продовольством і озброєнням, вбито 13 солдатів. Рух поїздів затримався на добу»¹².

Партизани відділення Носова з загону Усти-Прищепи між Іршавою і Ківяджем на початку жовтня підірвали 2 ешелони з живою силою і продовольством, а взвод Печерського на дільниці Берегове — Вилко висадив у повітря залізничний міст, внаслідок чого на 7 діб припинився рух. Народні месники на чолі з помкомвзводом Гордієнком 17 жовтня вивели на добу з ладу залізницю на дільниці Хуст — Рокошів. Підричники з'єднання О. В. Тканка 3 жовтня на перегоні Ужок — Перечин пустили під укіс військовий ешелон з танками й артилерією. Загін Кейсенова 20 жовтня вивів з дії вузькоколіїну ст. Антоловці¹³.

Партизани загону ім. Ватутіна на шосе Нижній Бистрий — Вучкове виявили міновану ділянку. Її угорські фашисти хотіли висадити в повітря після відступу, щоб затримати просування частин Радянської Армії. Мінери (Подай, Ловга, Ковач) під командуванням комісара загону І. С. Малкіна підірвали її раніше, внаслідок чого ворожі війська, що відступали, не змогли вивезти техніку¹⁴.

Народні месники здійснили ряд важливих бойових операцій. Так, 23 жовтня, коли Радянська Армія визволила м. Сваляву, з'єднання В. П. Русина біля с. Леловиця вступило в зустрічний бій з відступаючими ворожими військами (1,5 тис. чол.). Тільки незначній частині фашистів вдалося відступити в порядку. Штаб 4-го Українського фронту одержав донесення командира з'єднання: «За 23 і 24 жовтня... в боях розбиті рештки 1, 2, 3-го піхотних полків 14-ї Дебреценської дивізії. Вбито і поранено 193 солдати і 10 офіцерів, взято в полон 318 солдатів і офіцерів, захопили великі трофеї. Відзначилися загони Логойди, Мишка, бійці-партизани Турик, Зозуляк, Суран, Папп, Шелевер, Панько, Фарагаций, Глушко, Сабов, Туряниця»¹⁵.

Месники загону «За свободу Чехословаччини» громили тили ворога. Так, 23 жовтня група на чолі з М. М. Перечинським напала на німецький обоз (вбито 12 фашистів, взято в полон 4), а наступного дня на шляху Перечин — Ужгород партизани обстріляли колону¹⁶.

Загін Усти-Прищепи розгромив 4-й гірсько-в'ючний мінометний угорський батальйон і в зустрічному бою заподіяв великих втрат гірсько-артилерійському батальйону. В цих боях відзначилися командир взводу Г. М. Глеба, командир відділення В. І. Кугушев, бійці Ференц Доманкуш, І. Л. Бірюков, С. П. Ткаченко, Степан Ковач, А. П. Панащенко, І. П. Трибух, М. С. Сушкевич¹⁷.

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 6398, спр. 91, арк. 683, оп. 51444, спр. 8, ч. 2, арк. 212.

¹² Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 315, оп. 315, од. зб. 1, арк. 29, 13, 30.

¹³ Там же, ф. 314, оп. 314-1, од. зб. 1, арк. 28, 30, 31.

¹⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 379, арк. 5.

¹⁵ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 315, оп. 315-1, од. зб. 1, арк. 14—19, 31.

¹⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 845, арк. 80.

¹⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 3378, оп. 1, од. зб. 1, арк. 16.

Відсутних ударів завдали фашистам народні месники партизанського з'єднання О. В. Тканка. Так, 19 жовтня на шосе Тур'я — Ракове вони обстріляли автоколону ворога, через кілька днів знищили гарнізон в с. Тур'я Пасіка, розсіяли два ескадрони ворожої кавалерії, 26 жовтня обстріляли колону (вбили 80 фашистів), а 27 — вивели з дії артилерійську батарею¹⁸.

Партизанські загони та з'єднання здійснили понад 100 бойових операцій, підірвали 10 військових ешелонів, знищили близько 3 тис. фашистів, завдали великих матеріальних втрат. Отже, вони зробили значний внесок у розгром німецько-угорських військ у Карпатах, наблизили день повного визволення західноукраїнських трудящих від фашистського ярма.

Війська 4-го Українського фронту неухильно просувалися вперед. 23 жовтня вони визволили Тячів, 24 — Хуст, Сваляву і Волове. Вперті бої зав'язалися за м. Мукачеве, яке фашисти перетворили в міцний вузол оборони. В боях за місто відзначилися 317-та стрілецька та 237-ма стрілецька Пирятинська Червонопрапорна дивізії. 8 з'єднань і частин одержали почесне найменування «Мукачівських», 12 — нагороджені орденами Радянського Союзу¹⁹.

27 жовтня 1944 р. почалися бої за Ужгород, на захист якого фашисти підтягли свіжі сили. Гітлерівці хотіли затримати наступ Червоної Армії, але нічого не могли протиставити удару радянських військ з трьох напрямків — південного заходу, сходу і північного сходу. Уже о 10-й годині ранку танкова рота гвардії старшого лейтенанта В. Ф. Оброткіна увірвалася в місто, забезпечивши просування автоматникам лейтенанта Н. Є. Суанова, а згодом піхотинцям майорів Анкудінова і Тарасова. В другій половині дня радянські війська повністю звільнили Ужгород від угорсько-німецьких загарбників, взяли в полон понад 2,5 тис. ворожих солдатів і офіцерів, захопили значні трофеї. Протягом 29 і 30 жовтня всі контратаки гітлерівців було відбито. 9 частинам, що відзначилися в цих боях, було присвоєно найменування «Ужгородських», а 11 — нагороджено орденами²⁰. 27 жовтня о 21 годині Москва салютувала доблесним військам 4-го Українського фронту, що визволили Ужгород, 20 артилерійськими залпами з 224 гармат.

В боях за визволення Ужгорода сержант Дергачов один вогнем своєї гармати стримував контратаку німецьких танків до підходу підкріплення²¹. Героїчно билися танкісти. Молодший лейтенант комуніст А. С. Воскресенський знищив 2 польові гармати, ліквідував вогонь мінометної батареї, захопив 4 цілком справні гармати. Командир танкового взводу гвардії старший лейтенант І. П. Красовський знищив 4 гармати, 5 автомашин, 4 станкові кулемети, близько 50 гітлерівців²². Екіпаж танка гвардії лейтенанта Пахомова вийшов переможцем у поєдинку з трьома ворожими самохідними гарматами²³.

У тяжких боях за визволення Закарпатської України радянські воїни показали зразки мужності й героїзму. Так, бійці підрозділу офіцера Синицина, зайшовши в тил угорських частин, знищили десятки фашистів і захопили прапор 9-го піхотного полку 13-ї дивізії²⁴. У 351-й

¹⁸ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 314, оп. 314-1, од. зб. 1, арк. 31—32.

¹⁹ Архів МО СРСР, ф. 2, оп. 514446, спр. 8, ч. II, арк. 210, 251.

²⁰ Архів МО СРСР, ф. 2, оп. 514466, спр. 8, ч. II, арк. 211, 251.

²¹ «Известия», 28 жовтня 1944 р.

²² Они освобождали Закарпатье, стор. 33.

²³ Герої залишаються в строю, Ужгород, 1964, стор. 12.

²⁴ «Красная звезда», 22 жовтня 1944 р.

стрілецькій дивізії за першу декаду жовтня було представлено до нагород 840 чол., а в 24-й (за дві декади) — 450²⁵.

За визволення трудящих Закарпаття від фашистського гніту героїчно билися сини всіх народів Радянського Союзу. Безсмертний подвиг О. Матросова повторив син російського народу комсомолец Лукашов. Українці Костенко та Погорелий виявили два ворожі доти і, ризикуючи життям, висадили їх у повітря. Самовіддано бився за визволення гірського села казах Бісанбей Саджанов, який знищив 12 фашистів, а трьох захопив у полон. Кулеметна обслуга у складі сержанта М. Сіякаєва, наводчика М. Андрущенко і піднощика патронів С. Доставалова під час бою за вершину гори Кичера знищила понад 120 німецьких солдатів і офіцерів. Хоробро билися башкир Алуяров, вірменин Багадулян, киргиз С. Болдиев та багато інших²⁶.

З величезною радістю зустріли трудящі Закарпаття Червону Армію. Наприклад, населення Рахова вийшло на вулицю з червоними бантами на грудях. У місто прийшли гусули з гірських сіл і хуторів, а населення с. Білин вітало Радянську Армію дзвонами. У селах майоріли червоні прапори, а будинки прикрашались гірляндами квітів і вітальними гаслами²⁷. Всюди відбувалися стихійні мітинги, на яких трудящі Закарпаття висловлювали щиру подяку Червоній Армії, Комуністичній партії та Радянському уряду. Усе працездатне населення Закарпатської України допомагало радянським частинам ремонтувати шляхи, відбудовувати залізниці й мости. Так, понад 4 тис. молоді Рахівського округу разом з воїнами відбудували мости, 72 км залізниці тощо. «Ми працюємо для того, щоб Червона Армія скоріше розгромила ворога і щоб народ Гуцульщини зажив щасливим життям», — говорив голова Окружного Народного Комітету²⁸. На шляху з с. Кривки в с. Н. Верецькі працювало щоденно 200—300 чол.²⁹ Трудящі Мукачівського округу за власною ініціативою допомагали воїнам підготувати аеродром для експлуатації в зимових умовах і на власні кошти обладнали госпіталь для поранених³⁰. В Ужгороді, Хусті, Тячеві, Сваляві відкривати госпіталі допомагала молодь³¹.

Тільки завдяки радянському народові та його переможній Червоній Армії, вихованій Комуністичною партією в дусі пролетарського інтернаціоналізму, трудящі Закарпаття скинули з себе ярмо німецько-угорських загарбників. «Безмежна глибоко-сердечна подяка за це нашій любимій і славній Червоній Армії. Земний уклін за це славним богатырям землі Радянської, які покрили славою свої знамена на Карпатах»³², — говорили учасники урочистого засідання в Ужгороді.

²⁵ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 48620, спр. 2, арк. 195—196.

²⁶ «Известия», 19—20 жовтня 1944 р.; «Красная звезда», 28 жовтня 1944 р.; «Закарпатская Украина», 10 грудня 1944 р., 22 лютого 1945 р., 29 червня 1946 р.

²⁷ Архів МО СРСР, ф. 244, спр. 48620, спр. 6, арк. 260, 263—264, 270—271.

²⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—41, од. зб. 167, арк. 1; Поточний архів Закарпатського облвиконкому. Протокол обласної наради голів сільських і селищних Рад Закарпатської області від 21—22 липня 1946 р., стор. 11.

²⁹ Архів МО СРСР, ф. 371, оп. 45869, спр. 7, арк. 227.

³⁰ Закарпатський обласний державний архів у м. Мукачевому, ф. 9, оп. 7, спр. 56, арк. 35; «Закарпатська правда», 3 листопада 1944 р.

³¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—41, од. зб. 167, арк. 70.

³² «Закарпатская правда», 30 жовтня 1945 р.

* * *

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ЗА ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЖИТТЯ ЛЕНІНСЬКИХ ПРИНЦИПІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ (до 25-річчя ООН)

Уже в перші роки існування Країни Рад В. І. Ленін закликав радянську дипломатію «зробити все для миру», вказував на важливість участі соціалістичної держави в міжнародних організаціях. Передбачаючи можливість і доцільність створення міжнародної організації для підтримки миру, він у листі до Б. М. Чичеріна від 14 березня 1922 р. і в замітках щодо змісту пропозицій НКЗС для радянської делегації, що брала участь у Генуезькій конференції, сформулював ряд основоположних принципів діяльності такої організації, а саме: невтручання міжнародної організації у внутрішні справи окремих народів і держав; представництво в ній усіх народів, незалежно від расової приналежності, включаючи народи колоніальних і залежних країн; допомога слабким з боку сильних держав без підкорення перших волі других; добровільність співробітництва; сприяння загальному скороченню й обмеженню засобів війни, тобто роззброєнню¹.

Історична перемога сил демократії й прогресу на чолі з Радянським Союзом над силами фашизму й агресії в другій світовій війні відкрила реальні можливості для створення такої міжнародної організації. Її засновниками були країни, що перебували у стані війни з фашистською Німеччиною. Радянський Союз відіграв вирішальну роль у розгромі агресора. Тому дві радянські республіки — Україна та Білорусія, що зробили значний вклад у перемогу над фашизмом, також дістали права членів-засновників організації Об'єднаних націй. І ось уже 25 років Українська РСР разом з іншими соціалістичними країнами активно й послідовно відстоює в ООН миролюбну ленінську зовнішню політику, виступає за встановлення тривалого миру між народами, за розв'язання назрілих міжнародних проблем.

Уже на конференції у Сан-Франціско радянські делегації активно домагались вироблення такого Статуту ООН, у якому б втілювалися ленінські принципи міжнародних відносин. Слід відзначити роль української делегації під керівництвом видатного діяча нашої партії й держави Д. З. Мануїльського в розробці тексту преамбули і першого розділу Статуту (цілі й принципи).

До Статуту вдалося включити принципово важливі положення про рівність усіх націй та їх самовизначення і такі, що засуджували агресивну війну як засіб розв'язання суперечок між державами, втручання у їх внутрішні справи тощо.

Саме наполеглива й послідовна боротьба делегацій соціалістичних та миролюбних нейтральних держав за реалізацію цих принципів становить найважливішу сторону діяльності ООН. Турбота про те, щоб ця організація сприяла передусім послабленню міжнародної напруженості й забезпеченню мирного співіснування, характеризує принципову

¹ Ленинский сборник, XXXV, М., 1959, стор. 451—455.

лінію делегацій СРСР, України, Білорусії та інших соціалістичних країн. У цьому плані варті уваги запропоновані Радянським Союзом на розгляд XII сесії Генеральної Асамблеї питання про мирне співіснування, Декларація від 10 травня 1955 р. з рекомендацією всім державам вжити необхідних заходів до безумовного виконання резолюції ООН про засудження пропаганди війни, Декларація про неприпустимість втручання у внутрішні справи інших країн, питання про загрозу миру внаслідок проведення імперіалістичними державами політики «холодної війни» та створення агресивних блоків і воєнних баз на чужих територіях. Такій миролюбній позиції США та їх спільники протиставляли лінію на використання ООН в інтересах своєї політики. Характерною в цьому розумінні була гостра політична боротьба, що розгорнулася в ООН (1964—1965 рр.), внаслідок спроб США та їх союзників по агресивних блоках перекласти значну частину фінансових витрат, викликаних проведенням операцій військ під прапором ООН на Близькому Сході та в Конго, на жертви агресії та на соціалістичні країни. Уряд Української РСР у своїй заяві від 25 листопада 1964 р. рішуче відхилив будь-які спроби з допомогою погроз примусити його сплачувати ці видатки². Позиція радянської дипломатії була яскравою демонстрацією того, що вона пишно стоїть на варті благородної мети, в ім'я якої створювалась Організація Об'єднаних Націй. Можна твердити, що принципова позиція радянської дипломатії завадила тоді імперіалістичним колам перетворити ООН на додаток своєї політики, а отже сприяла збереженню ООН як міждержавної організації.

На наступних сесіях Генеральної Асамблеї соціалістичні держави, у тому числі й Україна, активізували боротьбу за зміцнення миру. Зокрема, на розгляд XXIV сесії делегація СРСР винесла питання «Про зміцнення міжнародної безпеки». Делегат України у своїй промові переконливо показав, що шлях до міжнародної безпеки пролягає через мирне врегулювання таких гострих проблем, як в'єтнамська, близько-східна, корейська. Відзначивши їх специфіку, що вимагає особливих методів врегулювання, він також вказав на спільну рису. Вона «полягає в тому, що на шляху в'єтнамського, корейського та арабських народів, що були свого часу під п'ятою колонізаторів і піднялися на боротьбу за своє національне визволення, за політичну й економічну незалежність, за цілісність своїх батьківщин, своїх національних територій,— що на шляху цих народів став імперіалізм. Частина В'єтнаму, частина Кореї, частина території арабських країн в результаті війн виявилась окупованою військами іноземних держав»³. Ось чому делегація УРСР вважала за необхідне, щоб ООН висловились за виведення військ з територій, окупованих в результаті збройних дій одних держав проти інших держав і народів, які відстоюють завойовану ними внаслідок ліквідації колоніальної системи незалежність і територіальну цілісність.

1969 р. УРСР разом з іншими соціалістичними та афро-азіатськими країнами порушила, як важливе й термінове, питання «Про виведення американських і всіх інших іноземних військ, що окупають під прапором ООН Південну Корею». Пропозиції радянської дипломатії враховували органічний зв'язок загальної безпеки із станом безпеки в окремих районах світу.

Делегація України висловила глибоку заінтересованість українського народу в створенні системи колективної безпеки в Європі, підтримала звернення (від 17 березня 1969 р.) держав — учасниць

² «Радянська Україна», 25 листопада 1964 р.

³ «Радянська Україна», 5 жовтня 1969 р.

Варшавського договору до всіх європейських країн про скликання загальноєвропейської наради.

Українська РСР підтримує пропозицію про прийом до ООН Німецької Демократичної Республіки, яка проводить миролюбну політику на противагу ФРН, де внаслідок розгулу шовінізму, мілітаризму та реваншизму відроджується нацизм. На цей факт увагу Генеральної Асамблеї звернули делегації ПНР та УРСР. В результаті було ухвалено спеціальну резолюцію. Зокрема, Асамблея висловилась за негайну заборону й переслідування через суд расистських, нацистських і їм подібних організацій та груп, за охорону молоді від впливу ідей нацизму, за публікацію та розповсюдження матеріалів, що викривають його злочинну суть тощо⁴.

В. І. Ленін писав: «Роззброєння є ідеал соціалізму»⁵. Вже на Генуезькій конференції 1922 р.— першій міжнародній конференції, в якій узяла участь молода Країна Рад, радянська делегація за вказівкою Володимира Ілліча заявила про свій намір запропонувати «загальне скорочення озброєнь і підтримати всі пропозиції, що мають метою полегшити тягар мілітаризму, з умовою скорочення армій всіх держав і доповнення правил війни повною заборonoю її найбільш варварських форм»⁶. Пізніше Радянський Союз уперше в історії міжнародних відносин висунув пропозицію здійснити загальне й повне роззброєння. Після другої світової війни боротьба СРСР за роззброєння проходить у сприятливіших умовах. Її активно підтримують країни світової соціалістичної співдружності, ті, що завоювали національну незалежність, всі прогресивні сили світу.

Вже в червні 1946 р. Радянський Союз висунув відомий «Проект міжнародної конвенції про заборону виробництва і застосування зброї, заснованої на використанні атомної енергії з метою масового знищення». УРСР енергійно його підтримала і разом з делегаціями братніх соціалістичних країн послідовно виступала за заборону зброї масового знищення, використання атомної енергії виключно в мирних цілях. Але Сполучені Штати зірвали прийняття радянського проекту. Вони намагались протягти через ООН таке рішення, яке зберігало б за ними монополію на атомну зброю. З цією метою було розроблено так званий «план Баруха», якому в жовтні 1949 р. на засіданні Ради Безпеки глибоко й вичерпно характеристику дав міністр закордонних справ України Д. З. Мануїльський: «...«План Баруха» виявився нереальним і нездійсненним, по-перше, тому, що він виходив з хибної передумови, ніби США є монополістами в галузі виробництва атомної енергії, по-друге, цей «план» переслідував цілковито абсурдну мету збереження цієї монополії за США протягом тривалого часу; по-третє, «план Баруха» передбачав під виглядом контролю над виробництвом атомної енергії і джерелами атомної сировини встановлення необмеженого контролю американських монополій над економікою інших держав, і, по-четверте, цей «план» був нереальним тому, що він передавав у приватну власність міжнародного тресту всі джерела атомної сировини і підприємства по виробництву атомної енергії, що є зовсім неприйнятним для держав, які цінують свій національний суверенітет»⁷.

Оскільки західні держави відмовилися від повної заборони ядерної зброї, радянська дипломатія, виявляючи конструктивність і гнучкість, запропонувала заборону її застосування. Ця ідея рік за роком

⁴ Документ ООН Res 2545 (XXIV), 11 грудня 1969 р.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 81.

⁶ Документи внешней политики СССР, т. V, М., 1961, стор. 193.

⁷ Внешняя политика Советского Союза, 1949 год. Документы и материалы, М., 1953, стор. 325.

торувала собі шлях. Нарешті, XVI сесія Генеральної Асамблеї ознаменувалась першим помітним результатом: було прийнято «Декларацію про заборону застосування ядерної і термоядерної зброї».

Українська РСР, обстоюючи загальне й повне роззброєння, сприяє досягненню домовленості з часткових конкретних питань роззброєння. Наша республіка — в числі держав, що підписали Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі й під водою. Вона є учасницею Договору про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла. УРСР зробила вклад у розробку й схвалення Генеральною Асамблеєю такого важливого міжнародного документа, як Договір про нерозповсюдження ядерної зброї.

На XXI сесію Генеральної Асамблеї Україна внесла пропозицію припинити польоти літаків з ядерною зброєю на борту за межами національних кордонів. Але імперіалістичні держави, передусім США, зірвали її схвалення. Однак зосередження на ній уваги ООН та викриття справжніх намірів США в цьому питанні мало важливе значення для справи миру.

Вияткової гостроти і значимості в наші дні набрало питання про заборону хімічної та бактеріологічної зброї. Сьогодні є очевидним, що її застосування мало б катастрофічні наслідки для всього людства. Тому радянська дипломатія спрямувала зусилля на підтвердження дійовості й розширення кола учасників Женевського протоколу 1925 р., що забороняв застосування на війні отруйних газів та бактеріологічних засобів. Активну діяльність у цьому напрямку проводила делегація УРСР в ООН. Дипломатія братніх країн зробила новий крок, подавши в 1969 р. на розгляд сесії Генеральної Асамблеї «Проект конвенції про заборону розробки, виробництва і нагромадження запасів хімічної та бактеріологічної зброї, а також її знищення». Співавтором цього важливого документа була Україна. Асамблея доручила Комітетові по роззброєнню, враховуючи цей проект, терміново розглянути питання про заборону хімічної та бактеріологічної зброї.

Таким чином, Радянський Союз за підтримкою країн соціалістичної співдружності виступає на міжнародній арені могутньою рушійною силою в боротьбі за роззброєння.

Великого значення надавав В. І. Ленін ставленню соціалістичної держави до національно-визвольних рухів: «...Соціалістична революція,— вказував він,— не буде тільки і головним чином боротьбою революційних пролетарів у кожній країні проти своєї буржуазії,— ні, вона буде боротьбою всіх пригноблених імперіалізмом колоній і країн, всіх залежних країн проти міжнародного імперіалізму»⁸. Цю вказівку великого вождя трудящих взяла на озброєння радянська дипломатія. Всією своєю війською й політичною могутністю Радянський Союз та інші соціалістичні країни не тільки стримують, паралізують спроби імперіалізму зупинити розвиток національно-визвольної боротьби народів, але й подають їм всіляку допомогу.

21 січня 1946 р. делегація України у відповідності з ленінською ідеєю самовизначення народів звернула увагу Ради Безпеки на воєнні дії голландських та англійських колонізаторів в Індонезії, вказавши, що їх brutальне втручання у внутрішні справи країни є реальною загрозою мирові і безпеці народів⁹. Ініціатива Української РСР мала велике політичне значення. Трибуну й авторитет Ради Безпеки ООН вперше було використано для розгортання політичної боротьби проти

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 137.

⁹ Документ ООН А/93, стор. 332.

колоніалізму. Дарма, що пропозицію УРСР на тому етапі було відхилено. Виклад принципової позиції радянської дипломатії з колоніального питання посилив ізоляцію adeptів колоніальної системи серед світової прогресивної громадськості.

Важливе значення для народів світу мало схвалення ООН за ініціативою Радянського Союзу історичної «Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам». Глава української делегації на XV сесії Генеральної Асамблеї М. В. Підгорний характеризував її як «справжній маніфест народів, що визволяються від колоніального гніту, маніфест, який вимагає перетворення в життя високих і гуманних ідеалів рівноправності та самовизначення щодо всіх націй і всіх народів»¹⁰.

Організація Об'єднаних Націй згодом прийняла рішення, спрямовані на політичну ізоляцію колонізаторів та на підтримку національно-визвольних рухів. Визнавши законною боротьбу проти колоніального гноблення, ООН закликала всі держави подавати народам, що борються за свою незалежність, моральну й матеріальну допомогу. Під час політичних дискусій делегати України викривали хижацьку суть колонізаторів з табору міжнародного монополістичного капіталу, закликали всі держави вжити заходів до припинення ганебної колоніалістської практики.

У доповіді на II конгресі Комінтерну В. І. Ленін зазначав, що «...при нинішньому світовому становищі, після імперіалістської війни, взаємні відносини народів, вся світова система держав визначаються боротьбою невеликої групи імперіалістичних націй проти радянського руху і радянських держав, на чолі яких стоїть Радянська Росія. Якщо ми випустимо це з уваги, то не зможемо поставити правильно ні одного національного або колоніального питання, хоч би мова йшла про найвіддаленіший куток світу»¹¹. Ця вказівка вождя застерігає від помилок, які можуть виникнути при метафізичному підході до вирішення важливих проблем сучасності, в тому числі й колоніальних.

Вказуючи на необхідність союзу між силами соціалізму й національно-визвольного руху, Володимир Ілліч водночас підкреслював, що такий союз має ґрунтуватися на повній відвертості, довір'ї та дружбі, зумовлених спільними інтересів антиімперіалістичної боротьби. Тому й сьогодні не втратило актуальності висловлювання вождя про те, що «паша близькосхідна політика є для нас справою найбільш реального і безпосереднього життєвого інтересу Росії і цілого ряду федерованих з нею держав»¹².

Під цим кутом зору Радянський Союз та інші соціалістичні країни визначають свою конкретну програму зовнішньополітичної діяльності, активно виступаючи на захист свободи й незалежності арабських народів. Події, пов'язані з англо-франко-ізраїльською агресією проти Єгипту в 1956 р., переконливо довели, що боротьба з колоніалізмом є боротьбою за мир, за розв'язання гострих міжнародних конфліктів.

Разом з іншими соціалістичними країнами — членами ООН виступила проти імперіалістичної агресії на Близькому Сході й Україна, уряд якої в спеціальній заяві зажадав від ООН вжити «негайних і рішучих заходів щодо припинення агресивних дій Англії, Франції та Ізраїлю щодо Єгипту в ім'я збереження миру в усьому світі»¹³. Рішуча позиція Радянського Союзу, підтримана всіма миролюбними силами, зму-

¹⁰ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 243.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 206.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 337.

¹³ «Радянська Україна», 2 листопада 1956 р.

сила агресорів відступити. Це сприяло дальшому піднесенню національно-визвольного руху, зміцненню антиімперіалістичних сил на Близькому Сході і в усьому світі.

Проте імперіалісти вважали свою поразку явищем тимчасовим. Влітку 1958 р. в цьому районі знову виникла небезпечна для міжнародного миру криза, викликана англо-американською збройною інтервенцією в Йорданії й Лівані. І знову радянська дипломатія виступила в ООН за негайне мирне врегулювання загрозливої ситуації. Українська делегація на III Надзвичайній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї рішуче підтримала пропозицію делегації СРСР про якнайшвидше виведення іноземних військ, гостро засудила їх брутальне втручання у внутрішні справи країн Близького й Середнього Сходу. Водночас вона категорично виступила проти заміни військ США і Англії в Лівані та Йорданії «військами ООН», вказавши, що не введення нових військ у країни цього району, хай навіть під прапором ООН, а виведення звідти всіх збройних сил — перша й найголовніша умова для нормалізації становища ¹⁴.

Послідовно дотримуючись ленінської вказівки про те, що одним з найважливіших завдань зовнішньої політики соціалістичної держави є підтримка національно-визвольних рухів, радянська дипломатія і в період близькосхідної кризи, викликаній агресією Ізраїлю в червні 1967 р., всебічно підтримувала арабські країни. На Надзвичайній спеціальній сесії Генеральної Асамблеї 1967 р. керівник української делегації, Голова Ради Міністрів УРСР тов. В. В. Щербицький вказав, що винуватцями небезпечної кризи є імперіалістичні кола Заходу, передусім США. Він також підкреслив, що Україна рішуче підтримує пропозицію СРСР про засудження агресії, про негайне й безумовне виведення військ Ізраїлю з усіх окупованих територій ¹⁵. Разом з делегаціями інших соціалістичних країн представники нашої республіки виступають за політичне врегулювання близькосхідної кризи на основі відомої резолюції Ради Безпеки від 22 листопада 1967 р.

В. І. Ленін, говорячи про визволення пригноблених колоніалізмом країн, виходив з того, що цей процес буде тривалим і нелегким, навіть за умови підтримки з боку соціалізму. Він також наголошував, що одержання незалежності ще не означає економічного визволення від імперіалізму. Ідеологи буржуазії, писав вождь, ...«говорять про національне визволення.., лишаючи в тіні економічне визволення. А на ділі саме це останнє є головне» ¹⁶.

Але як розв'язати завдання економічного визволення? Який внесок має зробити ООН до визначення і здійснення програми соціально-економічного розвитку країн «третього світу»? Ці та подібні питання є предметом постійного обговорення в ООН. Це й зрозуміло. Адже за Статутом держави — члени ООН зобов'язалися «використати міжнародний апарат для сприяння економічному й соціальному прогресу всіх народів» ¹⁷. Соціалістичні країни докладали й докладають усіх зусиль, щоб впровадити ці зобов'язання в життя.

Володимир Іллєч застерігав від догматичного підходу до оцінки обстановки, вказуючи, що події і явища не завжди і не скрізь розвиватимуться за наперед визначеною схемою. «...Уявляти собі,— писав Іллєч,— що всесвітня історія йде плавно і акуратно вперед, без велетенських іноді стрибків назад, недіалектично, ненауково, теоретично

¹⁴ Советский Союз в Организации Объединенных Наций, т. 2, М., 1965, стор. 315.

¹⁵ «Радянська Україна», 24 червня 1967 р.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 353.

¹⁷ Українська РСР у міжнародних відносинах, К., 1959, стор. 17.

невірно»¹⁸. Практика переконує, що було б так само недіалектично, не-науково уявляти собі відносини соціалістичних країн з країнами «третього світу» такими, що йдуть лише «гладенько й акуратно вперед». В ООН вони також відзначаються великою складністю, вимагають реалістичних оцінок, що виключають умоглядні міркування й прожектерство. Внаслідок цього радянська дипломатія повинна поєднувати в собі високу принципиовість з гнучкістю.

Останніми роками серед країн, що розвиваються, помітно посилилась тенденція розглядати розстановку сил на світовій арені як протиборство країн «багатої Півночі» і «бідного Півдня» (зрозуміло, такий погляд нівелює основні суперечності нашої епохи — суперечності між двома соціальними системами). Внаслідок такої постановки питання держави соціалістичної співдружності поряд з капіталістичними могли б нести відповідальність за економічну відсталість країн «третього світу». Саме з таких позицій в ООН було висунуто вимоги, щоб всі розвинуті країни, в тому числі й соціалістичні, сплачували 1% національного доходу на подання економічної й технічної допомоги країнам, що розвиваються.

Делегації Радянського Союзу, України та інших соціалістичних країн доводять помилковість такого тлумачення, пояснюючи представникам слаборозвинутих країн Азії, Африки та Латинської Америки, що ступінь і темпи ліквідації спадщини колоніалізму перебувають у прямій залежності від обраних їх країнами шляхів соціально-економічного розвитку. «Ми вважаємо,— заявив представник України на останній сесії Генеральної Асамблеї,— що міжнародні зусилля мають сприяти передусім зміцненню незалежності країн, що розвиваються, найшвидшому подоланню економічних наслідків колоніалізму, боротьбі з неоколоніалістськими тенденціями, сприяти їх економічному, соціальному й культурному прогресові. Об'єднані Нації повинні сприяти створенню такого міжнародного клімату, при якому неоколоніалістські сили не могли б перешкоджати народам країн, що розвиваються, здійснити глибокі соціально-економічні перетворення, проводити демократичні аграрні реформи, знищувати феодальні й дофеодальні відносини, ліквідувати засилья іноземних монополій, відроджувати й розвивати національну культуру»¹⁹.

Як відомо, серйозною перешкодою для багатьох країн «третього світу» є брак кваліфікованих національних кадрів. Для поліпшення становища в цьому напрямку делегація України висунула в ООН відповідні пропозиції. До того ж, наша республіка подає й чималу практичну допомогу слаборозвинутим країнам. Досить нагадати про те, що представники африканських та азійських країн навчаються в шістдесяти вузах і технікумах УРСР. За останні вісім років в республіці здобули освіту понад 10 тис. громадян з країн, що розвиваються²⁰. У Запоріжжі діють курси ООН, що готують національні кадри в галузі металургії.

Одним з важливих аспектів діяльності УРСР в ООН є боротьба за сприяння прогресові, за поліпшення умов життя, поважання прав людини. За безпосередньою активною участю делегацій України розроблялись такі важливі міжнародні документи, як «Загальна декларація прав людини», «Пакт про економічні й соціальні права», «Пакт про громадянські й політичні права», «Конвенція про політичні права жінок», декларація й конвенція «Про ліквідацію всіх видів расової дискримінації», «Декларація соціального розвитку й прогресу» тощо.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 287.

¹⁹ «Радянська Україна», 5 жовтня 1969 р.

²⁰ Там же.

Останнім часом деякі держави наполегливо твердять, що за 25 років існування ООН у світі сталися помітні зміни, які вимагають докорінного перегляду Статуту ООН.

З такими закидами делегаціям соціалістичних країн доводилося вести вперту боротьбу ще за періоду «холодної війни», коли почався наступ на основоположний принцип Статуту ООН — принцип одноголосності в Раді Безпеки. Згодом імперіалістичні кола інспірували так звану фінансову кризу ООН у зв'язку з утриманням збройних сил в Конго і на Близькому Сході.

На нинішньому етапі йдеться про перегляд основних принципів Статуту ООН за допомогою нових, більш завуальованих засобів. Зрозуміло, що такі спроби дістають рішучу відсіч з боку соціалістичних країн. Зокрема, представники України підкреслювали, що події останнього 25-річчя є яскравим свідченням життєвості й ефективності основних принципів ООН, викладених у її Статуті. На XXIV сесії Генеральної Асамблеї делегат України заявив: «Труднощі в роботі ООН викликані не її Статутом, а імперіалістичною політикою ряду держав, яка суперечить Статутові, підриває його. Спроби переглянути в цих умовах основні принципи діяльності ООН могли б викликати кризу, наслідки якої для цієї організації важко передбачити. Шлях до миру, до підвищення ролі й авторитету ООН полягає в тому, що всі члени Організації Об'єднаних Націй повинні докласти, неухильно додержуючи духу і букви Статуту, нових зусиль для досягнення головної мети, заради якої вона і була створена,— гарантування міжнародного миру й безпеки»²¹.

Зміна співвідношення сил в ООН на користь миру й соціалізму дозволяє активніше й повніше використовувати цю міжнародну організацію в інтересах рівноправного співробітництва всіх держав. Справедливе розв'язання проблем, що постають перед ООН, залежить від згуртованості й активізації всіх прогресивних, миролюбних сил.

Майже 25-річна діяльність радянської дипломатії в ООН переконливо засвідчує правильність і життєвість ленінських принципових настанов щодо політики мирного співіснування. Комуністична партія і її Центральний Комітет приділяють величезну увагу питанням зовнішньополітичної діяльності, в тому числі й по лінії ООН. У звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові партії указано: «Ми будемо і далі розглядати ООН як арену активної політичної боротьби проти агресії, за справу миру та безпеки всіх народів»²².

Керуючись цією вказівкою партії, радянська дипломатія, озброєна ленінізмом, разом з дипломатією держав соціалістичної співдружності веде послідовну боротьбу в Організації Об'єднаних Націй проти агресії, за мирне врегулювання міжнародних проблем і розвиток всебічного й рівноправного міжнародного співробітництва.

²¹ «Радянська Україна», 19 жовтня 1969 р.

²² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 29.

Повідомлення

ТРУДОВІ ПОДВИГИ НОВАТОРІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА (1933—1937 рр.)

Н. І. ТКАЧ

З перемогою колгоспного ладу зростання продуктивності суспільної праці стало корінним питанням успішного розвитку всіх галузей сільськогосподарського виробництва, дальшого поліпшення добробуту трудівників села. В цьому, зокрема, одна з причин того, що справжній перелом у піднесенні трудової активності колгоспного селянства відбувся у 30-х роках, особливо після I Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників, коли змагання на селі перетворилось у масовий рух. Змагались області та райони, сільгоспартілі й бригади, колгоспники і робітники радгоспів. Ударники вносили у виробництво соціалістичну дисципліну праці, були взірцем господарського ставлення до колгоспної власності, давали приклади виробничої ініціативи і трудового героїзму. Як зазначалось у передовій статті журналу «Большевик», з'їзд був поворотним пунктом і початком величезної мобілізації кращих сил колгоспного селянства. Перспектива, що відкрилась, піднесла його ентузіазм і виробничу енергію, запалювала маси на боротьбу за більшовицькі колгоспи¹.

Розвиток ударництва і соціалістичного змагання був нерозривно пов'язаний з перебудовою партійної і комсомольської роботи на селі, з початком діяльності політвідділів. Одним з їх завдань стало підвищення трудової активності широких мас села.

Переваги колективної системи господарства, ініціатива трудівників соціалістичного землеробства, що спрямовувалась і підтримувалась партійними організаціями, забезпечували все нові перемоги. «Там, де по-справжньому працювали кращі ударники-колгоспники, безмежно віддані справі партії і Радянської держави,— писали, зокрема, в листі до ЦК КП(б)У учасники першого обласного з'їзду передовиків села Харківщини в лютому 1933 р.,— там колгоспи перетворились на зразкові соціалістичні господарства, на нашу гордість і неприступну фортецю»². На Харківщині, в артілі «Трудовик» Вовчанського району, вперше в республіці почали створювати бригади соціалістичної врожайності, яких на травень 1933 р. налічувалось в області 360. Вони боролись за вчасне і високоякісне проведення польових робіт, підвищення продуктивності праці й одержання високих урожаїв³.

Наприкінці 1933 р. серед передових колгоспів Чернігівської області була артіль «10-річчя Жовтня» Малодівицького району, головою якої працював Д. М. Панченко. Вона першою в районі виконала всі сільськогосподарські і політичні кампанії. Передовий колгосп «3-й вирішальний» Роменського району цієї ж області відрядив до столиці свою

¹ «Большевик», 1933, № 19, стор. 3.

² «Комуніст», 26 лютого 1933 р.

³ Історія Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 352.

найкращу ударницю М. Бацюту, премійовану грамотою політвідділу МТС⁴.

Учасники Всеукраїнського зльоту ударників робітничої і колгоспної молоді (листопад 1933 р.) високо оцінили великий вклад комсомольців і сільської молоді в справу розгортання соціалістичного змагання, якому значною мірою сприяв заклик ЦК ЛКСМУ в 1933 р. боротися за високий врожай. Цей рух у республіці набув масового характеру. Його підтримали, наприклад, усі організації Чемеровецького району Вінницької області. З 852 членів колгоспних осередків ЛКСМУ в районі індивідуальні договори на змагання уклали 785 чол., які працювали безпосередньо в бригадах. У всеукраїнське змагання включились усі комсомольці колгоспу «Перемога» Новгород-Сіверського району Чернігівської області. За їх участю колгосп перший в області закінчив сівбу ранніх і пізніх культур. Під час цих робіт систематично перевиконували норму ударники — члени Спілки П. Славова, Є. Оболенцев⁵. Друга Одеська обласна конференція КП(б)У (січень 1934 р.) відзначила, що соціалістичним змаганням в області охоплено понад 30 тис. безпартійної молоді, 28 тис. комсомольців, у тому числі 4960 трактористів, 1800 комбайнерів⁶.

За високі урожаї в 1933 р. боролися трудящі 62,7% колгоспів України⁷. Ще ширшого розмаху цей рух набув у 1934 р. З метою його популяризації редакція республіканської газети «Комуніст» і Наркомзем УРСР оголосили під час весняних польових робіт всеукраїнський конкурс на звання кращої бригади, колгоспу, МТС⁸.

Велику роль у піднесенні трудової активності колгоспного селянства в 1934 р. відіграло всеукраїнське комсомольське змагання за виконання і перевиконання норм виробітку на сівбі. Включившись у цю справу і по-бойовому організувавши її, комсомольці й молодь Орининського району Вінницької області досягли значного успіху: з 639 чол. 535 виконували і перевиконували норми, допомогли своїм колгоспам успішно провести сільськогосподарські роботи. Завдяки самовідданій праці хліборобів район один з перших в області закінчив весняну сівбу⁹.

1935 рік увійшов в історію як рік народження найвищої на той час форми соціалістичного змагання — стахановського руху. В резолюції грудневого пленуму ЦК ВКП(б) 1935 р. зазначалося, що стахановський рух є результатом перемоги соціалізму в нашій країні¹⁰. Його передумови — це докорінне поліпшення матеріального добробуту трудящих, наявність потужної техніки і людей, які оволоділи нею. Починання окремих новаторів, підтримані партійними організаціями, швидко ставали надбанням мас, поширювались на всі галузі промисловості, транспорту і сільського господарства.

Ініціатором руху новаторів у колгоспному виробництві стала ланкова з артілі «Комінтерн» Петровського району Київської області М. С. Демченко, яка на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1935 р. зобов'язалася добитися врожаю цукрових буряків по 500 ц з гектара. Її заклик почули в усіх кінцях Радянського Союзу. Розгорнулося соціалістичне змагання за п'ятисотенні врожаї. Найви-

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 15, спр. 732, арк. 12—14.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 959, арк. 14—16.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4929, арк. 241.

⁷ Історія Української РСР, т. 2, стор. 352.

⁸ «Комуніст», 8 березня 1934 р.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1087, арк. 18.

¹⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 811.

щих показників — 631 ц з гектара домоглася Г. Д. Кошова з колгоспу «Червоний гігант» Велико-Половецького району Київської області¹¹. Виконала своє зобов'язання і М. С. Демченко, зібравши по 523 ц цукрового буряка з гектара. Одна з перших п'ятисотенниць — М. В. Гнатенко з колгоспу «Комінтерн» виростила пересічно по 510 ц буряків з гектара.

Зачинателями цього руху на Вінничині стали відомі всій країні Г. М. Швидка з колгоспу «Більшовик» Чемеровецького району, К. К. Андрощук і Х. П. Байдич з артiлі ім. Ворошилова Красилівського району. Найвищий урожай цукрового буряка (595 ц з га) в Харківській області одержала Г. М. Канцибер з колгоспу «Червона зірка» на Миргородщині¹². У 1935 р. на Україні було 30 ланок в 13 господарствах, які зібрали понад 500 ц коремів з гектара¹³.

Героїчну працю буряководів високо оцінив Радянський уряд, нагородивши орденом Леніна 32 чол., в тому числі 27 з України¹⁴. 11 листопада 1935 р. Наркомзем СРСР ухвалив преміювати район м. Петровського і село Старосілля (колгоспу «Комінтерн») Київської області — батьківщину колгоспниць-п'ятисотенниць¹⁵.

Від вирощення рекордних урожаїв цукрового буряка в ланках трудівники ланів України переходили до стахановських методів у бригадах, колгоспах і районах. У 1935 р. понад 300 ц цукрових буряків з гектара зібрали 34 бригади¹⁶, 226 колгоспників виростили врожай понад 200 ц з гектара¹⁷.

В березні 1935 р. почали змагатися п'ять провідних областей бурякосіяння — Київська, Харківська, Вінницька, Воронежська і Курська. Почин ініціатора цього руху — Київського обкому КП(б)У знайшов широкий відгук серед колгоспників¹⁸.

У 1936 р. зобов'язалися виростити 500 і більше центнерів цукрового буряка з гектара 718 колгоспів, 2458 бригад і 46961 ланка¹⁹. Зібрати врожай в 1000 ц цієї культури з гектара першою в Радянському Союзі в тому ж році пообіцяла М. Пилипенко з колгоспу «Червона Україна» Лозівського району Харківщини на обласному зльоті передовиків. Це був початок руху колгоспниць-тисячниць. М. Пилипенко свого слова додержала. Її ланка добилася врожаю 1049 ц буряків з гектара²⁰. Першою тисячницею на Чернігівщині стала М. Борщ з колгоспу ім. Косіора Бахмацького району, ланка якої з 1,7 га зібрала 1745 ц корнеплодів²¹.

Велике значення для розвитку соціалістичного змагання і досягнення високих показників продуктивності праці у колгоспному виробництві в 1936 р. мало піднесення трудової активності мас у зв'язку з опублікуванням проекту нової Конституції СРСР. Тисячі учасників руху брали підвищені зобов'язання, зростали ряди ударників на селі. Того ж року на Україні за високі врожаї боролися 1680 ланок п'яти-

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2644, арк. 5.

¹² «Комуніст», 11 листопада 1935 р.

¹³ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, № 46, 23 грудня 1935 р., стор. 2.

¹⁴ «Комуніст», 11 листопада 1935 р.

¹⁵ «Вісті», 14 листопада 1935 р.

¹⁶ Стахановці колгоспних ланів УРСР, Київ — Харків, 1936, стор. 33.

¹⁷ Там же, стор. 35.

¹⁸ «Комуніст», 12 березня 1935 р.

¹⁹ «Більшовик України», 1936, № 2, стор. 6.

²⁰ Є. Ф. Кундиренко. Тисячниця Марія Пилипенко, Київ — Харків, 1939, стор. 8.

²¹ «Більшовик» (орган Чернігівського обкому КП(б)У, МПК, облвиконкому та облпрофради), 21 жовтня і 5 листопада 1936 р.

сотенниць, з них 50 одержали по 1 тис. ц буряків з гектара²². Найбільшого успіху в 1936 р. домоглися колгоспники Вінничини²³. Від 175 до 251 і більше центнерів коренів з гектара зібрав 61 район, а в 1937 р. — 140²⁴.

За прикладом славних п'ятисотенниць широко розгорнувся рух нозаторів за високої врожаї зернових, картоплі, льону, коноплі, кукурудзи та інших культур. У 1935 р. на Україні вже чимало бригад зібрали з гектара понад 25 ц зернових. 52 бригадири, які мали ще кращі показники, були відзначені вищою нагородою — орденом Леніна, 57 — орденом Трудового Червоного Прапора. Орден Леніна одержали О. А. Коренний з колгоспу ім. XV з'їзду ВКП(б) Сахновищанського району Харківської області, М. В. Брезгалов з артілі «Шлях Леніна» Костянтинівського району Донецької області, І. Г. Кирилук, С. І. Запорожець з колгоспів «Червона нива» Проскурівського району на Вінничині й «Вперед до науки» Голованівського на Одещині та інші передовики²⁵.

Серед дев'яти нагороджених орденом Леніна голів колгоспів, де зібрали по 30 ц з га пшениці, понад 40 ц кукурудзи, більше 30 ц бурякового насіння, були представники хліборобів Харківщини — А. Н. Динников (артіль ім. 8 березня), Дніпропетровщини — І. М. Пурис («12 років Жовтня»), Молдавської АРСР — Ф. Я. Горобець (колгосп ім. Сталіна)²⁶.

В 1936 р. урожай зернових культур від 15 до 20 ц з гектара одержали 1673 господарства, а від 20 до 30 ц — 576²⁷. Високими врожаєм чистосортної пшениці — по 45 ц з 50 га прославились бригадири колгоспу ім. Котовського Чернівецького району Вінницької області М. Горбаченко, П. Ігнатов і Ф. Селезньов²⁸. Бригадир артілі ім. Калініна Михайлівського району Дніпропетровської області Кизилів одержав озимої пшениці по 52 ц з гектара²⁹. У звіті Кам'янець-Подільського окружкому КП(б)У відзначалась ударна робота М. І. Данилюка з колгоспу ім. Литвинова Чемеровецького району, який з площі 39 га зібрав по 44,6 ц зернових, а також П. Г. Гринера з артілі «Нова сила» Солобновецького району. Його досягнення — по 43 ц жита з площі 10 га³⁰.

У 1935 р. на Україні 14 колгоспів і 21 бригада одержали понад 4 ц конопельного волокна, 7 колгоспів і 10 бригад — 3 ц з га лляного волокна, а 29 господарств виростили врожай бавовни по 5 ц на гектарі. Окремі виробничі колективи значно перевищили останній показник³¹.

Ланка орденоноски П. Погорілої з колгоспу «Зоря комунізму» Лубенського району Харківської області в 1936 р. з кожного гектара закріпленої за нею площі зібрала і здала державі 24—35 ц коноплі. П. Погоріла була делегатом Надзвичайного VIII Всесоюзного з'їзду Рад³².

Починаючи з 1936 р. стахановці колгоспних ланів України одер-

²² «Комуніст», 9 січня 1937 р.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2977, арк. 1.

²⁴ Центральний державний архів народного господарства СРСР (далі — ЦДАНІ СРСР), ф. 7857, оп. 1, спр. 643, арк. 88.

²⁵ Стахановці колгоспних ланів, УРСР, стор. 8—13.

²⁶ Там же, стор. 14—17.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 489, арк. 26.

²⁸ «Більшовицька правда», 8 серпня 1936 р.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 62, од. зб. 182, арк. 14.

³⁰ Там же, оп. 70, од. зб. 398, арк. 12.

³¹ Стахановці колгоспних ланів УРСР, стор. 69, 70—71, 75, 76, 81, 82.

³² Я. П. Мороз, И. В. Рева. Три года борьбы за высокий урожай конопли, М., 1940, стор. 6, 21.

жували небували врожаї кукурудзи та картоплі не тільки в окремих ланках, а й на великих площах. Далеко за межами України стало відоме ім'я ланкової колгоспу ім. Леніна Бориспільського району Київської області, депутата Верховної Ради УРСР, орденоноски Г. Бідненко, яка у 1936 р. і в наступні роки вирощувала високі врожаї картоплі.

В рядах чудових трудівниць колгоспного села була і ланкова артіль ім. Шевченка Переяславського району Київщини О. С. Хобта, яка того року одержала 510 ц цибулі з гектара, тобто в чотири-п'ять разів більше, ніж у інших ланках³³.

У тваринництві розгорталася боротьба за підвищення продуктивності худоби і збереження молодняка, а також ширився рух доярок за тритисячні надой молока. Одним з ініціаторів цього руху виступив колгосп ім. Леніна Синельниківського району Дніпропетровської області. В 1936 р. на його фермі забезпечили від кожної з 40 фуражних корів по 3525 л молока, зокрема краща доярка Г. Марченко — по 4692 л³⁴. Цей почин підхопили інші господарства України. Доярка Сухонарова з колгоспу «Жовтнева революція» на Донеччині одержала по 5331 л на одну фуражну корову³⁵. Бригада комсомолки М. Чапчикової з артілі «Новий світ» Лебединського району Харківської області ще в 1935 р. надоїла по 4766 л молока від кожної закріпленої за нею корови³⁶. І це тоді, коли середній надій у 1936 р. по Україні складав лише 1371 л³⁷.

Телятниця-орденоноска з колективного господарства «Заповіт Ілліча» Новоодеського району Одеської області М. В. Кобилян виростила у 1935 р. 86 телят. Ця стахановка була делегатом Всесоюзної наради передовиків тваринництва у Москві³⁸. У Донецькій області свинарка артілі «Завет Ильича» Костянтинівського району Дяченко 1936 р. від кожної свиноматки одержала по 28 поросят, а чабан колгоспу «Примерное» Старокаранського району Спиркін на кожні 100 вівцематок — 176 ягнят³⁹.

Рух новаторів, що розгорнувся в роки другої п'ятирічки, охопив і механізаторів сільськогосподарського виробництва. На Україні його ініціатором була перша жіноча тракторна бригада Старобешівської МТС Донецької області, очолювана П. М. Ангеліною. Вже в 1933 р. її члени вперше завоювали перехідний прапор політвідділу Старобешівської МТС, а в 1934 р. виконали норму на кожний трактор по 789 га при середньому виробітку в МТС 479 га⁴⁰. П. Ангеліна була делегатом VII Всесоюзного з'їзду Рад і брала участь в роботі Другого всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників. Взяте зобов'язання — виробити в 1935 р. 1200 га на трактор, вона перевиконала. Всіх трактористок бригади було нагороджено орденами, а П. М. Ангеліну — вищою урядовою відзнакою: орденом Леніна⁴¹.

Керований нею виробничий колектив виступив ініціатором всесоюзного змагання жіночих тракторних бригад, в яке включилось також

³³ «Сад та город», 1937, № 11, стор. 32.

³⁴ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 3209, арк. 44.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5020, арк. 105, 105 зв.

³⁶ «Партробота в колгоспі» (орган Харківського обкому КП(б)У, 1935, № 10—11, стор. 17).

³⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 7857, оп. 1, од. зб. 643, арк. 49.

³⁸ «Прибузька Комуна» (орган Новоодеського РК КП(б)У і РВК Одеської області), 30 січня 1936 р.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5020, арк. 105 зв.

⁴⁰ М. О. Голубев, С. І. Гуржі, І. С. Вірників. Тракторна бригада П. М. Ангеліної, Київ — Харків, 1939, стор. 16, 19.

⁴¹ Стахановці колгоспних ланів УРСР, стор. 57—60.

багато механізаторів різних областей, країв і республік. У березні 1935 р. на їх заклик відгукнулися трактористи на чолі з бригадиром Г. І. Димовим Грейгівської МТС Одеської області. Вони зобов'язалися зорати по 1200 га кожний⁴². Бригада П. М. Ангеліної прийняла виклик. У цьому змаганні, за яким стежила вся країна, Г. І. Димов добився виробітку на трактор ХТЗ 1477 га, П. М. Ангеліна — 1225⁴³.

Бригада І. Т. Острогляда — одного з ініціаторів стахановського руху на селі в Донецькій області (Білокуракінська МТС) також виконала взятє зобов'язання виорати в 1935 р. кожним трактором ХТЗ 1200 га⁴⁴. Виробіток її членів становив 1212 га⁴⁵. Ще більших успіхів вони добилися в 1936 р. — по 1734 га оранки — і заощадили при цьому 35 т пального. Всі члени бригади були нагороджені орденами Радянського Союзу⁴⁶. На всю країну прославився і бригадир цієї ж МТС Г. Т. Сухоставський. Його виробіток на трактор ХТЗ у 1935 р. — 1212 га⁴⁷. Згодом він став депутатом Верховної Ради СРСР.

З року в рік зростали ряди тих, що показували хороші зразки роботи на тракторі ЧТЗ. У 1935 р. на Україні 17 передових механізаторів виорали на машинах цієї марки понад 1000 га кожний зокрема і 11 бригадирів — понад 2000 га⁴⁸. У Донецькій області бригадирів, які виробили на трактор ХТЗ понад 900 і ЧТЗ — 3100 га, було в 1936 р. 31 чол., тоді як у попередньому році — всього 3⁴⁹.

Прапор соціалістичного змагання за перевиконання норм підняли і комбайнери України. В 1935 р. у республіці виробіток 171 з них становив 300 га на сезон. 19 чол. за доблесну працю було відзначено урядовими нагородами. Орден Леніна одержав Г. П. Кочетков з Якимівської МТС Дніпропетровської області, який комбайном «Сталінець» зібрав врожай на 907 га. Це найвищий показник у республіці на той рік. Понад 700 га обробили комбайнери інших МТС Дніпропетровщини: Н. А. Лаврик (Гуляйпільська), Д. Г. Горпинич (Успенівська), В. Є. Зарубаєв (Попелецька)⁵⁰.

Добрих результатів добились і майбутні майстри-механізатори П. П. Марченко з Великомихайлівської МТС Покровського району Дніпропетровської області (1935 р. вона комбайном «Комунар» збрала врожай на 330 га)⁵¹ та І. К. Кочуков з Старонікільської МТС Володарського району Донецької області, який обробив на такій же машині 518 га, а в 1936 р. «Сталінцем» — 1128 га⁵².

У соціалістичному змаганні брали участь не тільки окремі бригади, трактористи і комбайнери, а й багато машино-тракторних станцій. Всесоюзну першість у 1936 р. Наркомзем СРСР присудив Гуляйпільській МТС (директор Бородай), яка план тракторних робіт виконала на 126%, а завдання по збиранню врожаю комбайнами — на 128%. Середня продуктивність трактора ЧТЗ тут становила 2703 га. Це велика перемога, коли врахувати, що змагалось 1700 машинно-тракторних станцій Союзу РСР. Наркомзем схвалив пропозицію директорів

⁴² «Комуніст», 9 березня 1935 р.

⁴³ Стахановці колгоспних ланів УРСР, стор. 57.

⁴⁴ О. Степовик. Трактористи (нарис про І. Т. Острогляда), К., 1938, стор. 34.

⁴⁵ Стахановці колгоспних ланів УРСР, стор. 57.

⁴⁶ О. Степовик. Назв. праця, стор. 35.

⁴⁷ Стахановці колгоспних ланів УРСР, стор. 57.

⁴⁸ Там же, стор. 49, 50.

⁴⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5020, арк. 105.

⁵⁰ Стахановці колгоспних ланів УРСР, стор. 21—26.

⁵¹ І. Й. Бабський. Всесоюзна першість по комбайну «Комунар», Київ — Харків, 1936, стор. 7.

⁵² С. І. Гуржі. Майстер комбайнового збирання орденоносець І. К. Кочуков, Київ — Харків, 1939, стор. 5.

передових колективів механізаторів Дніпропетровської, Московської областей і Орджонікідзенського краю — продовжити соціалістичне змагання і в 1937 р.⁵³

У зв'язку з дальшим зростанням стахановського руху на селі в постанові пленуму ЦК КП(б)У (січень 1937 р.) «Про підсумки 1936 сільськогосподарського року і завдання по піднесенню урожайності на Україні в 1937 р.» говорилось: «Завдання партійних організацій полягає в тому, щоб у 1937 р. у багато разів збільшити кадри передових людей колгоспів і радгоспів, виховати з них культурних і грамотних керівників соціалістичного господарства, кваліфікованих майстрів високих урожаїв. Завдання полягає в тому, щоб добитися високих урожаїв не тільки окремими ланками, але й цілими бригадами і колгоспами... Конкретне практичне партійне керівництво стахановським рухом і допомога стахановцям з боку обкомів, райкомів є найважливішою частиною партійної роботи і партійного керівництва»⁵⁴.

Особлива увага цій справі приділялася в зв'язку з розгортанням соціалістичного змагання за гідну зустріч 20-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ініціатором його виступили стахановці Дніпропетровської області, які 15 квітня 1937 р. звернулися до всіх колгоспників із закликом якнайкраще, новими досягненнями у праці відзначити знаменну подію⁵⁵. 16 квітня 1937 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановою схвалили цей почин і визначили основні показники змагання. Встановлювалась всеукраїнська Дошка пошани для відзначення кращих колгоспів, а також спеціальні грамоти Наркомзему УРСР для нагородження передових колективів господарств і стахановців. 1500 крб. було виділено на преміювання провідних районів, колгоспів, МТС і радгоспів. Найкращі артілі мали в числі перших взяти участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці⁵⁶.

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У викликала жваве обговорення і відгук серед сільських трудівників України. На честь знаменної дати колгоспники, механізатори, робітники радгоспів брали нові, підвищені зобов'язання. На своєму зльоті 300 майстрів колгоспного виробництва Первомайського району Одеської області вирішили одночасно включитися у республіканське змагання. Передові ланки М. Карачун з колгоспу ім. Дзержинського і Голубецької з артілі ім. 13-річчя Жовтня зобов'язалися виростити врожай по 700 ц буряків з га, а 210 ланкових — делегаток зльоту стахановців Переяславського району Київської області — обробити за всіма вимогами агротехніки посіви цієї культури і домогтися середнього врожаю по району не менше, як 300 ц з гектара⁵⁷. За право бути в перших рядах боролися майже 70% колгоспів України, а також 146 МТС і 43 радгоспи⁵⁸.

Остаточні підсумки змагання-походу ім. 20-річчя Жовтня були підбиті на Всеукраїнській нараді його переможців (грудень 1937 р.), в роботі якої взяли участь 1600 чол. Передові райони, колгоспи і окремі стахановці були відзначені грошовими преміями і грамотами Наркомзему. Перші премії одержали райони: Ямпільський (Вінницька область) і Рибницький (Молдавська АРСР), що добились високих урожаїв зернових культур, другі — Жашківський, Грушківський та Сумський (Київська, Одеська і Харківська області). Серед нагороджених були колгоспи ім. Будьонного Ямпільського району на Вінни-

⁵³ «Комуніст», 10 травня 1937 р.

⁵⁴ «Комуніст», 9 січня 1937 р.

⁵⁵ «Зоря», 15 квітня 1937 р.

⁵⁶ «За механізацію сільського господарства», 1937, № 5, стор. 3.

⁵⁷ «Комуніст», 22 квітня 1937 р.

⁵⁸ «Комуніст», 28 грудня 1937 р.; «Чорноморська комуна», 28 грудня 1937 р.

ччині та ім. Петровського Голованівського району на Одещині. 95 передовиків сільського господарства одержали індивідуальні грошові премії, в тому числі П. М. Ангеліна, ланкова М. Шарій і комбайнер Чмихало, а 833 чол.— грамоти Наркомзему. Всеукраїнська нарада закликала всіх колгоспників, робітників МТС і радгоспів широко розгорнути соціалістичне змагання за високі врожаї 1938 р.⁵⁹

Успіхи у сільському господарстві були, зокрема, результатом впровадження у виробництво найновішої агротехніки, зміцнення трудової дисципліни серед колгоспного селянства і, що особливо важливо, поширення на селі передового досвіду та дальшого розгортання руху новаторів.

Велику роль у підвищенні продуктивності праці колгоспників відігравали республіканські й всесоюзні наради з участю керівників партії та уряду. В червні 1935 р. відбулась всеукраїнська нарада комсомольців — командирів колгоспних ланів: трактористів, бригадирів, тракторних і польових бригад, голів колгоспів і сільрад, агрономів — переможців всеукраїнського змагання за краще проведення весняної сівби, оголошеного ще в березні 1935 р. За зразкову роботу в соціалістичному сільському господарстві 71 комсомольця ЦК ЛКСМУ нагородив цінними подарунками та грошовими преміями⁶⁰. В 1935 р. відбулись всесоюзні наради: 10 листопада колгоспниць-ударниць буряківництва, у грудні — переможців сільського господарства, передових комбайнерів і комбайнерок Радянського Союзу та майстрів високих урожаїв зернових культур, трактористів і машиністів молотарок. У березні 1936 р. зібрались для обговорення своєї роботи передовики по вирощуванню льону і конопель, а в березні 1937 р.— трактористки та їх бригадири.

Розгортання руху новаторів у роки другої п'ятирічки стало важливим фактором піднесення сільськогосподарського виробництва країни. Але в справі керівництва цим рухом інколи допускалися недоліки з боку райкомів партії, радянських і земельних органів, голів окремих колгоспів, що, звичайно, позначилося деякою мірою на його розвитку. Основним недоліком було те, що увага керівних органів зосереджувалась на двох-трьох тисячницях, а робота з основною кількістю стахановських ланок і бригад випадала з їх поля зору. Нерідко ланки тисячниць організовувались шляхом виділення передових колгоспниць з інших виробничих колективів і обслуговувались силами всього колгоспу. І, навпаки, мали місце факти прямого ігнорування стахановського руху з боку правлінь артільей: стахановцям відмовляли в тягловій силі, відводили гірші ділянки, не завжди добре організовували їх облік праці. Такі випадки були в колгоспах ім. Шевченка Ряпкінського району і «Червоний плугар» Менського району Чернігівської області⁶¹. Дві ланки п'ятисотенниць артілі ім. Леніна Згурівського району Харківської області в 1936 р. одержали ділянки, де восени не була проведена глибока оранка⁶². Звичайно, подібні факти не мали вирішального значення і не могли перешкодити розвитку новаторства.

Рух новаторів на селі великою мірою зумовив ті успіхи, яких колгоспне селянство України під керівництвом Комуністичної партії досягло на шляху організаційного й економічного зміцнення колгоспів і піднесення усіх галузей сільськогосподарського виробництва.

⁵⁹ «Комуніст», 23, 27, 28, 29 грудня 1937 р.

⁶⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1288, арк. 1—6; «Комуніст», 15 червня 1935 р.

⁶¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5180, арк. 100.

⁶² Там же, од. зб. 4560, арк. 34.

ЛЕНІНСЬКІ ІДЕЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПЛАНУВАННЯ І ВТІЛЕННЯ ЇХ У ЖИТТЯ В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ

В. Г. ЛИХОЛОБ

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перед Країною Рад постало складне завдання: по-новому організувати управління державою, її економіку. Націоналізація засобів виробництва створила політичні й економічні передумови соціалістичного ведення господарства, здійснення чіткої програми економічних заходів. Відзначаючи цей факт, В. І. Ленін у своїй праці «Чергові завдання Радянської влади», писав: «Ми, партія більшовиків, Росію *переконали*. Ми Росію *відвоювали* — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росією *управляти*»¹.

Перша наукова розробка проблеми планомірної організації суспільного виробництва при соціалізмі належить К. Марксу і Ф. Енгельсу. Їх теоретичні дослідження були продовжені В. І. Ленінім у працях дожовтневого періоду. Він відстояв і розвинув ідеї основоположників наукового комунізму, показав особливості формування матеріальних передумов планомірного розвитку народного господарства в Росії, з'ясував значення робітничого контролю в процесі переходу до соціалістичної організації суспільного виробництва і т. ін. В його творах, написаних у пожовтневий час ці питання вперше досліджувалися на основі вивчення й узагальнення практичного досвіду.

Великий вождь довів, що народне господарство, яке ґрунтується на суспільній власності, може існувати й успішно розвиватися лише за планом, глибоко проаналізував умови становлення соціалістичної економіки, показав її історичну обумовленість зростанням продуктивних сил і ствердженням нових виробничих відносин, а також визначив неможливість народногосподарського планування при капіталізмі. Обґрунтовуючи свої висновки, В. І. Ленін виходив з об'єктивного економічного закону планомірного пропорціонального розвитку народного господарства, який є закономірністю, властивою лише соціалістичному способу виробництва і формуванню нових соціальних відносин. На цій основі й базується планування і єдине централізоване керівництво економікою. Пропорціональність в розвитку галузей і сфер суспільного виробництва, спрямованих на повне задоволення потреб усіх членів суспільства, планове вирішення проблем соціальних перетворень, — такі вимоги ставились життям. «Тільки те будівництво може заслужити назви соціалістичного, — указував Володимир Ілліч, — яке провадитиметься за великим загальним планом, прагнучи рівномірно використати економічні й господарські цінності»².

На основі положень марксизму й узагальнення досвіду молодих органів Радянської влади, В. І. Ленін розробив ряд нових, теоретичних принципів, а також організаційних форм практичного керівництва націоналізованим господарством країни. Їмую належать тези про об'єк-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 210.

² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 18.

тивну необхідність планового ведення соціалістичної економіки і науковий підхід до цієї справи; визначення принципу демократичного централізму як найважливішої засади господарського планування; розкриття ролі трудящих мас у розробці планів та здійсненні контролю за їх виконанням. Володимир Ілліч вказував і на необхідність координації планової роботи в країнах, що визволилися від капіталістичного ґа. Всі ці настанови стали провідними в створенні системи економічного планування у нашій країні, лягли в основу діяльності органів управління соціалістичним господарством, в якій В. І. Ленін брав безпосередню участь*.

Особливі умови громадянської війни та іноземної інтервенції викликали необхідність у максимальній єдності й централізації управління в молодій Радянській державі. В галузі господарського будівництва це зумовлювалося й об'єктивними потребами соціалістичної економіки, що засновувалась на суспільній власності і повинна була розвиватись як єдиний, злагоджений механізм. В. І. Ленін писав, що побудова соціалізму «є побудування централізованого господарства, господарства із центра»³.

За цих обставин планування мало забезпечити здійснення економічної політики соціалістичного суспільства, зв'язати воедино десятки тисяч підприємств, численні економічні райони й галузі виробництва. Перший державний орган загальногосподарського регулювання — Вища Рада Народного Господарства і державних фінансів — був створений 2 грудня 1917 р.⁴ З самого початку своєї діяльності ВРНГ розгорнула роботу по плануванню окремих провідних галузей, а потім і по складанню ширших річних планів. Згодом, коли Вища Рада Народного Господарства зосередила управління тільки державною промисловістю, з'явилася необхідність створення спеціального центрального органу, який здійснював би перспективне загальнодержавне і поточне планування, координував розвиток підприємств і господарських одиниць, підпорядкованих не тільки ВРНГ, але й самостійним наркоматам та виконавчим комітетам Рад на місцях.

З ініціативи В. І. Леніна у березні 1920 р. Радянським урядом було створено комісію, яка складала перший перспективний державний план електрифікації Росії і переведення економіки країни на промислово-енергетичну базу. За декретом РНК РРФСР від 22 лютого 1921 р. почала працювати Державна загальнопланова комісія (Держплан) при Раді Праці і Оборони⁵. Цей орган поряд з наглядом за здійсненням накреслень ГОЕЛРО займався й розробкою єдиного господарського плану та загальним контролем за його виконанням. Діяльність Держплану забезпечила правильне використання економічних ресурсів країни для відбудови і розвитку народного господарства, стала важливою умовою неухильного зростання соціалістичного укладу в економіці країни і витіснення з неї капіталістичних елементів.

Необхідність вивчення виробничих сил і основних тенденцій господарського розвитку країни не тільки в цілому, але й в окремих її областях, зумовила появу планових органів на місцях. Починаючи з

* До праць В. І. Леніна, в яких найповніше розкриті теоретичні і методологічні основи планування, відносяться статті «Про єдиний господарський план» (Твори, т. 32, стор. 110—118), «Про продовольчий податок» (там же, т. 32, стор. 299—332), «Про надання Держплану законодавчих функцій» (ПСС, т. 45, стор. 349—353), численні листи до Г. М. Кржижановського тощо.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 365.

⁴ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (далі — СУ РСФСР), М., 1917, № 5, стор. 83.

⁵ СУ РСФСР, 1921, № 17, ст. 106.

1921 р., урядом вживаються заходи з метою створення цілої системи таких установ. Вперше про них згадується в постанові ВЦВК, де указувалося обласним і губернським економічним нарадам, щоб вони погоджували питання щодо регулювання і керівництва діяльністю всіх місцевих господарських органів, затверджували плани відповідно до загального господарського планування і завдань центру⁶. 30 червня 1921 р. за постановою ВЦВК «Про місцеві економічні наради, їх звітність і керівництво наказом РНК і РПО» вони виникають при повітових, волосних виконавчих комітетах, сільських Радах і навіть при окремих фабричних і заводських управліннях⁷.

Практика планової організації народного господарства, створення органів управління соціалістичним його сектором поширювалися і в інших республіках, зокрема на Україні. Під час першої світової та громадянської воєн її економіка зазнала величезних руйнувань. Якщо наприкінці 1920 р. продукція всієї промисловості в країні була в 7 разів менша довоєнної, то на Україні — в 9 разів. З 10 773 промислових підприємств республіки діяли тільки 4060, та й то з великими перебоями і недовантаженням⁸. Розруха охопила і сільське господарство. Різко скоротилась посівна площа. В 1920 р. вона зменшилась у порівнянні з довоєнним періодом на 30%. Занепад економіки призвів до різкого погіршення матеріального становища трудящих.

Відбудувати за короткий строк господарство республіки, зміцнити її обороноздатність і приступити до побудови соціалізму було неможливо без укладення господарського договору між Українською РСР і РРФСР. В. І. Ленін ще в грудні 1919 р., звертаючись до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним, говорив: «...Великоруським і українським робітникам обов'язково потрібний тісний військовий і господарський союз, бо інакше капіталісти «Антанти», «Згоди», тобто союзу найбагатших капіталістичних країн Англії, Франції, Америки, Японії, Італії задавлять і задушать нас поодиночі»⁹. Після укладення в січні 1921 р. союзного договору¹⁰, господарські зв'язки між двома республіками почали розширюватись і зміцнюватись, уніфікувалась структура радянських органів державної влади, забезпечувались братня допомога і співробітництво у створенні соціалістичного планового господарства.

Спершу основною формою планування на Україні було складання виробничих програм підприємств, які визначали його можливості, встановлювали обсяг виробництва та співвідношення намічених завдань з наявними ресурсами. Важлива особливість таких планів — це їх короткі строки: місяць, квартал, півріччя. Відзначаючи скрутне становище в економіці країни в 1918—1919 рр., В. І. Ленін говорив, що тоді «ніхто не міг подумати про запас або розподіл на рік, а могли тільки думати на три тижні або на два, а третій «будем поспостеріть»¹¹.

Відбудова народного господарства потребувала створення органів управління соціалістичною українською економікою. Процес організації їх в республіці розпочався наприкінці 1921 р. Незабаром після закінчення роботи VIII Всеросійського з'їзду Рад у лютому 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад, керуючись ленінськими настановами, вказав на необхідність вироблення єдиного господарського плану України,

⁶ СУ РСФСР, 1921, № 1, ст. 3.

⁷ СУ РСФСР, 1921, № 44, ст. 223.

⁸ Народне господарство України в 1921 р., Харків, 1922, стор. 119.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 266.

¹⁰ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, т. I (1917—1941 рр.), К., 1963, стор. 162—164.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 126.

в основі якого були б заходи по відбудові паливної і металургійної промисловості, відродженню транспорту, забезпеченню селянства сільськогосподарським інвентарем і предметами широкого вжитку, розвитку цукрової промисловості тощо. «Відновлення господарства пролетарської Української Республіки,— відзначалося в резолюції з'їзду,— повинно вестися у повній згоді з розвитком господарства інших Радянських Республік, для чого загальногосподарський план УРСР повинен бути складовою частиною єдиного господарського плану союзу, Федерації Радянських Республік...»¹².

Для координації роботи наркоматів і відомств у лютому 1921 р. як виконавчий орган Ради Народних Комісарів УРСР, була створена Особлива комісія по продовольству і паливу (Особком)¹³. Координуючи діяльність окремих економічних наркоматів, вона не могла взяти на себе розробку єдиного господарського плану в масштабі республіки. В зв'язку з цим виникла необхідність у такому органі, який би очолив організацію планової роботи в цілому по Україні.

28 вересня 1921 р. за постановою ВУЦВК і РНК УРСР почала працювати Українська економічна рада. Як постійна комісія РНК УРСР вона стала виконавчим органом Ради Праці і Оборони спочатку РРФСР, потім СРСР. 21 листопада 1923 р. її було перетворено в Українську економічну раду, яка мала не тільки погоджувати діяльність всіх наркоматів та інших господарських органів, але й очолити роботу по складанню загального господарського плану України.

Завдання контролю над розвитком економіки країни і планування вимагали створення управлінського апарату не тільки в центрі, але й на місцях. Уже на початку 1921 р. при губернських виконкомах Рад виникли економічні наради. В червні 1921 р. вони існували при всіх губвиконкомах Української РСР¹⁴. До їх функцій входило у відповідності з єдиним державним планом розробити загальногосподарські завдання по кожній губернії, узгоджувати заходи місцевих органів економічних наркоматів, наглядати за виконанням ними плану. Крім того, новостворені наради здійснювали контроль над діяльністю економічних губернських і повітових відділів, зокрема щодо втілення в життя директив центру. Найбільшу увагу вони приділяли відновленню продуктивних сил, піднесенню промисловості та сільського господарства.

За постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 28 вересня 1921 р. при Українській економічній раді було створено Українську державну загальнопланову комісію (Укрдержплан). На неї покладалось подання рекомендацій щодо організації досліджень, необхідних для виконання плану розвитку державного господарства, підготовка необхідного персоналу, пошуки методів і форм здійснення планового циклу в республіканському масштабі. Разом з тим головним завданням комісії була розробка єдиного господарського загальнореспубліканського плану й погодження з ним виробничих програм різних відомств і місцевих організацій.

10 жовтня 1921 р. Українською економічною радою було призначене бюро Укрдержплану і лише з 12 грудня того ж року розпочалась його діяльність. Відразу ж йому довелося долати великі труднощі. Проте вже у перше півріччя своєї роботи Укрдержплан домогся певних успіхів у впровадженні ленінських основ організації планування. Він зібрав і систематизував економіко-статистичні матеріали, що характе-

¹² Збір законів і розпоряджень Робітниче-Селянського уряду України, Харків, 1921, ст. 101.

¹³ Там же, ст. 59.

¹⁴ Советы народного хозяйства и плановые органы в центре и на местах (1917—1932). Сборник документов, М., 1957, стор. 117—127.

ризували розвиток народного господарства України, висунув для вирішення в майбутньому ряд основних планово-економічних проблем. На Укрдержплан покладалось також об'єднання всієї роботи по районуванню. Його пропозиції щодо запровадження адміністративно-територіального поділу республіки сприяли появі нових дійових зв'язків та раціональнішому розподілу праці між центром і периферією. Уже 12 квітня 1923 р. Президія ВУЦВК затвердила утворення на території Української РСР 9 губерній, 52 округ і 706 районів. Це був перший етап районування України.

Період діяльності Укрдержплану до 1924 р. характеризується спробами комплексного планового підходу до вивчення й узагальнення досвіду окремих галузей народного господарства та їх економічного розвитку, прагненням встановити оптимальну рівновагу між економікою сільського господарства і промисловістю. Щодо першого при тісному співробітництві з наркоматом земельних справ у цьому вдалося досягти певних успіхів. Але у промисловості облік та регулювання виробництва в силу її специфіки встановлювалися надзвичайно повільно.

Укрдержплан як загальнореспубліканський центр потребував створення спеціальних органів, які б здійснювали планування в масштабі губернії та інформували його секції про результати проведеної роботи. На початку 1922 р. при губернських економічних нарадах стали діяти планові комісії. Спершу їх роль зводилась до консультативних функцій. Вони також координували виробничі плани місцевих органів і давали свої висновки з різних питань економіки того чи іншого району, тощо. Але основним завданням їх була розробка загального господарського плану губернії та виявлення технічних можливостей його виконання. Проте губплани не могли стати основою для організації цілісної системи, встановлення між її ланками чіткого зв'язку, тому що обслуговували лише свою економічну раду і не залежали безпосередньо від інших планових комісій.

Відновлення різних галузей виробництва і зв'язків між ними на початку 20-х років створювало передумову для перших спроб конкретного систематичного народного господарського планування. Для одержання відповідних результатів необхідно було чітко визначити компетенцію губпланів і так реорганізувати систему цих органів, щоб вони охоплювали і підпорядковували своєму впливу всі головні галузі народного господарства. 7 серпня 1924 р. постановою ВУЦВК і РНК були скасовані економічні наради, що існували при губернських і окружних виконавчих комітетах Рад¹⁵. Всі функції планового характеру передавались комісіям, які створювались при губвиконкомках, та президіям окрвиконкомів. На комісії покладалась розробка загальногубернських господарських і фінансових планів, нагляд за їх здійсненням, вивчення економічного життя губернії і т. ін.¹⁶ Як органи губвиконкому вони виконували також окремі завдання Укрдержплану з питань загально-республіканського і місцевого значення.

Боротьба за створення єдиного плану вимагала посилення зв'язку Укрдержплану з відповідними органами на місцях і особливо губернськими. Спрямувати їх діяльність у загальне русло, тісно пов'язати з плановою роботою відомств було в інтересах народного господарства республіки в цілому. Укрдержплан вважав за необхідне більше спиратись на місцеві комісії, залучати їх до розгляду всіх найважливіших передбачень, оперативних заходів і програм, запропонованих центром,

¹⁵ Збірник узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського уряду України, 1924, № 20, ст. 173.

¹⁶ Там же, 1924, № 18, ст. 162.

а також до розробки єдиного перспективного плану розвитку народного господарства.

В березні 1924 р. відбувся пленум Укрдержплану з участю представників всіх дев'яти губдержпланів, який мав з'ясувати стан роботи на місцях та виробити єдину систему і методи планування, зосередити зусилля всіх відповідних органів республіки в цьому напрямі. Тісний творчий зв'язок з губернськими плановими комісіями, вивчення економіки всіх дев'яти українських губерній, розробка завдань головних галузей господарства, коригування їх з даними центру — все це дало можливість Укрдержплану скласти повне і ясне уявлення про господарське життя республіки і визначити шляхи до комплексного розвитку її економіки. Потреба у координації своєї роботи виникла й у місцевих планових органів.

Однією з конкретних форм зв'язку в рамках всієї системи була передача інструкцій Держплану низовим ланкам. Держплан стежив за інформуванням їх, особливо з питань методології планування. Велике значення у справі координації зусиль мало й регулярне надходження до центру основного планового, інформаційного і звітного матеріалу.

Надаючи великої ваги планам комплексного розвитку економіки, В. І. Ленін вказував на важливу роль у їх розробці та здійсненні місцевих органів державної влади і вимагав «зразкової постановки невеликого «цілого», але саме «цілого», тобто не одного господарства, не однієї галузі господарства, не одного підприємства, а *суми всіх господарських відносин, суми всього господарського обороту*, хоч би невеликої місцевості»¹⁷. Цими ленінськими словами підкреслюється особлива необхідність синтетичного планування на місцях з тим, щоб поступово створити єдиний господарський організм, який існуватиме на основі сталих відносин між підприємствами.

В перші два роки відбудовного періоду в плануванні української промисловості мали місце окремі помилки і прорахунки, в результаті чого плани часто не виконувались. Так, виробнича програма великої промисловості України в 1921/1922 господарському році була виконана лише на 67,7%. Підсумовуючи успіхи, досягнуті в індустріальному розвитку до весни 1923 р., VII Всеукраїнська партійна конференція, що відбулась 4—10 квітня 1923 р., указала на необхідність посилення планового регулювання економічного життя республіки, зменшення кількості паралельно існуючих в цій галузі керівних апаратів, встановлення суворого розподілу функцій між господарськими органами. В 1923/1924 р. останні звернули увагу на переобладнання і дообладнання промислових підприємств, механізацію і електрифікацію виробництва. Тоді ж була проведена реорганізація ВРНГ УРСР. В її складі виділилось головне економічне управління, що здійснювало регулювання центральної та місцевої промисловості, й управління, в коло діяльності якого безпосередньо входило планування і керівництво центральною державною промисловістю.

За порівняно короткий строк на Україні були досягнуті перші успіхи в розвитку сільського господарства, в здійсненні ленінського кооперативного плану. Так, посівна площа Української РСР в 1925 р. вже перевищувала рівень 1916 р., а валовий збір зерна становив 172 млн. центнера, або 91% середньорічної кількості зернової продукції за останні довоєнні роки¹⁸. Основні заходи по розвитку українського сільського господарства були накреслені в семирічному плані його відбудови, схваленому Держпланом СРСР. Наприкінці 1925 р. певних

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 323.

¹⁸ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 229.

успіхів досяг колгоспний рух. На цей час на Україні вже існувало 5500 колгоспів, які об'єднували 1,5% усіх селянських господарств, а питома вага землі, що оброблювалася колективно, становила 1,5% посівної площі республіки¹⁹.

План піднесення виробництва на селі, програма відбудови шахт Донбасу, складання балансу народного господарства, розробка планів економічного розвитку в районі дії Дніпровської електроцентралі й електропостачання України на десять років — такі завдання уже були поставлені перед республіканськими органами. Розв'язання їх вимагало наукового підходу.

Важливим принципом планування В. І. Ленін вважав глибоке наукове обґрунтування наміченої програми, яке передбачало докладний аналіз стану економіки, врахування найновіших досягнень науки і техніки, визначення завдань економічного розвитку, ретельну координацію всіх ланок. У статті «Про єдиний народногосподарський план» Володимир Ілліч цитує резолюцію сесії ВЦВК, в якій вказується необхідність «наукового вироблення і послідовного проведення в життя державного плану всього народного господарства»²⁰. Він підкреслював, що важливі «...широкі плани не з фантазії взяті, а підкріплені технікою, підготовлені наукою»²¹.

В процесі планування господарства України в перші роки Радянської влади вирішальна роль відводилась питанню підвищення продуктивності праці. Для розв'язання його Укрдержплан, керуючись ленінськими настановами, став залучати науково-дослідні установи республіки. Держплан СРСР також вживав заходів щодо спрямування всіх наукових сил республіки на вивчення основних профілів народного господарства з метою сприяти комплексному розвитку економіки України. При Укрдержплані була організована секція праці, яка розробляла рекомендації з найменш вивчених питань (про заходи підвищення продуктивності праці, перспективи застосування фізичної енергії людини і т. д.), а також досліджувала проблеми внутрішньої і зовнішньої торгівлі, кооперації, кредиту тощо.

У листопаді 1924 р. було запроваджено в життя нове Положення про Державну планову комісію УРСР, за яким основним її завданням стала наукова розробка господарського плану УРСР — складової частини єдиного загальносоюзного. Як дорадчий і допоміжний орган Української Економічної Ради Держплан УРСР діяв під її безпосереднім керівництвом на основі директив та завдань вищих керівних органів Української РСР (ВУЦВК, РНК, УЕР). Разом з тим він здійснював відповідно до законодавства СРСР і УРСР вказівки Держплану СРСР по розробці тієї частини єдиного господарського плану, що стосувалась Української РСР. Згідно з Положенням Укрдержплан складав проекти декретів і постанов такого змісту і подавав їх з пропозиціями заінтересованих відомств на затвердження в Українську Економічну Раду, чи РНК УРСР, а також встановлював безпосередні контакти з усіма державними органами СРСР, УРСР та інших союзних республік. Таким чином, за новим Положенням його функції значно розширились і набули більш активного характеру. Він став відігравати значну роль в апараті радянського державного управління.

В 1924 р. з нагоди 3-річчя діяльності Укрдержплану голова РНК УРСР В. Я. Чубар у вітальному листі відзначав: «Весь час свого існування Держплан УРСР працював у надзвичайно тяжкій обстановці. ґрунт для планування був недостатньо стійкий. Все ж таки і в цих

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 309.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 111.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 302.

умовах Держплан має деякі досягнення, як в галузі вироблення планового підходу до окремих питань, так і в частині планового пов'язання основних заходів, що проводяться Радянською владою...»²².

Вагомий вклад у розробку економічних проблем, справу втілення в життя ленінських ідей соціалістичного планування в перші роки Радянської влади на Україні внесли такі видатні діячі Комуністичної партії та уряду як Е. І. Квірінг, В. Я. Чубар, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, Г. І. Петровський та інші. Особливо значна заслуга в розробці теоретичних основ у цій галузі належить Е. І. Квірінгу, який доклав багато зусиль для складання науково обгрунтованих планів будівництва соціалізму на Україні.

Уміле використання величезних переваг соціалістичної системи у справі планового розвитку економіки на кінець відбудовного періоду дало позитивні результати. Наприкінці 1925 р. в Українській РСР валовий збір зернових культур становив 27,9% від загальносоюзного, в республіці вироблялося 80% цукру, видобувалося близько 81% вугілля, 70% чавуну і 60% сировини для залізорудної промисловості. Займаючи лише 2% території СРСР, Україна мала 18% загальної довжини залізничних ліній і приблизно $\frac{1}{4}$ всіх залізничних перевозок²³.

Кінець відбудовного періоду знаменував собою новий етап у плануванні народного господарства. Значне розширення і утвердження соціалістичного сектору в економіці, зміцнення органів державного управління в республіці дозволили не тільки передбачати загальні напрями розвитку, але й перейти до розробки поточних планів в усіх галузях господарства. Посилення державного планування відповідно до процесу переходу багатоукладної економіки нашої республіки на соціалістичний шлях означало зростання сил соціалізму і рішуче витіснення капіталістичних елементів, перемогу плану над стихією, розв'язання поставленого В. І. Леніним питання «хто — кого». Ленінські ідеї, що були дороговказом у перших спробах створення планової системи господарського будівництва, послужили основою її дальшого зміцнення й удосконалення.

²² «Бюллетень Госплана УССР», 1924, № 3, стор. 3.

²³ «Хозяйство Украины», 1927, № 6, стор. 5—29.

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ЗА ВЛАДУ РАД НА ЗАСІДАННЯХ РАДНАРКОМУ
ПІД ГОЛОВУВАННЯМ В. І. ЛЕНІНА
(листопад 1917—лютий 1918 рр.)

Є. М. СКЛЯРЕНКО

Утворення II Всеросійським з'їздом Рад робітничо-селянського уряду — Ради Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним — стало знаменною віхою у боротьбі народних мас за утвердження диктатури пролетаріату. Для трудящих Країни Рад, друзів і прихильників за її межами діяльність уряду протягом перших місяців його існування була серйозною перевіркою історичних накреслень соціалістичної революції. Джерело своєї законодавчої творчості, міцну опору Рада Народних Комісарів вбачала у беззавітному служінні робітничому класу і трудящому селянству.

Радянська історична наука має в своєму розпорядженні значну літературу, яка широко висвітлює різні сторони діяльності першого уряду робітників і селян в умовах складної внутрішньої та міжнародної обстановки, докорінних змін у політичному, економічному і культурному житті країни.

Численні ленінські публікації, твори вождя, законодавчі акти Радянського уряду, спогади соратників В. І. Леніна — все це є ґрунтовною основою для дальших пошуків істориків. У ряді спеціальних досліджень крок за кроком простежується діяльність Раднаркому та його голови В. І. Леніна. Це повідомлення присвячене висвітленню в хронологічному порядку найважливіших питань боротьби українського народу за перемогу Радянської влади, розглянутих Радою Народних Комісарів наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.

З практичними справами Раднаркому, що безпосередньо стосувалися цих питань, нерозривно зв'язані ті з теоретичних праць В. І. Леніна, де згадується Україна, його полум'яні виступи, численні розпорядження, записки та інші матеріали, в яких органічно поєднувалася глибина теоретичних розробок з життєво невідкладними проблемами. Раднарком, В. І. Ленін непохитно стояли на захисті інтересів мільйонних мас українських робітників і селян, рішуче викривали підступні наміри буржуазних націоналістів та їх іноземних опікунів.

Виступаючи 22 листопада (5 грудня) 1917 р. з промовою на I Всеросійському з'їзді військового флоту, Володимир Ілліч наголосив на беззастережному праві українського народу вільно розвивати свою соціалістичну державність. «...Ми, — говорив В. І. Ленін, — безумовно стоїмо за повну й необмежену свободу українського народу. Ми повинні зломити те старе, криваве і брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів відігравала роль ката над іншими народами...

Ми скажемо українцям: як українці, ви можете влаштовувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 305.

Початок діяльності Раднаркому збігався з періодом напруженої боротьби трудящих України, Білорусії та інших районів країни за встановлення і зміцнення влади Рад. Внутрішня контрреволюція чинила шалений опір переможній ході соціалістичної революції. Буржуазно-націоналістична Центральна рада вступила у підступний зговір з Німеччиною та її союзниками.

За час з 3 (16) листопада 1917 р. по 28 лютого 1918 р. відбулося 72 засідання Ради Народних Комісарів.

3(16) листопада, в перший же день офіційного засідання Раднаркому, В. І. Ленін понад годину розмовляв у Смольному з великою групою революційно настроєних балтійських матросів про мету їх поїздки як агітаторів на Чорноморське узбережжя і в південні губернії².

Не пізніше 9 (22) листопада Володимир Ілліч прийняв Г. І. Петровського, який прибув у столицю за дорученням партійних і радянських організацій Донецького басейну, і мав з ним бесіду про націоналізацію металургійної і вугільної промисловості³.

15 (28) листопада на засіданні Раднаркому серед значної кількості питань обговорювалося повідомлення делегації гірників Донбасу про саботаж власників рудників і шахт, а також прохання видати заробітну плату робітникам Брянського заводу. Раднарком доручив відповідним відомствам вжити належних заходів⁴.

Колишній катеринославський робітник, професіональний революціонер Г. І. Петровський 17 (30) листопада за пропозицією В. І. Леніна був призначений народним комісаром по міністерству внутрішніх справ, а його заступником, за тим же рішенням Раднаркому, — М. К. Муранов, у минулому член IV Державної думи, представник трудящих Харкова⁵.

18 листопада (1 грудня) Рада Народних Комісарів розглянула питання про націоналізацію заводів Донецького басейну⁶. В ухваленій з цього приводу постанові говорилося: «Надіслати телеграфом пропозицію Раддепу Донецького району організувати відповідну комісію на місці, примусити працювати інженерів і т. д. Вимагати телеграфної відповіді на цю пропозицію і про роботу комісії»⁷.

19 листопада (2 грудня) ввечері членом робітничо-селянського уряду доповів про становище на Україні й позицію Центральної ради Й. В. Сталін⁸. Раднарком доручив народному комісару в справах національностей скликати наступного дня комісію, яка б всебічно з'ясувала обстановку, висунути кандидатуру на пост уповноваженого для поїздки на Україну⁹.

25 листопада (8 грудня) порядок денний засідання Ради Народних Комісарів за пропозицією В. І. Леніна був доповнений питанням: «Маніфест про Каледіна і Українську Раду». У схваленому зверненні «До всього населення» уряд підкреслив, що контрреволюційні заколотники при підтримці російської буржуазії виступають проти Радянської влади. «Каледін ввів на Дону військовий стан, перешкоджає доставці хліба на фронт і збирає сили, загрожуючи Катеринославу, Харкову, Москві. ...Буржуазна Центральна рада Української республіки, яка

² «Вопросы истории КПСС», 1960, № 2, стор. 179.

³ Там же, № 3, стор. 145.

⁴ Там же, № 4, стор. 153; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 1, арк. 5.

⁵ «Вопросы истории КПСС», 1960, № 3, стор. 156.

⁶ Там же, стор. 153.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2.

⁸ «Вопросы истории КПСС», 1960, № 4, стор. 148.

⁹ Декреты Советской власти, т. I, М., 1957, стор. 180.

веде боротьбу проти українських Рад, допомагає Каледіну стягати війська на Дон, перешкоджає Радянській владі направляти необхідні військові сили по землі братнього українського народу для придушення каледінського заколоту»¹⁰.

Спеціальною постановою Раднарком ухвалив «відпустити з десяти-мільйонного фонду на непередбачені кошторисами термінові потреби чотириста п'ятдесят тисяч карбованців у розпорядження Кременчуцької повітової земської управи для видачі допомоги населенню Кременчуцького повіту, яке потерпіло весною поточного року від повені, викликаной розливом ріки Дніпра»¹¹.

27 або 28 листопада (10 або 11 грудня) 1917 р. голова Раднаркому прийняв представника обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю, що прибув з Києва, розмовляв про становище на Україні, а також про можливість об'єднання більшовицьких організацій в Соціал-демократичну робітничу партію (більшовиків) України. Володимир Ілліч запропонував йому обговорити це питання з Й. В. Сталіним і Я. М. Свердловим та підготувати проєкт рішення ЦК РСДРП(б)¹². Одночасно В. І. Ленін інтересувався тактикою, якої дотримувалися київські більшовики щодо Центральної ради та українських меншовиків.

28 листопада (11 грудня) 1917 р. Рада Народних Комісарів заслухала повідомлення комісара Чорноморського флоту В. В. Роменца про наступ каледінських військ на Ростов-на-Дону.

Наступного дня В. І. Ленін, А. В. Луначарський і Й. В. Сталін ознайомилися з постановою особливої комісії про передачу українському народові його національних реліквій. Було вирішено припинити переговори у цьому питанні з представниками Центральної ради і надалі вести їх з українською фракцією ВЦВК¹³.

29 листопада (12 грудня) 1917 р. розглядались можливості збільшення зарплати службовцям Катерининської залізниці¹⁴. 30 листопада (13 грудня) робітничо-селянський уряд ухвалив асигнувати 40 тис. крб. обласній партійній організації Донецького басейну¹⁵.

Того ж дня газета «Известия» опублікувала урядове повідомлення про передачу реліквій українському народові. Раднарком, взявши до уваги те, що в мандатах представників Всеукраїнської ради не містилося звернення до Ради Народних Комісарів як законної влади Радянської Росії, а пропозиція, з якою виступили ці представники, була викладена у різкій формі, ухвалив: «Дальші переговори про строки і порядок передачі реліквій вести з українською фракцією Центрального Виконавчого Комітету й офіціальну передачу здійснити в руки довіреної особи цієї фракції»¹⁶.

2(15) грудня 1917 р. Раднарком знову обговорював українське питання. У порядку денному проти слова «Україна» В. І. Ленін дописав в дужках «Рада». У протоколі зазначено два пункти постанови: «1. Війська проти Каледіна просуваються через Україну, не рахуючись з наслідками. 2. Офіціально визнавати незалежність України з конфіскацією землі у поміщиків». Потім обидва вони були закреслені і з'явився третій: «Дати відповідні інструкції Криленку по телеграфу»¹⁷.

¹⁰ Декреты Советской власти, т. I, М., 1957, стор. 154—155.

¹¹ Там же, стор. 153—154.

¹² «Вопросы истории КПСС», 1960, № 4, стор. 161.

¹³ Там же, № 5, стор. 132, 133.

¹⁴ Там же, стор. 134.

¹⁵ Там же, стор. 135.

¹⁶ Декреты Советской власти, т. I, стор. 170.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 16, арк. 2.

3 (16) грудня 1917 р. в першій половині дня, при обговоренні питання про контрреволюційну позицію Центральної ради, В. І. Ленін був включений до складу комісії, якій доручалося виробити відповідні документи. Зразу ж після засідання Володимир Ілліч написав «Основні положення маніфесту до українського народу» і «Проект маніфесту до українського народу»¹⁸. Перший документ він пізніше перекреслив, за винятком пункту 4, який послужив вставкою до проекту. Ввечері Раднарком прийняв складений В. І. Леніним «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради».

5 (18) грудня Раднарком ознайомився з відповіддю останньої, надісланою до Петрограда, і визнав її за незадовільну. Відзначивши, що Центральна рада опинилася фактично в стані війни з Радянською Росією, він доручив комісії і В. І. Леніну вжити у зв'язку з цим необхідних заходів, звернутися від імені робітничо-селянського уряду з відозвою до українського народу і солдатів¹⁹.

6 (19) грудня 1917 р. Володимир Ілліч знову доповнив порядок денний питанням про Центральну раду. Крім того, обговорювалася на засіданні пропозиція українського штабу Петроградської крайової військової ради про мирне врегулювання конфлікту. У постанові Раднаркому підкреслювалося, що мирне розв'язання його, безумовно, бажане, і Радянська влада робила все без винятку саме для такого ходу справ. Що ж до висунутих Центральною радою умов, то ті з них, які мають принциповий характер (право на самовизначення), не були і не є спірними, оскільки Раднарком визнає їх і здійснює в усій повноті. «Дійсним предметом конфлікту, зовсім замовчаним у переданих вами умовах Ради,— говорилося у постанові-відповіді,— є підтримка Радою буржуазної кадетсько-каледінської контрреволюції, спрямованої проти влади Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів.

Угода з Радою можлива тільки при умові категоричної заяви Ради про її готовність негайно відмежуватися від будь-якої підтримки каледінського заклоту і контрреволюційної змови кадетської буржуазії»²⁰.

7 (20) грудня ввечері в Смольний прийшла делегація українського штабу Петроградської крайової військової ради, уповноважена вести переговори від імені Центральної ради з Раднаркомом. Про це повідомив Рад Народних Комісарів у своїй позачерговій заяві нарком у справах національностей²¹.

Наступного дня, 8 (21) грудня, об'єднане засідання ВЦВК і Раднаркому спільно з представниками громадських організацій прийняло відозву до українських робітників, солдатів, селян, до всього українського народу. «Центральна рада,— підкреслювалося у відозві,— робить все можливе, щоб посягти розбрат між нами і українцями. Але ми і в цей момент заявляємо вам: Радянська влада стоїть на сторожі національних свобод ваших, як і всіх народів, що населяють Росію. Ми говоримо вам: «Український робітник, український селянин і російський робітник, російський селянин — рідні брати, а український селянин і український поміщик — вороги не на життя, а на смерть»²².

Того ж дня одного з активних керівних діячів збройного повстання у Петрограді в жовтні 1917 р. В. О. Антонова-Овсієнка Раднарком

¹⁸ Ленинский сборник, XVIII, стор. 59—62; Декреты Советской власти, т. I, стор. 175—180. В останньому збірнику ці документи опубліковані під назвою «Тезиси» і «Проект».

¹⁹ «Вопросы истории КПСС», 1960, № 6, стор. 138.

²⁰ Декреты Советской власти, т. I, стор. 186.

²¹ «Вопросы истории КПСС», 1960, № 6, стор. 141.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 17, епр. 20, арк. 20.

призначив керівником операцій проти каледінських військ. В. І. Ленін особисто визначив найважливіші завдання, поставлені перед ним.

У зв'язку з призначенням В. О. Антонова-Овсієнка Володимир Ілліч запросив також до себе представника обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю, ознайомив його з ситуацією і запропонував негайно виїхати до Харкова²³.

В ніч з 9 (22) на 10 (23) грудня на засіданні уряду було розглянуто становище в Олександрополю-Грушевському гірничому районі Донбасу. Наступного дня В. І. Ленін письмово відповів на питання делегації робітників цього району про секвестр рудників і заводів та організацію роботи на них²⁴.

15 (28) грудня Рада Народних Комісарів ухвалила постанову про конфіскацію майна Російсько-бельгійського металургійного товариства. В ній, зокрема, передбачалося «конфіскувати шахти, заводи, рудники, весь живий і мертвий інвентар як на території Петровського металургійного заводу, Софійського, Веровського, Бунчевських, Нарнєвських рудників, так і в Петрограді, і взагалі все майно, в чому б воно не було, в Росії і за кордоном, що належить Російсько-бельгійському металургійному товариству, і оголосити його власністю Російської Республіки». Секретар Раднаркому М. П. Горбунов зробив на оригіналі помітку: «Надіслати телеграму Єнакієво (Катеринославської губ.) Раддеп. Голові Друяну, з усіма підписами. Опублікувати в ПТА»²⁵.

16 (29) грудня уряд Радянської Республіки ухвалив конфіскувати Чорноморську залізницю (за доповіддю М. Т. Єлізарова) та прийняв ряд інших рішень, які безпосередньо торкалися подій на Україні. Член колегії Народного комісаріату військових та морських справ і Верховний головнокомандуючий М. В. Криленко доповів про перехідні форми упорядкування армії під час демобілізації та формування національних військових частин і, зокрема, утворення з'єднань з українців. У зв'язку з надзвичайно тяжким продовольчим становищем промислових центрів Росії, армії та флоту Раднарком ухвалив резолюцію «Про продовольство на Україні». На цьому ж засіданні обговорювалося питання про скликання Установчих зборів України, які мали відбутися 26 грудня.

17 (30) грудня Раднарком, у зв'язку з успішним завершенням у Харкові роботи I Всеукраїнського з'їзду Рад і обранням ЦВК Рад України, вніс зміни у прийняту постанову про пересилку до Києва 13 680 тис. крб. для видачі заробітної плати залізничникам. Її вирішено було надіслати через Харків, де тепер містився найвищий орган влади Радянської України. «...Гроші ці належать робітникам Південно-Західних залізниць, а тому Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет має одержані гроші використати виключно на видачу платні робітникам Південно-Західних залізниць»²⁶.

19 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.) в центрі уваги Раднаркому були такі питання: призначення Серго Орджонікідзе Надзвичайним комісаром України, доповіді П. Прошяна, В. Кареліна про переговори з представниками Центральної ради, інформація Й. Сталіна, повідомлення В. Менжинського про Центральну раду в зв'язку з фінансовими справами.

У підписаному В. І. Леніним мандаті С. Орджонікідзе говорилося: «Тов. Сергій Орджонікідзе призначається тимчасовим Надзвичайним

²³ «Вопросы истории КПСС», 1960, № 6, стор. 144.

²⁴ Там же, стор. 144, 146.

²⁵ Декреты Советской власти, т. I, стор. 233—234.

²⁶ Там же, стор. 552.

комісіром Району України для об'єднання дій функціонуючих там радянських організацій в усіх галузях їх роботи (військової, продовольчої, банкової та ін.)»²⁷.

Заслухавши П. Просяна, який мав розмову з Винниченком, Грушевським, Поршем та іншими верховодами Центральної ради, а також повідомлення наркома в справах національностей Й. Сталіна про дії останньої та інформацію В. Кареліна з цього ж питання, Раднарком схвалив написану В. І. Леніним резолюцію. В ній, зокрема, зазначалося, що «тільки Ради української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій сутички між братніми народами будуть неможливими»²⁸.

Рада Народних Комісарів, вважаючи в той же час за доцільне почити ділові переговори з Центральною Радою, щоб усунути конфлікти, викликані її політикою щодо загального фронту і контрреволюційного повстання Каледіна, постановила запропонувати їй ведення переговорів про угоду на вказаних началах і намітила як один з пунктів, де було б найзручніше зустрітися, міста Смоленськ або Вітебськ.

20 грудня 1917 р. (2 січня 1918 р.) наркоми в справах національностей і юстиції доповіли про результати розмов по прямому проводу з Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом, а також делегатами, прибулими з України. Раднарком вирішив обнародувати свою постанову від 19 грудня 1917 р. (1 січня 1918 р.) про відкриття переговорів з Центральною радою²⁹. Вона була опублікована 21 грудня 1917 р. (3 січня 1918 р.) в «Известиях ВЦИК».

За постановою Раднаркому від 20 грудня 1917 р. (2 січня 1918 р.) Головнокомандуючому військами, що діяли проти Каледіна, В. О. Антонову-Овсієнку було виділено 5 млн. крб. на їх утримання³⁰. В. І. Ленін писав народному комісару військових справ, що ці гроші «треба вручити надзвичайному Комісарові України Серго Орджонікідзе»³¹.

В ніч з 21 на 22 грудня 1917 р. (з 3 на 4 січня 1918 р.) Рада Народних Комісарів обговорила умови оплати робітників на заводах по виробництву бойового спорядження в районі дій контрреволюції (Україна, Дон).

В останні дні грудня 1917 р. різні моменти, пов'язані з боротьбою українського народу за встановлення і зміцнення влади Рад, неодноразово були предметом спеціального розгляду, зокрема на засіданнях Раднаркому 23, 27, 29 та 30 грудня. Найважливіші з них — це питання про зустріч з представниками моряків-українців Балтійського флоту (за доповіддю А. В. Луначарського), роззброєння польського полку, що відмовився виступити проти Центральної ради, відносини В. О. Антонова-Овсієнка з місцевою владою у Харкові і, особливо, про підступні дії та двоїсту політику українських буржуазно-націоналістичних лідерів. Так, останньому питанню спеціально присвячувалися пункти 11, 12, 13 порядку денного засідання Раднаркому 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.). У написаній В. І. Леніном постанові відповідь Центральної ради характеризується як настільки невиразна й ухильна, що вона «межує із знущанням». «У самій Україні,— підкреслював Раднарком,— революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому»³². Рада

²⁷ В. І. Ленін про Україну, К., 1957, стор. 446.

²⁸ Декреты Советской власти, т. I, стор. 264—265.

²⁹ «Вопросы истории КПСС», 1961, № 1, стор. 142.

³⁰ Декреты Советской власти, т. I, стор. 593.

³¹ В. І. Ленін про Україну, стор. 447.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 374.

Народних Комісарів відзначила, що згубна націоналістична політика веде до продовження громадянської війни, розпочатої буржуазією.

30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) уряд Радянської Республіки заслухав повідомлення про те, що керівництво німецької делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську, куди прибули і представники Центральної ради, схилиється до визнання останніх повноважними делегатами України. У надісланій того ж дня Антонову-Овсієнку телеграмі Раднарком висловив впевненість, що головком «буде діяти надалі, як і раніше, в повному контакті з тією центральною українською Радянською владою, яку РНК вітала, і з призначеним Радою Народних Комісарів надзвичайним комісаром»³³.

У січні—лютому 1918 р. протягом 45 днів на засіданнях РНК українські питання обговорювалися 1 (14), 4 (17), 9 (22), 15 (28) січня. Серед них — такі важливі, як включення В. П. Затонського до складу Раднаркому, про конфіскацію майна товариства «Гельферіх — Саде» та ін. Так, 1 (14) січня робітничо-селянський уряд прийняв постанову, в якій вітав рішучі заходи, вжиті В. Антоновим-Овсієнком проти каледінців та їх пособників. Ця постанова — свідчення турботи Радянського уряду за долю робітників України. «...Командуючий військами, — говорилося в ній, — має право застосовувати проти загрожуючих викликати безробіття і голод капіталістів-саботажників репресії аж до віддачі винних на примусові роботи на рудники»³⁴.

Не можна не відзначити й тієї ролі, яку відіграла у вирішенні справ, пов'язаних з подіями на Україні, участь у засіданнях Раднаркому повноважного представника Народного Секретаріату, яким у той час був В. П. Затонський. Його підпис стоїть, зокрема, під загальновідомим декретом про створення нової, Робітничо-Селянської Червоної Армії.

Та згаданим, безумовно, не вичерпуються факти безпосереднього керівництва Ради Народних Комісарів боротьбою українського народу за встановлення і зміцнення влади Рад. Рішення, ухвалені нею, з особливою силою наголошують на необхідності суворого дотримання правильних взаємин між урядами РРФСР і Української РСР. Ці взаємовідносини базувалися на міцній основі — єдності класових інтересів російського й українського народів, впливали з насущних потреб спільної боротьби з силами контрреволюції. Взаємна допомога, дружба і співробітництво російських і українських трудящих міцніли і загартовувалися у суворих випробуваннях перших місяців Радянської влади.

В. І. Ленін як голова першого Радянського уряду в своїх виступах на з'їздах, пленумах, зборах робітників, солдат неодноразово характеризував становище на Україні і, ставлячи перед комуністами, трудящими України конкретні завдання, подавав дійову допомогу в їх виконанні. 11 (24) січня у своїй доповіді III Всеросійському з'їздові Рад про діяльність Ради Народних Комісарів Володимир Ілліч детально розглянув останні події на Україні. «У перемозі Радянської влади Української народної республіки над українською буржуазною Радою, — підкреслив Володимир Ілліч, — нема ніякої можливості сумніватися»³⁵.

³³ В. І. Ленін про Україну, стор. 451.

³⁴ Там же, стор. 452.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 413.

ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ХАРКІВСЬКОГО КОМІТЕТУ РСДРП(б)

М. М. КУЛЕМІН

Револуційній роботі Харківської організації РСДРП(б) під час боротьби за встановлення Радянської влади присвячено багато праць, що мають велику наукову цінність¹. Діяльність харківських більшовиків відбито також у численних спогадах і збірниках документів. Однак у них детально досліджується і висвітлюється лише створення революційних загонів Червоної гвардії. Виникнення ж Військової організації при Харківському комітеті РСДРП(б) і її діяльність по завоюванню солдатських мас на сторону пролетаріату під час підготовки соціалістичної революції та боротьби за встановлення Радянської влади висвітлено недостатньо. Дослідники не можуть точно встановити час її створення. Зокрема, О. Виноградов вважає початок серпня 1917 р., В. В. Анікієв — 5 червня².

Вчені припускаються помилок також під час аналізу складу військ Харківського гарнізону. Так, наприклад, Є. І. Мошняга стверджує, що до нього входили 228-й, Ставропольський і Богодухівський запасні піхотні полки, 15-й інженерний і 1-й моторопонтонний полки, 3-я кавалерійська бригада, 2-й запасний телеграфний батальйон. Усього в гарнізоні налічувалося 50 тис. чол.³ Але ця цифра дещо перебільшена. Дані щодо частин також спростовуються архівними документами. Так, на 1 липня * 1917 р. до Харківського гарнізону входили 28-й, 30-й, 232-й запасні піхотні полки, 1-й запасний саперний полк, 4-й запасний артилерійський дивізіон, 754-а і 755-а піші дружини, 1-а — 5-а, 105-а і 125-а команди видужуючих, управління 3-ї кавалерійської бригади. Усього в Харківському гарнізоні налічувалося 35 тис. солдатів і офіцерів⁴. До того ж, у Куп'янську перебував 31-й запасний піхотний полк, в Ізюмі — 250-й, у Сумах — кадетський корпус, у Чугуєві — юнкерське піхотне училище, в Балаклії — 5-й запасний кавалерійський полк⁵.

¹ П. Павлюк. Харківська Червона гвардія (лютий 1917 р.— березень 1918 р.), К., 1948; А. П. Лещенко. Борьба за установление Советской власти в Харькове.— Установление Советской власти на местах в 1917—1918 годах, М., 1953; В. Астахов, Ю. Кондуфор. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября, Харьков, 1957; Є. І. Мошняга. Більшовики Харкова в Жовтневій революції (лютий 1917 р.— лютий 1918 р.), Харків, 1959; А. А. Воскресенский. Рабочие КПЗ в борьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции и установления Советской власти в Харькове.— Ученые записки, т. LXXXVIII. Труды кафедры истории КПСС, т. 6, Харьков, 1957; А. Е. Немирова. Борьба большевистской организации Харькова против империалистической войны в период двоевластия (март—июнь 1917 г.).— Там же; С. М. Короливский, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Победа Советской власти на Украине, М., 1967.

² А. Виноградов. Николай Руднев. Харьков, 1956, стор. 36; В. В. Анікієв. Сведения о большевистских организациях с марта по декабрь 1917 года.— «Вопросы истории КПСС», 1958, № 3.

³ Є. І. Мошняга. Назв. праця, стор. 75.

* Дати в статті наводяться за старим стилем.

⁴ Підраховано автором на основі матеріалів ЦДБІА, ф. 1620, оп. 1, спр. 21, арк. 16, 25, 28, 30, 54, 62, 64, 86, 87, 98, 99.

⁵ ЦДБІА, ф. 1606, оп. 2, спр. 1220, арк. 57; оп. 8, спр. 10, арк. 95; оп. 1, спр. 108, арк. 8; спр. 128, арк. 25; ф. 366, оп. 1, спр. 220, арк. 230; «Известия Сумского Совета рабочих и солдатских депутатов», 25 травня 1917 р.

З 20 квітня всі війська губернії було підпорядковано командуванню Московського військового округу. В серпні створено його Південний район, до якого входили гарнізони Харкова і губернії, а також Бахмута і Маріуполя.

Наприкінці квітня Харківська більшовицька організація мала в своїх лавах 1,1 тис. чол.⁶ Внаслідок зростання кількості більшовиків у військових частинах на початку травня 1917 р. виникло питання про необхідність при Харківському комітеті РСДРП(б) Військової організації. З цією метою 11 травня на засіданні комітету РСДРП після обговорення доповіді тов. Сурика (О. В. Ємельянова) було утворено спеціальну комісію на чолі з солдатом Судиком. Вирішено також відкрити соціал-демократичний солдатський клуб, а при газеті «Пролетарий» — солдатський відділ⁷. Питання про створення Військової організації обговорювалося і на першій загальноміській конференції (30 травня 1917 р.)⁸. Діяльність організації спрямовувала комісія на чолі з тов. Судиком.

Про склад новоствореної організації сказати щось визначене немає можливості через відсутність документальних матеріалів. Але можна вважати, що в середині червня вона об'єднувала не більше 100 членів партії. Це підтверджується тим, що від неї був делегат на конференції фронтових і тилкових військових організацій партії (Петроград, 16—23 червня 1917 р.)⁹.

Більшовицький осередок діяв у 1-му запасному саперному полку (на чолі з солдатом М. Л. Рухимовичем), були більшовики також у 4-му запасному артилерійському дивізіоні, 754-й і 755-й піших дружинах та в командах видужуючих.

У липні Харківська партійна організація налічувала 2,4 тис. членів¹⁰. На цей час міцні осередки існували уже і в інших частинах гарнізону, наприклад, у 28-у, 232-му і 30-му запасних піхотних полках. В останньому осередок очолювали М. О. Руднев, М. О. Глаголев і В. М. Верхових¹¹.

Зростання чисельності членів партії у частинах гарнізону сприяло організаційному оформленню Військової організації у липні 1917 р. 18 липня під керівництвом М. Л. Рухимовича було проведено збори. Доповідь про поточний момент і завдання організації зробив Ф. А. Сергеев (Артем). Друге питання (проект організації всіх частин гарнізону) висвітлив член бюро Всеросійської Військової організації тов. Перлин, який також оголосив Статут Військової організації, схвалений Всеросійською конференцією. В резолюції з цього питання підкреслювалось, що «...збори вважають Статут прийнятним». Було розроблено також план партійного будівництва в частинах гарнізону та обрано загальноміський комітет Військової організації у складі Рухимовича, Руднева, Глаголева, Спура, Левченка, Коноваленка, Брунька. Перлин, як представник Всеросійського бюро, ввійшов до комітету з правом дорадчого голосу¹².

Харківський комітет партії і Військова організація ухвалили прак-

⁶ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сб. документов и материалов, Харьков, 1957, стор. 50.

⁷ «Пролетарий», 13 травня 1917 р.

⁸ «Пролетарий», 1 червня 1917 р.

⁹ «Бюллетень Всероссийской конференции фронтовых и тыловых военных организаций Российской социал-демократической рабочей партии», 16 червня 1917 р. № 1.

¹⁰ Протоколы съездов и конференций Всесоюзной Коммунистической партии (б). Шестой съезд РСДРП(б), М., 1934, стор. 195.

¹¹ Харьков в 1917 году. Воспоминания, Харьков, 1957, стор. 87, 99, 100.

¹² «Пролетарий», 20 липня 1917 р.

тичні заходи щодо організації широкої пропаганди і агітації серед робітників та солдатів міста. При комітеті було відкрито першу на Україні партійну бібліотеку¹³. Оскільки газета для солдатів не виходила, при «Пролетарии» відкрився спеціальний відділ «Солдатская жизнь», який з № 82 перейменовано в «Военную жизнь».

Особливо значну увагу більшовики приділяли підготовці пропагандистських кадрів. З цією метою при комітеті почала діяти школа, а при райкомах — агітаційні комісії або колегії. В червні Військова організація створила «Культурно-просвітительський комітет Харківського гарнізону», який відкрив для солдатських бібліотек книжковий склад і відрядив своїх представників до Москви і Петрограда за необхідною літературою. У частинах і ротах йому підпорядковувалися культурно-просвітительські комісії¹⁴. У школі пропагандистів і культурно-просвітительському комітеті навчалася і працювало багато військовослужбовців, що перебували у запасних полках. Разом з більшовиками вони проводили велику роз'яснювальну роботу у гарнізоні: доносили до свідомості солдатів політику більшовицької партії, розкривали контрреволюційність Тимчасового уряду і угодовство меншовиків та есерів.

Правильно організована агітаційна робота сприяла завоюванню на сторону більшовиків значної частини солдатів гарнізону. Якщо 11 травня Харківський комітет РСДРП(б) відзначав, що більшість солдатів перебуває під впливом меншовиків і есерів, то після розгрому корніловського заклоту переважаючий вплив на солдатів справляли більшовики. Так, командуючий військами Московського округу доповідав військовому міністру, що «корніловське повстання дало різке зрушення вліво, в сторону більшовизму»¹⁵.

У відповідності з рішенням VI з'їзду партії після розгрому корніловщини почалася безпосередня підготовка до збройного повстання. В середині вересня 1917 р. В. І. Ленін пише історичні листи: «Більшовики повинні взяти владу», «Марксизм і повстання», у яких на основі аналізу внутрішнього і міжнародного становища зробив висновок, що «...момент, який ми переживаємо, треба визнати таким, коли *обов'язково* для партії визнати, що *повстання* ходом об'єктивних подій поставлене на порядок денний, і поставитись до повстання, як до мистецтва...»¹⁶. Для збройного повстання в країні існували об'єктивні умови: «За нами,— писав Володимир Ілліч,— більшість *класу*, авангарду революції, авангарду народу, здатного повести за собою маси»¹⁷. До того ж, «повстання Корнілова цілком виявило той факт, що армія, вся армія *ненавидить ставку*»¹⁸.

Харківські більшовики, готуючи збройне повстання, розгорнули широкую підготовчу роботу, спрямовану на зміцнення Червоної гвардії, яка напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції налічувала 3 тис. чол.¹⁹ Її загони існували на всіх фабриках і заводах міста. Але озброєння червоногвардійців було пов'язане з великими труднощами. Однак Військова організація і більшовицька фракція Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів дістала зброю і боеприпаси на Тульському заводі: близько 5 тис. гвинтівок, 300 кулеметів, 5 вагонів патронів²⁰.

¹³ «Пролетарий», 10 березня 1917 р.

¹⁴ «Пролетарий», 6 і 13 квітня, 22 червня 1917 р.

¹⁵ ЦДВІА, ф. 366, оп. 1, спр. 220, арк. 248.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 5.

¹⁷ Там же, стор. 6.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 284.

¹⁹ Харьков в 1917 году, стор. 58.

²⁰ «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 74.

Військова організація також розгорнула велику роботу по військовому навчанню загонів Червоної гвардії, члени яких училися володіти зброєю, вести штиковий бій тощо. Згодом на маневрах (у вересні їх було кілька) вони відпрацьовували під керівництвом М. О. Руднева, М. О. Глаголева, М. Л. Рухимовича взаємодію загонів під час вуличних боїв. Маневри засвідчили, що «бойова підготовка червоногвардійських загонів перебуває на потрібному рівні»²¹. Таким чином, наприкінці Жовтня зусиллями більшовиків у Харкові було створено боездатні збройні загони трудящих, які перебували під впливом і керівництвом більшовицького комітету і його Військової організації.

Харківські більшовики докладали також багато зусиль до того, щоб послабити вплив угодовських партій на солдатів і перетягнути їх на сторону пролетаріату. Після розгрому корніловського заколоту, коли почалася безпосередня підготовка до штурму буржуазної влади, йшов інтенсивний процес більшовизації армії. Це був період, як указував В. І. Ленін, найвідчайдушнішої і найрішучішої боротьби за військо. Партія більшовиків прагнула з військ, що перейшли на сторону революції, створити «політичний ударний кулак», який сприяв би пролетаріату повалити владу буржуазії.

Наростання революційного руху в одному з найважливіших промислових центрів примусило Тимчасовий уряд перекинути до Харкова ряд військових частин, сподіваючись таким чином зміцнити своє становище. Уже у вересні туди прибули 36-а, 47-а і 48-а окремі кулеметні роти, на початку жовтня — 29-е броньоване відділення, а 22 жовтня — 29-й запасний піхотний полк²². Екіпаж броньовиків, згадував М. О. Глаголев, був «повністю на боці Керенського і відразу ж зайняв різко зухвалу позицію щодо більшовицьких частин гарнізону»²³.

З тими частинами було встановлено зв'язок. У жовтні більшовики розгорнули широку пропагандистсько-агітаційну роботу. У ній брали активну участь також члени Харківського комітету та більшовицької фракції Ради робітничих і солдатських депутатів — Ф. А. Сергеев (Артем), М. О. Руднев, М. Л. Рухимович, М. О. Глаголев, В. М. Верхових, К. І. Кірхій, С. Ф. Будзалін, С. І. Покко, П. О. Кін, С. І. Петриковський, О. В. Ємельянов (Сурик), В. І. Межлаук та інші. Агітаційна робота серед солдатів дала бажані наслідки. Більшість військовослужбовців стала активними борцями проти буржуазії. Командування Південного району вказувало (28 жовтня), що у військах гарнізону «...пропаганда більшовиків має значний успіх»²⁴.

Військова організація зосередила свою увагу на тому, щоб у солдатських комітетах частин забезпечити переважаючий вплив більшовиків. З їх ініціативи і почалися перевибори, внаслідок яких, наприклад, у 30-у запасному піхотному полку ще в липні до президії полкового комітету ввійшли лише більшовики. У вересні відбулися перевибори полкового комітету також у 232-у запасному полку. Тут більшовики здобули більшість. Головою комітету було обрано О. О. Абрамова, заступником — І. Ульмішека. Більшовицькими були солдатські комітети у 1-у запасному саперному полку та 4-у запасному артилерійському дивізіоні²⁵. Таким чином, з 5 полків, що перебували в Харкові, більшовики мали переважаючий вплив у 3. С. Ф. Будзалін у своїх спогадах писав: «Наш вплив на солдатів був великим. Усі піхотні частини, крім

²¹ «Летопись революции», 1927, № 5—6, стор. 214.

²² ЦДВІА, ф. 1620, оп. 1, спр. 6, арк. 10; ф. 1606, оп. 8, спр. 10, арк. 412, 429.

²³ Харьков в 1917 году, стор. 88.

²⁴ ЦДВІА, ф. 1606, оп. 8, спр. 10, арк. 473.

²⁵ Харьков в 1917 году, стор. 58, 85, 100; «Война и революция», 1938, № 6.

спеціальних частин, у переважній більшості співчували нам і нашим лозунгам, і про виступ проти нас не могло бути й мови»²⁶.

Швидка більшовизація військ гарнізону і їх перехід на сторону пролетаріату перелякали націоналістичну буржуазію і Центральну раду. Остання докладала відчайдушних зусиль, щоб створити збройні сили націоналістичної контрреволюції — українські частини. Проти організації таких загонів повели рішучу боротьбу харківські більшовики, керуючись рішеннями Всеросійської конференції фронтових і тиллових військових організацій з національного питання.

Зокрема, в резолюції конференції підкреслювалося, що «...створення національних полків взагалі не в інтересах трудящих мас, — хоча, звичайно, права на організацію таких полків за кожною національністю конференція не заперечує. Конференція висловлює тверду переконаність, що пролетаріат України разом з пролетаріатом всієї Росії буде боротися проти перетворення національних полків України в постійну відокремлену від народу армію»²⁷. Більшовики роз'яснювали трудящим суть ленінської національної політики. Вони підкреслювали, що всі народи Росії, зокрема трудящі України, мають повне право на самостійний національний розвиток в інтересах трудового народу. Центральна Рада ж прагнула використати національні полки проти революційного руху.

Військова організація після завоювання переважаючого впливу більшовиків на солдатів ужила заходів до того, щоб позбавити військове управління командної ролі, а керівництво військами передати до рук Військової Ради (створено 21 серпня 1917 р.) при Раді робітничих і солдатських депутатів. Це мало важливе значення, незважаючи на те, що Харківська Рада на той час ще була у своїй більшості есеро-меншовицькою.

З метою дальшого посилення роботи серед військовослужбовців Харківський комітет РСДРП(б) вирішив насамперед піднести роль Військової організації і зміцнити її керівництво. З цією метою 3 жовтня 1917 р. було проведено загальні збори членів Військової організації, які обрали новий комітет. До його складу увійшли М. О. Руднев, С. І. Петриковський, М. Л. Рухимович, М. О. Глаголев, О. О. Абрамов та інші. Головою став С. І. Петриковський. Члени нового комітету очолили боротьбу за керівництво революційними військами.

З 16 до 20 жовтня 1917 р. Військова організація провела з'їзд представників полкових і ротних комітетів. До того часу у більшості з них переважав вплив більшовиків, тому з усіх питань, що обговорювалися, було ухвалено більшовицькі резолюції. Вони стали програмою діяльності всіх комітетів військових частин. З'їзд передав Раді робітничих і солдатських депутатів керівництво не лише революційними військами, а всіма частинами, що розташувалися в Харкові²⁸. Генерал Курилко, доповідаючи штабу наслідки з'їзду, вказував, що «діяльність начальника гарнізону і його штабу з'їздом військових організацій оголошено контрреволюційною»²⁹.

19 жовтня відбулося екстренне засідання Виконкому, скликане на вимогу більшовицької фракції Ради. Під час обговорення рішення з'їзду представників полкових і ротних комітетів було переобрано Військову Раду, оскільки до її складу входили головним чином представ-

²⁶ «Летопись революции», 1922, № 1, стор. 36.

²⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1965, стор. 361—362.

²⁸ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 218.

²⁹ ЦДВІА, ф. 366, оп. 1, спр. 220, арк. 314.

ники угодівських партій, які дозволили генералу Курилку та його штабу розгорнути контрреволюційну діяльність. Вирішили також опублікувати заклик до всіх військових частин міста, що будь-які виступи на вулицях або пересування без дозволу виконавчих комітетів будуть вважатися контрреволюційними³⁰. Отже, Виконком в законодавчому порядку закріпив рішення з'їзду полкових і ротних комітетів.

Буржуазія та командування Південного району вживали всіх заходів, щоб урятувати становище. Штаб округу було повідомлено, що 19 жовтня «виконавчі комітети Ради ухвалили переобрати Військову Раду і надати їй широкі повноваження аж до проведення арешту, відсторонення від посади начальника гарнізону і його штабу»³¹. А 20 жовтня Курилко доповідав, що «...на вулицях розклеєно відозву виконавчих комітетів Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, яка закликає війська не виконувати жодного наказу військових начальників»³². Підтримку командуванню Південного району хотів надати командуючий округом Рябцев, який повідомив генерала Курилка і Харківську Раду, що не допустить ніяких змін³³. Тоді начальник гарнізону видав наказ про невизнання новообраної Військової Ради. У відповідь на це Військова організація 23 жовтня скликала засідання полкових і ротних комітетів гарнізону, яке категорично заявило: «Ми повністю підкоряємося і цілком довіряємо лише нашим Радам. Вимагаємо негайного усунення начальника гарнізону з його штабом»³⁴.

З 23 жовтня керівництво військами гарнізону перейшло до рук Військової Ради. «Правда» писала: «З'їзд представників військових частин Харківського гарнізону звернувся до Ради робітничих і солдатських депутатів з вимогою видати наказ про перехід Харківського гарнізону у відання Військової Ради при Раді робітничих і солдатських депутатів і про непідкорення наказам начальника гарнізону ген. Курилку. Військовій Раді запропоновано негайно приступити до виконання своїх обов'язків»³⁵. Таким чином, напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції переважна частина військ, що розташовувалися в Харкові, йшла за більшовиками. В. І. Ленін підкреслював, що в армії більшовики мали уже «...до листопада 1917 року *політичний «ударний кулак»*, який забезпечував їм величезну перевагу сил у вирішальному пункті у вирішальний момент. Ні про який опір з боку армії проти Жовтневої революції пролетаріату, проти завоювання політичної влади пролетаріатом, не могло бути й мови...»³⁶

Після перемоги соціалістичної революції харківські більшовики виклали свою програму дій у статті «Що повинні зробити харківські робітники і солдати негайно». У ній підкреслювалося, що насамперед необхідно переобрати місцеву Раду робітничих і солдатських депутатів, якій передати в місті всю повноту влади³⁷. Внаслідок перевиборів, проведених на вимогу робітників і солдатів, більшовики у Раді дістали переважну більшість місць. 10 листопада 1917 р. пленарне засідання Харківської Ради більшістю голосів ухвалило резолюцію більшовиків про перехід всієї влади до її рук³⁸. Однак у Виконавчому комітеті

³⁰ ЦДВІА, ф. 1606, оп. 8, спр. 10, арк. 425, 427.

³¹ Там же, ф. 366, оп. 1, спр. 220, арк. 314.

³² Там же, ф. 1620, оп. 1, спр. 31, арк. 134.

³³ Там же, ф. 366, оп. 1, спр. 220, арк. 316.

³⁴ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 224.

³⁵ «Правда» («Рабочий путь»), 25 жовтня 1917 р.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 235.

³⁷ «Донецкий пролетарий», 2 листопада 1917 р.

³⁸ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 263—264.

ще переважали угодовці та українські буржуазні націоналісти, які докладали всіх зусиль, щоб загальмувати здійснення революційних перетворень. Лише після перевиборів (19—26 листопада) більшовики і у Виконавчому Комітеті дістали більшість місць. Його головою було обрано Артема. Відтоді Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів стала повновладним органом, почала виконувати завдання диктатури пролетаріату³⁹. Вона спиралась на збройні загоны пролетарської революції — Червону гвардію і революційні війська місцевого гарнізону. Встановлення Радянської влади в Харкові було важливим фактором в організації боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні.

Але в Харкові, де мав відбутися I Всеукраїнський з'їзд Рад, перебували війська Центральної Ради, яка після передачі всієї влади Раді робітничих і солдатських депутатів почала готувати контрреволюційний виступ. Вона спільно з органами військового управління привела в бойову готовність 29-й і 2-й українські запасні піхотні полки, 29-й броньовий дивізіон, 5-й кавалерійський полк у Балаклії, піхотне юнкерське училище в Чугуєві, 31-й полк у Куп'янську, а згодом і 25-й у Бахмуті та 24-й у Маріуполі. Великі надії реакція покладала також на розформування революційних частин гарнізону.

Все це вимагало від більшовиків негайних і рішучих дій. Військова організація виробила заходи, щоб зірвати спроби українських буржуазних націоналістів розправитися з революційними військами. 4 грудня вона провела засідання солдатської секції Ради з представниками полкових і ротних комітетів, які вказали, що розформування революційних частин є зрадою і закликали солдатів чинити опір контрреволюції⁴⁰. А солдати 30-го полку на загальних зборах проголосили: «Наш революційний полк підкоряється лише Радянській владі. Наказів же Ради (Центральної.— М. К.) і Генерального секретаріату виконувати не можемо і з ними не рахуємося»⁴¹.

У листопаді і грудні Військова організація приділяла значну увагу демократизації армії, зруйнуванню буржуазного управлінського апарату, проведенню виборів командного складу. Так, командиром 30-го полку було одноголосно обрано М. О. Руднева, а начальником гарнізону — Голову комітету Військової організації С. І. Петриковського⁴².

Значну роботу здійснила Військова організація по зміцненню загонів Червоної гвардії. 6 грудня було створено її Центральний штаб. Регулярно проводилося військове навчання червоногвардійців, а на початку грудня було організовано маневри всіх загонів Червоної гвардії⁴³.

Військова організація розробила план розгрому реакції. Він передбачав роззброєння всіх частин і підрозділів, які підтримували Центральну раду, і, насамперед, тих, що перебували в Харкові. В ніч з 8 на 9 грудня загоны Червоної гвардії і солдати 30-го запасного піхотного полку роззброїли 29-й бронедивізіон, а згодом 2-й Український і 29-й запасні піхотні полки⁴⁴. Цей захід було проведено в життя також в інших гарнізонах Південного району округу. 15 грудня революційні війська роззброїли юнкерське піхотне училище в Чугуєві, а 17-го грудня — кавале-

³⁹ С. М. Королевский, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 338.

⁴⁰ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 332.

⁴¹ «Донецкий пролетарий», 8 грудня 1917 р.

⁴² Харьков в 1917 году, стор. 95.

⁴³ «Донецкий пролетарий», 9 грудня 1917 р.; Харьков в 1917 году, стор. 59.

⁴⁴ Харьков в 1917 году, стор. 49, 61—62, 95.

рійський полк в Балаклії⁴⁵. Таким чином, боротьба за Радянську владу в Харкові закінчилася перемогою. 11 (25) грудня в місті почав роботу I Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів⁴⁶.

В. І. Ленін, аналізуючи обстановку, що склалася на Україні, вказував: «...Революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому»⁴⁷. Передбачення вождя справдилося. Український народ під керівництвом партії більшовиків за безпосередньою допомогою російського народу здобув повну перемогу над силами контрреволюції. Червона гвардія і революційні війська зламали опір Центральної ради і Каледіна. 28 січня 1918 р. Народний Секретаріат України в телеграмі РНК РСФРР підкреслював, що «...кров українських та російських робітників і селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні назавжди освятила братерський союз між трудящими масами Великої Росії і України. Вони не потерплять ніяких замахів з боку буржуазії розірвати цей союз»⁴⁸.

* * *

Зусиллями партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним було створено революційну армію, яка забезпечила перемогу Радянської влади на Україні. Головна рушійна сила соціалістичної революції — робітничий клас, який під керівництвом більшовиків встановив міцний союз з найбіднішим селянством, зокрема, з одягнутим у солдатські шинелі.

До участі в імперіалістичній війні буржуазія втягнула величезну масу народу. Без її залучення до революційної боротьби перемога соціалістичної революції в Росії була б неможливою. «Без цього, — підкреслював В. І. Ленін, — ми не могли б перемогти»⁴⁹. Завдяки наполегливій агітаційно-пропагандистській діяльності більшовиків армія з нарядом пригнічення трудящих перетворилася в знаряддя їх визволення.

Досвід більшовицької партії по завоюванню армії на сторону революції має велике міжнародне значення. Володимир Ілліч вказував, що це є однією з найважливіших умов перемоги соціалістичної революції. Водночас вождь підкреслював, наскільки необхідна наполеглива систематична пропаганда і агітація у військах та створення комуністичних осередків у кожній військовій частині. Цю роботу комуністам доведеться вести головним чином нелегально, але відмова від такої роботи була б рівнозначна зраді революційному обов'язку⁵⁰.

Ленінська думка про необхідність організації роботи в армії і залучення її на сторону революції закріплена в Основному документі міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій, ухваленого 17 червня 1969 р. У ньому підкреслюється, що вирішити завдання національного розвитку і соціального прогресу можна лише через «...активізацію народних мас, підвищення ролі пролетаріату, селянства, згуртування трудящої молоді, студентства, інтелігенції, міських середніх верств, демократичних армійських кіл, усіх патріотичних прогресивних сил»⁵¹.

⁴⁵ Історія міст і сіл УРСР. Харківська область, К., 1967, стор. 149, 889.

⁴⁶ «Донецкий пролетарий», 14 грудня 1917 р.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 374.

⁴⁸ Цит. за кн.: Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. III, К., 1957, стор. 55—56.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 235.

⁵⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 41, стор. 206.

⁵¹ Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій, Москва, 5—17 червня 1969 р., К., 1969, стор. 29.

БІЛЬШОВИЦЬКА ПРЕСА В БОРОТЬБІ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ ТАКТИКИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914—лютий 1917 рр.)

В. І. ГОЛОВЧЕНКО

Ще на світанку російського робітничого руху В. І. Ленін, визначаючи завдання газети революційного типу, вказував, що «газета — не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор»¹.

Великого значення партія надавала розгортанню агітаційно-організаторської роботи серед пролетарських мас у роки першої світової війни. Через свої центральні й місцеві газети та листівки більшовики розгорнули пропаганду визначених В. І. Леніним тактичних лозунгів: про перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську; про поразку «свого» уряду в імперіалістичній війні; про необхідність повного розриву з опортунізмом і створення нового, Комуністичного Інтернаціоналу.

Ці лозунги визначали тактику більшовиків у боротьбі за маси для досягнення головного стратегічного завдання — повалення царизму як головної перешкоди на шляху боротьби пролетаріату за перемогу соціалістичної революції та вказували народним масам справжній вихід з імперіалістичної війни.

Не маючи можливості в умовах воєнно-поліцейського режиму видавати центральний орган партії (газета «Правда» була закрита 8 липня 1914 р.), В. І. Ленін разом з В. О. Карпінським, М. М. Литвиновим, Н. К. Крупською, О. М. Коллонтай та іншими членами РСДРП вирішили відновити випуск у Швейцарії «Соціал-демократа». 1 листопада 1914 р. вийшов № 33 газети, де був надрукований маніфест ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія». Саме в цьому ленінському документі остаточно проявився основний тактичний лозунг партії в той період — про перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. Як писав В. І. Ленін, це «є єдино правильний пролетарський лозунг, вказуваний досвідом Комуни, намічений Базельською (1912 р.) резолюцією і випливаючий з усіх умов імперіалістської війни між високо розвиненими буржуазними країнами»².

Цей тактичний лозунг указував робітничому класові і його партії напрям революційної боротьби в умовах імперіалістичної війни, давав революційну перспективу, найправильніший шлях ліквідації несправедливої війни, завоювання демократичного миру і встановлення влади пролетаріату. В. І. Ленін підкреслював: «Тільки на цьому шляху пролетаріат зможе вирватися із своєї залежності від шовіністської буржуазії і, в тій чи іншій формі, більш чи менш швидко, зробити рішучі кроки на шляху до дійсної свободи народів і на шляху до соціалізму»³.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 10.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 17.

³ Там же.

Оскільки лозунг означав класову війну, то для перемоги в ній пролетаріат повинен був використати всі утруднення свого противника. Отже, впливав другий тактичний лозунг — поразка царського уряду в імперіалістичній війні, що сприяло б успіхові революції. Лозунг поразки «свого» уряду в імперіалістичній війні означав заклик до організації революційних виступів робітників і селян під час війни і був нерозривно зв'язаний з лозунгом перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. Адже поразка реакційного уряду в грабіжницькій війні полегшувала перемогу революційного класу.

Практичні кроки по здійсненню цих тактичних лозунгів визначила конференція закордонних секцій РСДРП (Берн, 1915 р.). Насамперед необхідно було здійснити голосування проти воєнних кредитів і вихід з буржуазних міністерств, повний розрив з політикою «національного миру», створення нелегальних організацій, підтримку братання солдатів воюючих країн, підтримку й організацію революційних виступів пролетаріату і селянства для перетворення їх у повстання проти «свого» імперіалістичного уряду⁴.

Місцеві більшовицькі організації розгорнули боротьбу за виконання цих настанов. Так, Петербурзький комітет РСДРП у квітні 1915 р. видав прокламацію, якою підкреслював: «Громадянська війна — війна пролетарів і демократії проти панівних класів власної країни — лозунг революційних соціал-демократів у даний історичний момент. Боротьба з російським урядом — завдання російського пролетаріату»⁵. Більшовики Катеринослава випустили листівкою резолюцію 4-х соціал-демократичних груп про їх ставлення до війни, вказуючи, що «єдином правильним розумінням міжнародної солідарності є революційна боротьба пролетаріату кожної країни проти своєї буржуазії і буржуазного уряду; таке послаблення і поразка свого уряду є найменшим злом для кожного пролетаріату»⁶.

Більшовицька преса пропагувала ленінські тактичні настанови щодо війни, наголошуючи, що «в уроках цієї війни мільйони і мільйони робітників навчаються несправедливості всього... підлий лад насильства, зрадництва, рабства і крові; вони зрозуміють, що коли і віддавати життя, то віддавати його за нашу справу, за справу соціалізму, в громадянській війні проти буржуазії і урядів...»⁷

Особливо чітко визначили справжню суть імперіалістичної бойні петербурзькі більшовики у листівці, присвяченій 10-річчю «Кривавої неділі»: «Ця війна, що несе з собою незліченне лихо для робітничого класу, вимагає від нього величезних жертв кров'ю і життям, є війною імперіалістичною, війною за ринки, війною за економічне панування. Ось єдиний зміст цієї війни»⁸. Преса більшовицької партії підкреслювала, що імперіалістична війна є засобом, з допомогою якого правлячі кола країни прагнуть відвернути революцію.

Так, газета «Пролетарский голос» (орган Петербурзького Комітету РСДРП) ставила завдання «пояснити робітникам..., як Романівська зграя зрадників і великодержавних розбійників прагне засобом війни

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС, ч. I, К., 1954, стор. 304.

⁵ Большевики в годы империалистической войны (1914 — февраль 1917). Сборник документов местных большевистских организаций, М., 1939, стор. 40.

⁶ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 567.

⁷ «Социал-демократ», № 41, 1 травня 1915 р.

⁸ Большевики в годы империалистической войны..., стор. 25.

минути ту громадянську війну, що в 1905 році не змогла змести нанівець загниваючу здохлятину монархії»⁹. Це завдання підтримали більшовики інших організацій РСДРП. Так, Уральська група РСДРП в прокламації «Правда про війну» розкрила трудящим масам суть партій правлячих класів у Росії, зазначивши, що «всі партії, починаючи від «Союзу руського народу» і аж до тих, що привласнили собі назву партії «народної свободи» — кадетів і навіть почасті трудовиків, які називають себе також соціалістами, прагнуть перекричати один одного і, закликаючи народ до єдності з урядом, умовляють забути внутрішні незгоди, ...відкласти хоч на певний час піклування про себе і допомогти царю розправитися з німцями»¹⁰. «Саме вони, — писали сибірські більшовики в своїй газеті «Товарищ пролетария», — допомогли царизмові «перетворити країну в шматований стерв'ятниками і казенними мародерами військово-польовий табір. Навіть сліпим стає ясно, що з цього беззаконня, безправ'я і воєнного диктаторства Росія може вийти тільки шляхом нової революції, шляхом загальнонародного державного перевороту»¹¹.

Виступаючи проти імперіалістичної війни, вимагаючи її припинення, більшовицька преса проводила ленінську лінію, тобто поєднувала досягнення справедливого, демократичного миру, миру без анексій і контрибуцій з наслідками знищення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату.

«...Боротьба за мир можлива і доцільна тільки у формі соціалістичної революційної боротьби проти правлячих класів»¹², — писали на сторінках своєї газети «Правда труда» донецькі більшовики тт. Т. Харченко, Н. Алексєєв, А. Косьмінський¹³. Листівка Харківського Комітету РСДРП¹⁴ прямо відповідала на питання «Хто проповідує війну — війну до кінця, до перемоги? Це — продажна преса, військові поставщики і всі, хто наживається з війни; це соціал-патріоти, які повторюють буржуазні військові лозунги; це реакціонери, які в глибині душі радіють, що на полях битви гинуть ті, хто вчора ще був загрозою панівних класів: соціалісти, члени професійних спілок — всі ті, хто сіяв зерна соціалізму в місті і на селі»¹⁵.

Однак деякі партійні організації у своїх виданнях висували помилкові, напівпацифістські лозунги. Так, Петербурзький комітет РСДРП в газеті «Пролетарский голос» надрукував статтю О. М. Коллонтай «Соціалістки і робітниці всіх країн!», де звучав заклик до миру, до боротьби за роззброєння, за інтернаціональне позакласове суспільство¹⁶. Київські більшовики в резолюції наради організованих робітників-марксистів у вересні 1915 р.¹⁷ висловили таку саму точку зору, а більшовики Одеси закликали до миру без анексій і контрибуцій, до роззброєння армій і відродження Інтернаціоналу¹⁸.

⁹ «Пролетарский голос», № 3, травень 1916 р.; «Красная летопись», 1924, № 1, стор. 145—146.

¹⁰ Большевики в годы империалистической войны..., стор. 11.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1741, колекція нелегальних видань, спр. 573, «Товарищ пролетария», № 1, 18 квітня 1915 р.

¹² «Правда труда», № 2, серпень 1916 р.

¹³ «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 178.

¹⁴ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России..., стор. 666, прим. 134.

¹⁵ Там же, стор. 608—609.

¹⁶ «Пролетарский голос», № 2, 28 лютого 1916 р.; «Красная летопись», 1924, № 1, стор. 139—142.

¹⁷ Революционное движение в армии и на флоте в годы первой мировой войны. 1914 — февраль 1917, М., «Наука», 1966, стор. 131.

¹⁸ ЦДА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 3075, арк. 360.

Ці напівпацифістські настрої знайшли осуд на сторінках «Соціал-демократа» в ряді статей В. І. Леніна — «Про мир без анексій і про незалежність Польщі, як лозунги дня в Росії», «Про сепаратний мир», «Про лозунг «роззброєння»¹⁹, в праці «Воєнна програма пролетарської революції».

Володимир Ілліч указував, що лозунг «Мир без анексій» є «чудовою «іграшкою в руках таємної дипломатії» царизму...»²⁰, а вимога «роззброєння» рівнозначна повній відмові від точки зору класової боротьби, і тому «нашим лозунгом повинно бути: озброєння пролетаріату для того, щоб перемогти, експропріювати і обеззброїти буржуазію»²¹.

Наголошуючи на тому, «що агітація за мир лише з того моменту стає соціал-демократичною, коли вона супроводжується революційним протестом»²², більшовики висували також лозунги демократичної республіки, конфіскації поміщицьких земель, 8-годинного робочого дня, на необхідність яких указував В. І. Ленін у своїх тезах про війну у вересні 1914 р.²³ Ці положення знайшли, наприклад, відбиття в листівках київських²⁴ і самарських більшовиків.

«Ми повинні вдсятеро збільшити свої сили,— писали самарці в одній з прокламацій у січні 1915 р.,— в боротьбі за ці лозунги. На боротьбу, нещадну боротьбу з кривавим самодержавством, як і десять років тому, ми закликаємо пролетаріат, військо, весь російський народ, усі нації і народи, які населяють Росію»²⁵.

Спрямовуючи революційну боротьбу трудящих на знищення царського самодержавства, більшовицька преса розгорнула агітацію за поразку «свого» уряду в імперіалістичній війні, ведучи ідейну боротьбу не тільки з урядовими офіціозами, а й з буржуазно-ліберальною російською пресою, яка проводила думку про те, що поразка Росії перетворить її в німецьку колонію, стане перешкодою на шляху дальшого економічного розвитку країни»²⁶. Вороги РСДРП тлумачили лозунг поразки як ознаку «відчаю» більшовиків, які нібито не вірять у сили російського пролетаріату і чекають революції, принесеної на штиках кайзерівської армії, а деякі меншовики та есери приписували більшовикам «бажання і радість бачити в Росії лихо й розорення»²⁷.

Більшовики рішуче відмежовувалися від цих горе-теоретиків і настижно роз'яснювали ленінську лінію, спрямовану на рішучий розрив з будь-яким виправданням війни, на підготовку революційних дій під час війни з використанням воєнних труднощів «свого» імперіалістичного уряду. Так, у листівці Петербурзького комітету РСДРП, випущеній 1 серпня 1914 р., писалося: «Пролетаріат повинен бути готовий, організований, щоб у всеозброєнні обрушитися на уряд насильників і покласти край його пануванню. Це завдання є спільним для пролетаріату як Росії, так Німеччини й Австрії...»²⁸ Заклик до «робітників країн, що воюють, спрямувати удари проти своїх урядів»²⁹ дедалі частіше лунав після осені 1916 р., коли в країні виникла революційна ситуація. Саме

¹⁹ «Соціал-демократ», № 51, 29 лютого 1916 р.; № 56, 6 листопада 1916 р.; Сборник «Соціал-демократа», № 2, грудень 1916 р.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 123.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 67.

²² «Соціал-демократ», № 44, 23 серпня 1915 р.

²³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 4.

²⁴ Большевики в годы империалистической войны..., стор. 6.

²⁵ Там же, стор. 29.

²⁶ «Призыв», № 17, 22 січня 1916 р.

²⁷ Сборник «Соціал-демократа», № 1, 1916, стор. 57.

²⁸ Листовки петербургских большевиков, т. 2, М., 1939, стор. 116.

²⁹ Там же, стор. 235.

тоді більшовицька преса лозунг поразки свого уряду в імперіалістичній війні поєднувала із закликом «Через повалення царського уряду — до створення тимчасового революційного уряду робітників і сільської бедноти»³⁰.

Поставивши на чергу дня, як зазначав В. І. Ленін, «сміливу революційно-інтернаціоналістську пропаганду, заклик мас до боротьби, пробудження їх»³¹, більшовицька преса ставила завдання вирвати з-під впливу меншовиків та есерів відсталу частину робітників, створити і зміцнити союз пролетаріату і селянства, ізолювати ліберальну буржуазію від керівництва революційним рухом.

Меншовики та есери відкрито захищали інтереси панівних класів в імперіалістичній війні. Так, у своїй газеті «Россия и свобода» вони, закликаючи маси «до перемоги над зовнішнім ворогом», виступали проти революційної боротьби, називаючи її «спалахопусканням... у тилу армії, що бореться з ворогом»³². Подібні ж думки висловлювали й кадети.

Більшовики піддавали критиці ворожі концепції меншовицько-есерівських писак. Так, листівка, випущена обласною організацією РСДРП Південного гірничого промислового району в Катеринославі в листопаді 1915 р., закликала робітників «затаврувати презирством меншовиків та есерів, які «під маскою демократії закликають до перемоги, закликають ще і ще проливати кров, ...які хочуть ввести в оману робітничий клас»³³.

Заклики більшовиків знаходили відгуки серед робітничих мас, допомагали їм усвідомлювати суть дій зрадників трудового народу. Особливо активна боротьба проти впливу меншовиків і есерів на маси велася в період виборів до створених у 1915 р. великою імперіалістичною буржуазією воєнно-промислових комітетів.

Більшовики закликали робітників бойкотувати вибори, розкривали масам справжню суть «робітничих груп» при цих комітетах. Уже в першій листівці-зверненні «До всього петербурзького пролетаріату!», випущений Петербурзьким комітетом РСДРП в листопаді 1915 р., більшовики підкреслювали, що цей захід уряду є «явне прагнення затиснути в кулак класовий рух пролетаріату, дезорганізувати і позбавити його властивої йому солідарності»³⁴.

Петербургський Комітет РСДРП розробив і поширив листівкою в усіх промислових центрах Росії «Наказ» виборцям у воєнно-промислові комітети»³⁵, в основу якого лягли ленінські настанови про те, що більшовикам потрібно взяти участь у першій стадії виборів тільки з агітаційними й організаційними цілями³⁶.

Пролетарі Петрограда виконали наказ більшовиків. 27 вересня 1915 р. на зборах виборців 95 уповноважених від понад 200 тис. робітників висловились проти участі у військово-промислових комітетах. Лише 81 чол. голосував за участь у виборах³⁷. На цю подію відгукнувся «Социал-демократ», зазначивши 20 листопада в статті «Наша перемога», що відповідь пролетарів Петрограда буржуазії є «відповідь справжніх робітничих мас, відповідь не тільки нашої робітничої партії.

³⁰ Большевики в годы империалистической войны..., стор. 90, 172, 174.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 306.

³² «Россия и свобода», № 3, вересень 1915 р.

³³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 594.

³⁴ Большевики в годы империалистической войны..., стор. 89.

³⁵ Листовки петербургских большевиков, т. 2, стор. 167—169.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 354.

³⁷ Листовки петербургских большевиков, т. 2, стор. 262, прим. 21.

а й відповідь нашого робітничого класу»³⁸. Отже бойкот виборів воєнно-промислових комітетів відгородив пролетаріат від небезпеки зараження соціал-шовінізмом.

Послідовна самовіддана боротьба більшовицької преси проти війни, за інтереси пролетарських мас викликала симпатії трудящих до ленінської партії, піднімала її авторитет. Переконуючись у правоті соціал-демократів-більшовиків, робітники позбавлялись впливу оборонницьких ідей, ставали під прапор РСДРП. Внаслідок цього революційна боротьба набувала масового характеру, охоплюючи пролетарські верстви великих промислових міст країни. Зростало число політичних страйків. Якщо 1915 р. їх було 216 з 156 900 учасниками, то 1916 р. відповідно — 273, 310 300³⁹.

Таким чином імперіалістична війна ще більше посилила суперечності між експлуатованими і експлуататорами, активізувала революційну боротьбу трудящих мас проти війни й царизму, за перемогу революції в країні.

В. І. Ленін звертав увагу на те, що успіх революції міг бути забезпечений в разі підтримки революційних дій пролетаріату селянством. У статті «Про дві лінії революції», опублікованій 20 листопада 1915 р. у газеті «Соціал-демократ», Володимир Ілліч писав: «Тепер ми знову йдемо до революції... В Росії дрібнобуржуазні народні маси, головним чином селянство, становлять, як і раніше, більшість населення. Вони пригноблені насамперед поміщиками. Вони політично почасти сплять, почасти вагаються між шовінізмом... і революційністю... З цього фактичного становища випливає з очевидністю завдання пролетаріату. Беззавітно смілива революційна боротьба проти монархії, ...боротьба, яка захоплює за собою всі демократичні маси, тобто, головним чином, селянство»⁴⁰.

Виходячи з цих вказівок і враховуючи те, що аграрне питання в країні ще не розв'язане, більшовицька преса Петрограда, Москви, Києва, Катеринослава, Харкова, Саратова та інших міст Росії висувала лозунг конфіскації поміщицьких земель, поєднуючи його з вимогою боротьби проти імперіалістичної війни.

Особлива увага приділялась роботі серед солдатів, тобто селян, переодягнених у солдатські шинелі. В. І. Ленін у тезах про війну зазначив, що в армії повинна бути забезпечена «всебічна, поширювана і на військо і на театр воєнних дій, пропаганда соціалістичної революції і необхідності спрямувати зброю не проти своїх братів, найманих рабів інших країн, а проти реакційних і буржуазних урядів та партій усіх країн»⁴¹⁻⁴².

Уже в перших антивоєнних листівках звучав заклик до солдатів зрозуміти, заради чого вони на фронті, в чиїх інтересах ведеться імперіалістична війна. Так, у листівці Харківського комітету РСДРП «До солдатів!» указувалося, що «війна потрібна лише капіталістам, ... уряд яких посилає нові й нові армії робітників і селян на бойню, шляхом насильств змушує їх іти проливати кров, прикриваючись маскою захисту слов'ян і «вітчизни», що солдати «б'ються не за батьківщину, не за свої сім'ї, а заради добробуту жменьки багатіїв, поміщиків і їх слуг — уряду... і російський солдат повинен пам'ятати, що, одягнувши шинелю і поклавши гвинтівку на плечі, він залишається тим самим селянином і робітником»⁴³.

³⁸ «Соціал-демократ», № 48, 20 листопада 1915 р.

³⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1967, стор. 551.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 368—369.

⁴¹⁻⁴² Там же, стор. 4.

⁴³ Большевики в годы империалистической войны..., стор. 23—24.

Більшовики прагнули донести до солдатських мас справжню суть імперіалістичної війни і вказати революційний вихід з неї. В цілому ряді листівок, звернених до солдатів царської армії, більшовики вказували, що покінчити з кривавою бойнею народів можна лише спільними зусиллями робітників, селян, солдатів і матросів. Так, у журналі «Сборник «Социал-демократа» редакція ЦО в розділі «Агітація у військах» надрукувала листівку, що закликала «боротися із самозваними господарями нашої вітчизни, ...проголосити: хай живе з'єднана революційна армія солдатів і народу»⁴⁴. В № 53 «Социал-демократа» під рубрикою «Вісті з Росії» зазначалося, що в Петрограді «в день 9 січня були випадки зустрічей демонстрантів з солдатами. Відбувався дружній обмін привітаннями. Побачивши червоні прапори, «солдати знімали шапки і кричали «ура», «Геть війну!» і т. д.»⁴⁵ Часто протест проти війни набував більш різких форм: солдати відмовлялися йти в наступ, виступали проти тілесних покарань, застосовуваних для нижчих чинів, на фронті браталися з солдатами ворожих армій. Останнє більшовики вважали одним з дійових засобів «перетворення сучасної імперіалістичної війни в громадянську війну...»⁴⁶, оскільки воно пробуджувало свідомість інтернаціональної єдності між солдатами воюючих сторін, послаблювало імперіалістичні армії, сприяло поразці імперіалістичних урядів, підірвало авторитет царського офіцера. «Социал-демократ» уже в жовтні 1915 р. писав, що братання не означає «звалювання в траншеях», а є важливим засобом пробудження інтернаціоналізму в людях, і потрібно використати досвід болгарських і сербських соціал-демократів у другій Балканській війні, коли вони вперше застосували братання, прискоривши цим кінець війни⁴⁷.

Солдати російської, німецької і австро-угорської армій при зустрічі уже не обмежувалися товариським обміном подарунками, а вели розмови про необхідність миру⁴⁸.

Закликаючи солдатів і матросів наслідувати приклад робітників, більшовицька преса у листівках, випущених для солдатських мас, закликала їх вести боротьбу за припинення війни. Вимога миру пронизувала і солдатські листи з фронту.

Крок за кроком по обидві сторони окопів зростала ненависть до організаторів світової війни. Братання переконувало солдатські маси, що мир може бути досягнутий лише в разі повернення зброї проти експлуататорів, проти імперіалістичних урядів.

Таким чином, у роки першої світової війни більшовицька преса організовувала робітників і селян навколо більшовицької партії, закликала народні маси до боротьби проти винуватців імперіалістичної бойні народів. З допомогою преси більшовики згуртували маси, що дало можливість повести їх у лютому 1917 р. на штурм царизму, а через кілька місяців здійснити Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

⁴⁴ Сборник «Социал-демократа», № 2, грудень 1916 р., стор. 75—76.

⁴⁵ «Социал-демократ», № 53, 13 квітня 1916 р.

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 132.

⁴⁷ «Социал-демократ», № 45—46, 11 жовтня 1915 р.

⁴⁸ ЦДВІА, ф. 2031, оп. 1, спр. 1183, арк. 176, 178; ф. 2106, оп. 1, спр. 1006, ч. 1, арк. 659; ф. 2204, оп. 1, спр. 378, арк. 26; ф. 2286, оп. 1, спр. 239, арк. 262.

ДО ПИТАННЯ ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Б. ГРІНЧЕНКА

А. Г. ПОГРІБНИЙ

Праця Бориса Дмитровича Грінченка (1863—1910) охоплювала таке широке коло питань і проблем свого часу, що сьогодні обходити своєю увагою цю вельми помітну постать в історії громадсько-літературного руху на Україні останніх двох десятиріч XIX — початку XX ст. не може не тільки літературознавець, але й етнограф, мовознавець, фольклорист, історик, педагог, журналіст, бібліограф. У дослідника суспільно-політичного та громадсько-культурного життя на Україні значний інтерес можуть викликати деякі особливості світогляду Б. Д. Грінченка, складного й суперечливого, як і сама доба, що його формувала. Треба зауважити, що визначення суспільно-політичних переконань письменника, вченого і громадського діяча значною мірою лишається відкритим питанням і понині. Незважаючи на певний поступ, зроблений у цьому відношенні починаючи з 60-х років, про будь-яку одностайність у трактуванні Грінченка годі й говорити.

Корінна причина цього, на нашу думку, у винятковій суперечливості самого світогляду письменника, що поєднує ліберальні й демократичні тенденції. Громадсько-літературна діяльність Грінченка, еволюція його суспільно-політичних поглядів щільно пов'язані з загальним станом розвитку суспільної думки наприкінці XIX — на початку XX ст. Сам Грінченко про це писав: «Епохи маємо право судити з свого погляду, а людей повинні судити з погляду тієї епохи, за якої ті люди жили»¹. Звичайно, завданням історика є не виправдовувати помилки й вагання того чи іншого діяча методом «знижок на час», а застосовувати марксистсько-ленінський принцип конкретно-історичного підходу, який дозволяє дати діалектику формування й розвитку світогляду, показати, наскільки діяч минулого відставав, ішов вривень чи випереджав вимоги свого часу.

У цьому плані заслуговують на увагу слова І. Франка про те, що «діячі нового покоління (80-х — 90-х рр. XIX ст. — А. П.) не вискочили в повнім оружю на сцену, мов Афіна з Зевесової голови. Вони були дітьми своєї епохи, дітьми української або галицько-руської суспільності і мусіли також у більшій або меншій мірі — відповідно до своїх індивідуальних сил і обставин — підлягати основним течіям тої суспільності»². Першим з-поміж цих «нових діячів» великий каменярь називав Грінченка.

Світогляд письменника почав формуватися наприкінці 70-х рр., коли в країні склалася революційна ситуація і коли народництво являло собою панівний напрям суспільної думки, переживаючи розквіт. «Цілком під гіпнозом визволителів», як згадував його батько³, був і 16-річний Грінченко. У спогадах М. Загірньої відзначається, що молодий письменник мав тісні зв'язки з гуртком революційної молоді, який

¹ Борис Грінченко. Нова сім'я. Було, є, буде, К., 1917, стор. 19.

² «Літературно-науковий вісник», 1901, т. XV, кн. VII, стор. 12.

³ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. I, № 32293.

«брав участь у замаху на Олександра II року 1879, восени»⁴. Зокрема, від харківського революціонера Філіпова він діставав і розповсюджував заборонену соціалістичну літературу, у тому числі «Про багатство і бідність» і «Парову машину» С. Подолинського. Саме це й послужило приводом для судової розправи над юнаком. Керував жорстокими допитами малолітнього «соціаліста» сам генерал-губернатор Лоріс-Меліков. Ми не схильні перебільшувати вагу згаданих документів та засвідчену ними революційність молодого Грінченка. Проте сам факт участі письменника в нелегальному народницькому гуртку є, безумовно, цікавою сторінкою в його біографії.

У статті «З останніх десятиліть XIX в.» І. Франко так характеризує злам, що стався у суспільно-політичних переконаннях народників після вбивства Олександра II: «Настала важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні парістки в Росії були розбиті і розтолочені. Суспільність немов одубіла; люди, ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики... Проклямовано так звану «неполітичну працю»...⁵ Треба визнати, що сказане значною мірою стосується і Грінченка першого періоду його літературної діяльності (80-і — початок 90-х рр.). Відчувається певна розгубленість молодого поета. З іншого боку, запалена в ньому ідея служіння народові все більше розгоряється. Тяжко переживаючи кризу революційних ідеалів народництва, письменник наполегливо шукав шляху суспільної діяльності. «Але справді, де вихода шукати чоловіцтву? — запитував він (лист від 11 грудня 1883 р.) дружини. — Де вихід, коли ірландців, що повстали «за шматок хліба», гнобителі «запливають динамітом», коли жорстоко придушується «повстання робочих» у Франції, коли б'ють і стріляють героїчних сербів, коли в Італії «клерикалізм знову простягає опадлючені свої руки, хоче загарбати владу», а «Німеччина давить соціалістів і готує велике військо»? «А в нас дома? Боже, боже! Чого тільки в нас нема!» Грінченко усвідомлював, що «це не кінець, це початок борні. Багато ще мук знесуть люди, багато крові й сліз розлілеться», доки «засіє сонце правди»⁶.

«Мені здається, — писав Грінченко, — що вихід замикається в одному слові — Україна». В цьому слові для нього все⁷. Сформульовано «вихід», як бачимо, надто абстрактно. На довгі роки визначальним у громадському *specto* Грінченка стає культурницька робота в народі. Слідом за Некрасовим письменник проголошував: «О ні! Я вірую в народ! Та хіба ж і можна було б жити на світі без цієї віри?»⁸. Був час, коли він без міри ідеалізував селянство, вважаючи, що досить найменшої іскри, аби запалити в ньому громадську активність. Проте дійсність, з якою зустрівся Грінченко — народний учитель, одразу ж розвіяла це рожеве уявлення. У поезії «До народу» (1884) він зазначав: «Замість ідеалу я вздрів на селі зубожений люд занімілий, народ «вкупі зо мною... йти не схотів, на працю мою... з невірством глядів, мов бачив нещирі заміри»⁹. Як відомо, подібне розчарування прихильників «ходіння в народ» призвело до розколу самого народництва: одні стали на шлях терористичної боротьби, найбільш далекоглядні прийшли до марксизму, ще інші обмежилися просвітницькою діяльністю. Грінченко також перебільшував роль просвіти як панацеї від усіх національних і соціальних лих. «Освіта не тільки потрібна для всіх станів, — твердив

⁴ «Прапор», 1967, № 10, стор. 102.

⁵ «Літературно-науковий вісник», 1901, т. XV, кн. VIII, стор. 49.

⁶ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. III, № 42256.

⁷ Там же, № 42251.

⁸ Там же, № 42261.

⁹ Борис Грінченко. Твори в двох томах, т. I, К., 1963, стор. 59—60.

він,— але освіта і знищує всякі стани,— цю ганебну для людства дурість...»¹⁰

Багато народників пов'язували народницький рух з діяльністю інтелігенції, зокрема літературної. Ідеалізуючи інтелігенцію як особливу соціальну й політичну силу, Грінченко також щиро вважав, що саме їй випала роль бути «проводирем» свого народу, що саме вона покликана вивести його з темряви. У цьому напрямі написано автором і публіцистичні статті, і художні твори, і приватні листи. Енергійно — і в цьому є певна його заслуга — письменник таврував недбальство так званих «старих українців» — лібералів, висміював їхню непослідовність і похливість, докоряв у «сліпоті» й «феноменальному ледарстві». Поряд з цим письменник не раз відзначав, що виконати свою високу місію сучасне йому ліберальне панство неспроможне. «Се сміття наше, се ганьба наша, наш сором перед усім світом мати таких гидких і підлих панів, як наші!»¹¹, — писав він В. Гнатюку. Така інтелігенція, на його думку, «не потрібна народові, вона трутень, паразит, що поїдає працю трудящих»¹².

Основною формою громадської діяльності літератора є його творчість. Поетичну та прозову спадщину Грінченка 80-х рр. пронизує демократичний струмінь. Саме він є визначальним у творчому доробку письменника. В поетичних творах «Неначе», «І молилася я, й сподівалася я», «Шматок хліба», «Ранок», «На полі», «Удові», «Убогії ниві, убогії села», «Хлоп'яті», «Горе вам!», «Серед степів», оповіданнях «Екзаме́н», «Без хліба», «Сама, зовсім сама», «Сестриця Галя», «Хата», «Непокірний», «Каторжна» та ін. постає страшна картина соціальної нерівності й бідності тогочасного суспільства. Можемо, таким чином, твердити, що Б. Грінченко був вірний правді самого життя, традиціям критичного реалізму Шевченка, Некрасова, Писарева, Гоголя, поетів — революційних народників та інших прогресивних діячів української, російської, а також зарубіжної літератур. І якщо у його творах 80-х рр. на перший план виступає щирий, роз'ятрений демократизм, то це і свідчить, що саме демократичні, а не культурницько-народницькі елементи переважали в світогляді Грінченка того часу. Невипадкове прихильне ставлення письменника до програми журналу революційно-демократичного напрямку «Поступ», що його мав намір видавати І. Франко з січня 1887 р. У листі від 17 листопада 1886 р. до організатора журналу він писав: «З великим вдоволенням і найщирішою охотою приймаю Ваші ласкаві запити до співробітництва у «Поступі», співробітництва, котре приваблює мене найбільш тим, що програма місячника мені дуже і дуже подобається...»¹³ Так само стає зрозумілим, чому більшість із адресованого письменником буржуазно-націоналістичним органам «Діло» і «Зоря» «систематично одкидалося», «позаяк тут не згадуєсь о національні святощі і натякаєсь на ідеал соціалістичний»¹⁴.

У 80-х рр. Грінченко шукав, у ряді випадків навіть наближався до того шляху служіння рідному народові, яким ішла революційна демократія, але, врешті, перемогу здобули не демократичні, а ліберально-народницькі, просвітницькі засади його світогляду. Це було пов'язане із загальною еволюцією народництва.

¹⁰ «Радуга», 1963, № 12, стор. 162.

¹¹ Борис Грінченко. Твори в двох томах, т. 1, стор. XII.

¹² «Южные записки», 1905, № 12, стор. 50.

¹³ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 1608, стор. 545—546.

¹⁴ Борис Грінченко. Твори в двох томах, т. 1, стор. 454.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років (час найбільшого «поправління»), друкуючи художні й публіцистичні твори, він виступав уже не просто носієм, а й пропагандистом культурницьких ідей. Якщо в творах початку і середини 80-х рр. Грінченко здебільшого спостерігав і реалістично узагальнював «смутні картини» підневільного життя народу, то пізніше вказував шлях «визволення». Шлях же цей, що й казати, був хибним.

Одним з перших творів Грінченка, де прозвучала відмова від революційної боротьби, був діалог «Розмова», написаний 1889 р. «Це інший час, час іншої роботи, дрібної...»¹⁵, — така його провідна думка; «веселий брязкіт зброї» — не для сучасності. Цей же мотив і у поезії «Друзям» (1889) — тим, хто «мечеві хилить шню», автор протиставляє свої надії на «правду» й «світ», тобто на просвіту.

Спеціально темі народництва присвячено твір «Спроба» (1891), що являє собою, за визначенням автора, «ескізик» повісті «На розпутті». Персонаж, від особи якого ведеться розповідь, народник 70-х рр., після закінчення університету іде з метою пропаганди революційних ідей у народ. Зазнавши краху в своїх сподіваннях, народник приходить до висновку: «Не в хвилях кривавих, як кажуть революціонери, треба обмити наш край, щоб воскреснув до нового життя він, а в ясних, погожих хвилях широкої української просвіти, тоді й революція зробиться без ніяких труднощів, але то буде революція нова, без крові і без пожарів...»¹⁶ Персонаж повністю відмовляється від революційних ідеалів і сходить на позиції ліберального культурництва.

Після опублікування твору письменник заявляв, що він «ніяк не може ідентифікувати себе з згаданим персонажем» і «слова в устах персонажа з тієї повісті виявляли тільки його особистий, а не авторів погляд»¹⁷. І все ж «позитивна програма», проголошена в «Спробі», та позиція, яку зайняв сам письменник у цей період, мало різняться між собою. Майстерно показавши неспроможність та ідейну кризу «ходіння в народ», Грінченко протиставив йому, по суті, те ж саме «ходіння в народ», але вже не революційне, а культурницьке. Іншого шляху він не бачив. Не випадково ж саме в середині народництва письменник шукав свого позитивного героя: Марка Кравченка в повісті «Сонячний промінь» (1890), Демида Гайденка — в повісті «На розпутті» (1891). В цих творах, особливо в другому, немало реалістичних картин тяжкого життя народу, правдиво показано непримиренну боротьбу селянства з поміщицьким свавіллям, проте виведені тут інтелігенти-народники тримаються, по суті, осторонь цієї боротьби. «Ми хочемо йти шляхом культурної праці» — ось їхнє *profession de foi*. І Кравченко, і Гайденко не вдовольняються однією просвітою, беруть до уваги «й інші причини — соціальні та економічні», але як такі, що визначаються народною темнотою, браком національної свідомості. Суто ліберально-народницькими «паліятивами» обмежується, наприклад, герой повісті «На розпутті»: організацією школи, лікуванням хворих, читанням книжок, складанням «прошеній». Наприкінці ж твору він передає свою землю селянам — за «малу ціну».

Поза сумнівами, Грінченкові народники — люди щирі, справді народолобні, але, як слід зарадити трудящим вони нездатні, навіть коли б було здійснене їхнє заповітне прагнення: «Поладнати мужика з інтелігентом». Подібна мрія все життя зігрівала і самого автора, який ще 1884 р. записав: «А нашій зневірній кволій інтелігенції неодмінно

¹⁵ Борис Грінченко. Поезії, К., 1965, стор. 129.

¹⁶ «Правда», вип. XL, 1892, т. XIII, червень, стор. 332.

¹⁷ «Зоря», 1893, ч. 3, стор. 60.

треба нової течії народньої, треба нового духу, котрий інтелігенцію панства переробить в інтелігенцію мужика»¹⁸. Лише так, а не інакше, слід розуміти непоодинокі заклики Грінченка знищити «прірву між паном і мужиком», які й досі дехто тлумачить як спроби примирити ці антагоністичні стани. Подібні звинувачення потребують суттєвих коректив: у висловлюваннях такого типу письменник мав на увазі не панів-експлуаторів, а виключно інтелігентів, до того ж, чесних, настроєних демократично, не зв'язаних майновим становищем. Більше того, зречення від соціальних привілеїв Грінченко вважав за першорядну умову переходу інтелігенції на шлях самовідданого служіння народові. Такий крок роблять, наприклад, Катерина з «Сонячного променя», донька великого поміщика, що пориває зі своєю родиною, свідомо прирікши себе на злиденне життя в ім'я праці серед народу, Демид Гайденко з повісті «На розпутті». На противагу останньому, Гордій Раденко, який також мав палкий намір прислужитися народові, вступає у завзяту ворожнечу із селянством і доводить цю війну до того, що в село прибуває каральний загін та розстрілює непокірних. Трагедія Раденка, як бачимо з повісті, це трагедія власника великого маєтку, поміщика, чиї класові інтереси й народницькі ідеали, як на цьому наголошує письменник, речі несумісні. Безперечно, сам по собі заклик Грінченка до чесної інтелігенції повністю підпорядкувати себе народові, бо лише при такій умові трудящі побачать різницю між нею і безпосередніми експлуаторами, слушний. Інша річ, що ґрунтувався він на принципово хибному уявленні, нібито злиття просвічених селян і народолюбної інтелігенції «в одній самосвідомості» — це і є запорука встановлення соціальної і національної справедливості.

Як цікавий документ періоду «ідейного розброду» великий інтерес викликає публіцистичний твір Грінченка «Листи з України наддніпрянської»¹⁹ (1892—1893). Основна частина його виражає прагнення автора розібратися в складних суперечностях доби кінця ХІХ ст. і вказати народові та інтелігенції шляхи визволення. Саме в «Листах» письменник твердив: «...прийде час, коли Росія так саме забезпечить нам наші права, як Австрія забезпечила їх австрійським українцям». Цю думку публіцист виводив з переконання, що «ми, українці-русини з України наддніпрянської.., мусимо бути частиною російської держави і що тільки поклавши в основу своєї діяльності сю думку, можемо сподіватися яких реальних послідків тієї діяльності». Об'єктивно ж вона прозвучала як сподівання на ласку самодержавства. Тут же Грінченко доводив неможливість і непотрібність нелегальної боротьби за політичну волю, заперечуючи «всякі заходи коло радикальної одміни сьогочасного ладу на Україні». На його думку, «можемо ми тепер тільки дбати про те, щоб, розвиваючи серед наших людей культуру й освіту, робити їх здатними до кращого громадського ладу — того, що колись має бути, не передерішаючи заздальгедь, який то буде лад...» Обстоюючи ідею «конкретної роботи» публіцист пропонував звичайну дрібнобуржуазну програму: заснування сільськогосподарських шкіл, позичкових кас, крамничок тощо.

Легко переконатися, що у наведених висловлюваннях наявні типові ознаки ліберального народництва. Здебільшого саме звідси походять ті «знищувальні» характеристики всієї спадщини Грінченка, що панували тривалий час. Нема потреби доводити неспроможність подібного підходу: принцип однобічності, вихоплювання фактів радянська методологія рішуче осудила. Не можна погодитись з твердженнями, нібито

¹⁸ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. III, № 42245.

¹⁹ Б. Грінченко. Листи з України наддніпрянської, К., 1917.

талант письменника «згорів» на пропаганді ліберально-народницьких ідей, не брати до уваги те, що він переборював обмеженість свого світогляду. Тільки цим пояснюється, що краще з написаного Грінченком, те, що ввійшло до скарбниці української культури, як правило, створено не в перший, а пізніший період його діяльності. У ряді своїх творів письменник не лише своєрідно показав занепад народницьких ідеалів, але й засвідчив суперечність власних поглядів. Це підтверджують навіть «Листи з України наддніпрянської», що відбили еволюцію суспільно-політичних переконань автора. Останні розділи цього твору показують, що Грінченко не тільки уточнює, але й виправляє себе в ряді найпринциповіших питань. Переглядаючи викладену ним раніше більш ніж помірковану програму, він зауважував «...свідомі українці-русини ніяк не можуть погодитися з тим, щоб і далі на Україні панував такий лад, де заможний експлуататор за малим не верхи їздить на убогому працівникові. Не тільки як просто люди, але й як українські націоналі мусимо ми дбати і про інший політичний і про інший соціально-економічний лад»; «добробут народній розуміємо ми не яко які палятивні полекшення там чи там мужикові, а яко такий лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих». Якщо рік тому публіцист покладав певні надії на царат і умовляв «не дратувати» його, то тепер він виступає з зовсім протилежним твердженням про неможливість «запобігти ласки в уряді: ласки в його ми не запобіжимо ніколи, а просто мусимо відмінити самий уряд та й годі». Суперечно сказаному раніше звучать і такі рядки: «Отже в слова про те, щоб відмінювати режим російський, ми клали не інше яке розуміння, як тільки те, що сей режим мусить відмінитися радикально, а першим ступенем до того мусить бути конституція. ...Без політичної волі неможлива єсть річ боротися за свої права...»²⁰. Тобто Грінченко ясно заявив про себе як про прихильника буржуазно-демократичних перетворень у країні, що мають стати засобом здобуття «нових кращих порядків». А це на той час було одним із наболілих питань порядку денного, яке покликана була розв'язати прийдешня революція.

Сам Грінченко, починаючи заключні розділи «Листів», зауважував, що має намір «договорювати» те, що «було недоговорене» в попередніх частинах цієї праці через цензуру. Але, безперечно, пояснювати наявність суперечливих тверджень у «Листах» лише оглядкою на цензуру неможливо. Адже, як підмітив М. Драгоманов, «з XIII листа під фірмою д. Вартовий появився трохи не новий писатель»²¹. Очевидно, письменник багато чого передумав, перевіriv, з ряду важливих питань поступив наперед. Зокрема, він докорінно переглянув своє ставлення до найпрогресивнішої на той час на Україні радикальної партії. «Я признаюсь,— пише він І. Липі уже в січні 1893 р.,— що, під впливом народовської преси, я, хоч і завсїгди був прихильний до народних інтересів, про які клопочуться радикали, на самих радикалів дивився трохи неймовірно. Я признаюсь в своїй помилці з радістю, бо це радість впевнитися, що маєш щирого приятеля там, де сподівався його не мати»²². Показово, що через якихось десять років письменник самокритично відгукнувся про свої позиції в полеміці з М. Драгомановим, зауваживши, що останній «вступил в резкую полемику с более консервативной частью украинских литературных и ученых деятелей, восставая против обязательного преклонения пред национальными чертами, не признавая абсолютных национальных характеров и абсолютного национального

²⁰ Б. Грінченко. Листи з України наддніпрянської, стор. 124—126.

²¹ М. Драгоманов. Листи на наддніпрянську Україну, К., 1917, стор. 117.

²² Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. ф. 111, № 40995, арк. 2.

духа»²³. А ще через кілька років Грінченко характеризує свої «програмові» положення в «Листах» та ряді інших творів як «хворобливий напрямок в українському громадянстві, який помітно було серед його наприкінці восьмидесятих та з початку дев'яностих років минулого віку...»²⁴.

Можна зробити висновок, що говорити про ліберально-народницьку «типовість» Грінченка навіть за «Листами з України наддніпрянської» поза значними застереженнями не доводиться.

З антагоніста Драгоманова Грінченко виростає у його прибічника, від поодиноких негативних відгуків про радикалів сам поступово еволюціонує до радикальства. Що ж до його ліберально-народницьких переконань, то вони бліднуть і никнуть у найбезпосереднішому зв'язку із цим процесом. І головне, що відділяє письменника від позицій типових ліберальних народників у другий період його діяльності,— це антисамодержавне звучання багатьох його творів, у яких гнівно таврується реакційна політика царизму. Зокрема у статті «Яка тепер народна школа на Україні» (1896) Грінченко гостро висміяв горезвісну «трійцю» офіційної освіти — «православ'є, самодержав'є, народність». Брошура «Нарід в неволі», видана І. Франком 1895 р. й перекладена ним на німецьку й польську мови (з'явилися також російський, французький, угорський, чеський переклади),— публіцистичний виступ, через який Грінченко, за словами М. Павлика, «попав в найбільчу місцину російського правительства»²⁵— його колонізаторську політику. Таким же звучанням насичені й поезії другої половини 90-х — початку 900-х років «До земляків», «Російська гармонія», «Російським лібералам», «Марусі Вітровій»*, «Я — раб», «Боязким», «Я сам собі у городі гучному», «Людина я... І мушу червоніти», «Хай ліпше вб'є громом», «Обличчя всі бліді», «Приходить час», «Леандро», «Живуща вода» тощо. Невипадково кращі твори Грінченка, що об'єктивно містили в собі революційний заряд, були вміщені на сторінках революційно-демократичних органів «Народ», «Життя і слово». Антицаристського, політичного характеру набуває тепер і боротьба Грінченка за національне самовизначення українського народу, причому вузьконаціональні мотиви дедалі виразніше поступають перед соціальними.

Помітної еволюції зазнав Грінченко й у своїх просвітницьких та реформаторських ілюзіях. Ще 1894 р. він вважав, що «кращий громадський лад» можна здобути «не шаблею, не кулаком, а словом щирим, працею ідейною»²⁶, але вже 1899 р. критикував аналогічні уявлення П. Куліша, зауважуючи, що автор «Чорної ради» «полагал, что улучшение их (трудящихся.— А. П.) благосостояния произойдет путем гуманитарных филантропических уступок со стороны самостоятельного командующего класса» і «разрешение экономических вопросов... ставил в зависимость не от законов экономики, а от распространения моральных истин». І далі: Куліш «в своем увлечении (захлопленні культурництвом.— А. П.) упускал из виду, что в истории каждого народа бывают моменты и целые эпохи, когда только путем кровавых переворотов достигается лучшее будущее»²⁷.

²³ Большая Энциклопедия, т. 8, Спб., 1903, стор. 702.

²⁴ «Нова громада», 1906, № 8, стор. 152.

²⁵ «Народ», 1895, ч. 7, стор. 102.

* Думка, нібито цю поезію написав М. Вороний (Див.: «Історія української літератури, у восьми томах», т. V, К., 1968, стор. 401), помилкова. Під криптонімом В. у «Житті і слові» друкувався лише Грінченко. Псевдонім М. Вороного в цьому часописі — Ното.

²⁶ Борис Грінченко. Нова сім'я, Було, є, буде, стор. 28.

²⁷ Б. Грінченко. П. А. Куліш. Биографический очерк, Чернигов, 1899, стор. 27, 33.

Певний злам у переконаннях Грінченка у цьому відношенні засвідчують і його художні твори. Цікаво порівняти, наприклад, два варіанти його поезії «Український марш» (1895). Якщо спершу сенс цього твору зводився до «Крові не хочем ми проливати, Будем, як браття, робити», то згодом автор зовсім опустив строфу з цими рядками, перемістивши наголос на «бої до загину». Якщо у вже згадуваній «Розмові» поет обстоював «час іншої роботи, дрібної», то у поезії «Гнітять щочасні про хліб той турботи» повстає проти цієї «сірої щоденщини, нищої і нудної»: «Я не хочу нудно скніти: Не боротись, то й не жити! Поки в грудях дух живий, Сміло, сміло далі в бій!» Подібні аналогії можна було б продовжити.

Висновок напрошується сам собою: у передгроззі першої російської революції Грінченко все чіткіше розумів, що не просвіта, а лише «герой з огнистим мечем», який має вбити «гідосного змія» — самодержавство, може принести визволення країні. Інша річ, що конкретне уявлення письменника про цього «героя» було туманним, а то й хибним. І саме тут найяскравіше проявилась обмеженість світогляду Грінченка, його відставання од вимог часу. Давалися взнаки деякі народницькі ілюзії.

1892 р. Грінченко так зауважив з приводу п'єси Шіллера «Вільгельм Телль», проєкціюючи свою думку й на сучасну йому дійсність: «...не Телль, а тільки весь народ міг обрятувати Швейцарію»²⁸. Для Грінченка це переконання було дуже характерним. Письменник пильно спостерігав соціально-економічні процеси у середовищі селянства, і вже на початку 80-х рр. — одним з перших в українській літературі — заговорив у своїх творах про появу на селі нового визискувача — глита. Проте згодом, у період найбільшого «поправління», цей мотив значно послаблюється. І неважко зрозуміти чому: класова диференціація на селі цілком суперечила народницьким сподіванням. Саме тому в повісті «На розпутті» бачимо лише поодинокі прояви розшарування села на куркулів і бідняків (образ Семененка); загалом же громада вималюється як щось суцільне, однорідне. У той час Грінченко ще сподівався на «перевиховання» глита, й образ сільського багатія, який під впливом обставин маскує хигацьку подобу й навіть єднається з бідняком, вивів в оповіданні «Хатка в балці». Проте пізніше, в процесі подолання ліберально-народницьких ілюзій, письменник рішуче корегує свої позиції. «Та й що се таке «народ»? — ставить він питання. — «Народна маса зовсім не є щось суцільне, одно, і поза межами мови й руїн сільського світогляду zostаються ще різнації інтересів класових та інших...»²⁹.

Остаточний розкол селянства на два непримиренні ворожі табори письменник з великою реалістичною силою показав у повісті «Під тихими вербами» (1901), що увійшла до золотого фонду українського письменства і є прямою попередницею «Фата моргана» М. Коцюбинського. Куркульство зображено тут уже не просто як купка лиходіїв, а як клас, організований, сильний і запеклий у боротьбі за свої хигацькі інтереси. Надто ж важливо, що у цьому творі Грінченко безжалісно розвінчав учення народників про сільську громаду як про зародок соціально справедливого ладу, а водночас відкинув і свої ще недавні ілюзії щодо цього. Насправді ж, доводить він, в умовах капіталістичного суспільства громада перетворюється в попихача у куркулів, стає їхнім знаряддям. «Нема й у громади правди! ...у громаді неправедні люди, глитаї панують»³⁰, — такий висновок письменника.

²⁸ Б. Грінченко. Три жіночі постаті, К., 1913, стор. 3.

²⁹ Борис Грінченко. Перед широким світом, К., 1907, стор. 126—127, 147.

³⁰ Борис Грінченко. Твори в двох томах, т. 2, стор. 445.

Багато допомогли авторові дружні поради й гострі критичні зауваження поета-революціонера Павла Грабовського, який переконував Грінченка у реакційності народницьких засад.

Революцію 1905 р. письменник зустрів з великими надіями і став прихильником насильницького повалення прогнилого самодержавного ладу. «Самодержавний лад — це неволя тяжка, це бідкування щоденне робочому чоловікові, це знущання з робочих людей... Треба самодержавний лад скасувати»³¹, — писав Грінченко. У той час, як ліберальна буржуазія всієї Росії, боячись народного вибуху, благала царя дарувати «конституцію», письменник у жовтні 1904 р. так визначив свою точку зору: «...всі ті промови, телеграми до Св(ятого) М(иколи), «смілі» статті etc., etc., все це дуже непевне, дуже німічне, на піску збудоване». Отже, «нам потрібні не реформи, а реформа»³², тобто революція. В ході ж революції він переконався, що «коли в народі віднімаються найперші громадянські права, дратують його безмежною панською сваволею, утискають економічно..., то революційний вибух неминує мусить виявитися в кривавих, нелюдських формах. І одвічальність за це лягає поперед усього на ті панські класи, які самі призвели до того народ»³³.

Успішно витримав Грінченко надзвичайно складний іспит, яким стала поява царського маніфесту 17-го жовтня. Як відомо, захоплене сприйняття цього «конституційного папера», як його назвав Грінченко, виявило зрадницьке, антинародне ество лібералів. З усіх кінців Росії на ім'я самодержця надходили вдячні адреси, «опозиційна» буржуазія одверто і вірнопідданськи вступала в спілку з царизмом. Оголошення «конституційних свобод» викликало хвилинне піднесення й у Грінченка. Але про які «тулумбаси» во славу маніфесту, приписувані іноді письменнику, можна говорити, коли він буквально через кілька днів першим в українській літературі виступив з нищівною сатирою на царський документ — поезією «Маніфест», у якій в уста самодержця вкладав такі рядки: «Дам конституцію зате, — Не треба буде й раю! Самодержавія ж основ займають не дозволяю!.. Щоб хлібороб мій волю мав, — На се дивлюсь прихильно, А панських земель і моїх займають йому не вільно!»³⁴ Так само критично поставився Грінченко й до «конституційної підвалини» — Думи, заявивши, що «то одна мана, вигадка, аби затуманити очі народові»³⁵.

Був час, коли письменник змальовував представників робітничого класу, як людей темних, деморалізованих і денаціоналізованих. Якщо подібне зображення можна з певними застереженнями якось виправдати щодо творів 80-х — початку 90-х рр., то годі всерйоз і думати про це щодо кінця XIX — початку XX ст., коли пролетаріат зріс у найбоєздатніший, найпередовіший і найорганізованіший клас. Але треба віддати належне Грінченкові: в оцінці робітництва він також зазнав певної еволюції. В роки революції з'являється його нарис «9 січня», де висловлена смілива думка про прийдешню перемогу робітничої справи, в розпалі класових битв він перекладає революційну пролетарську пісню «Червоний прапор», що одразу ж пішла у маси. Мотив «визволення пролетаріату» звучить і в повісті «Брат на брата». Велику увагу на «робочих» звертав письменник і як голова київської «Просвіти», зауваживши у звіті про роботу цієї організації за 1906 р., що «ми починаємо свою діяльність в той час, коли на арену історії виступають

³¹ Л. Яворенко (Грінченко). Чого нам треба, Львів, 1905, стор. 25.

³² Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. III, № 44296.

³³ «Нова громада», 1906, № 12, стор. 177—178.

³⁴ Борис Грінченко. Твори, в двох томах, т. I, стор. 142—143.

³⁵ Л. Яворенко (Грінченко). Чого нам треба, стор. 33.

робочі маси, як діяльні, а не пасивні творці нового життя»³⁶. Більше того, у Грінченка виникала навіть думка про робітництво як про силу «передову на шляху до визволення робочих мас»³⁷. Будучи людиною, яка чесно прагнула іти у ногу з часом, письменник у 900-і рр. виявляє інтерес до соціал-демократичної літератури, зокрема до марксистської. «Ще й досі так стоїть,— нотує він у записнику,— як сказано було в К(арла) М(аркса): пролетаріат не має р(ідного) к(раю)»³⁸. А в брошурі «Чого нам треба» популяризує для робітників економічну теорію Маркса про додаткову вартість. Можна припустити, що Грінченко був ознайомлений і з окремими працями В. І. Леніна, які роздобував для передачі заарештованій доньці Насті, членові соціал-демократичної організації, так само, як на її прохання виконував і деякі інші доручення нелегального характеру. Так і залишившись далеким від соціал-демократії, від марксизму, письменник писав, що «право кожної без винятку нації, яка почуває себе нацією, на вільне незалежне життя визнано тепер устами найвидатніших діячів соціал-демократії»³⁹.

Безперечно, що все це дуже цікаві штрихи для характеристики письменника другої половини його діяльності, обов'язкові для уваги дослідника. А проте ми не маємо підстав на основі цих фактів твердити, як це роблять окремі дослідники, що Грінченко «повернувся лицем до робітничого класу, як до творця життя», «по-новому оцінив потенціальні можливості робітничого класу в Росії» й навіть переконався, «що партія робітничого класу в Росії вигідно відрізнялася від буржуазних». Чи потрібне Грінченкові це «підтягування»? Хіба зменшується без цього заслуга? В ряді питань еволюція суспільно-політичних поглядів Грінченка була спрямована до революційної демократії. У 900-і роки ані Франко, ані Леся Українка, ані Грабовський чи Коцюбинський не ставилися до нього як до ідейного супротивника, у багатьох випадках він поділяв їхні засади, хоч тільки поділяв, а не остаточно перейшов у їхній табір. Загалом у 900-х рр. Грінченко виступав із загально-демократичних позицій, які В. І. Ленін характеризував як позиції дрібнобуржуазної трудової інтелігенції, яка «...всіма умовами свого життя ворожа *всякій* пурішкевичівщині, *всякому* союзові з нею»⁴⁰ й пристрасно жадала перемоги демократичної революції. Разом з тим, В. І. Ленін відзначив і таку рису «представників демократичної тенденції»: вони «ідуть до своєї мети, постійно вагаючись і потрапляючи в залежність від лібералізму»⁴¹.

Ця ленінська оцінка сприйнятна і для характеристики Б. Грінченка. Лише застосувавши її, можна пояснити, чому поруч із переважаючим демократизмом письменник у 1905 р. взяв активну участь у створенні дрібнобуржуазної Української радикальної партії, яка ідейно збанкрутувала ще в час свого зародження, виявляв непослідовність і з інших питань.

У літературній і громадській діяльності Грінченка дуже складно перепліталися ліберальні, з одного боку, й демократичні та революційно-демократичні елементи з іншого, з наростаючим переважанням останніх. Шлях, пройдений письменником, на нашу думку, є досить характерним для тієї кращої частини української інтелігенції, яка керувалася у своїй праці однією провідною думкою: чесно, щиро й самовіддано служити народові.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 842, оп. 1, спр. 58.

³⁷ «Нова громада», 1906, ч. 2, стор. 108.

³⁸ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 31503, арк. 2.

³⁹ «Нова громада», 1906, ч. 2, стор. 102.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 467.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 87.

ЗМІЙОВІ ВАЛИ КИЇВЩИНИ

А. С. БУГАЙ

Однією з найменш досліджених пам'яток давнини є земляні насипи-вали, які тягнуться на десятки й сотні кілометрів вздовж річок та по межиріччях в багатьох районах Лісостепової України. Вали, або як їх подекуди називають валки, в різних місцях по-різному називаються: Великий вал, Траянів, Половецький, Атаманський тощо, але найпоширенішою є загальна їх назва «Змійові вали». Вони відомі на Київщині, Черкащині, Вінниччині, Житомирщині, Волині, Харківщині, Полтавщині. Найбільше валів є на Правобережжі Середнього Дніпра. Тут вони утворюють надзвичайно складну сітку з загальною довжиною відомих ланок близько 800 км.

Автором даної розвідки досліджені тільки ті вали, які розміщені на території, обмеженій на сході — Дніпром, на півночі і заході — річкою Тетерів, на півдні — Россю та її притоками. Цей своєрідний трикутник для зручності названий Київщиною.

Проте невідомо, коли і ким побудовані вали і з якою метою. Чи в цьому скупченні валів взагалі є якась система?

Проблема Змійових валів Київщини, на думку Б. О. Рибаківа, одна з найбільших і найцікавіших загадок давньої історії нашої Батьківщини¹. Вона хвилювала і хвилює учених уже близько 150 років. Багато істориків схильні розглядати існуючу сітку валів як наслідок стихійних оборонних заходів.

В XIX і на початку XX ст. про Змійові вали Київщини писали І. Фундуклей², Л. Похилевич³, В. Антонович⁴, Л. Добровольський⁵ та Б. Стеллецкий⁶, про Змійові вали Поділля — Є. Сецінський⁷, Волині — В. Антонович⁸, Харківщини — Д. Багалій, Полтавщини та взагалі Дніпровського Лівобережжя — В. Ляскоронський⁹, М. Максимович¹⁰ та ін.

¹ «Труд», 14 серпня 1969 р.

² И. И. Фундуклей. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии, К., 1848.

³ Л. П. Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, К., 1868.

⁴ В. Б. Антонович. Змиевы валы в пределах Киевской земли. — «Киевская старина», март, 1884; його ж. Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895.

⁵ Л. Добровольский. Змиевы валы вблизи Киева, К., 1908; його ж. Водораздел Ирпеня и Стугны. — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 21, вып. III, К., 1910; його ж. К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева. — Военно-исторический вестник, кн. 1, 1912; його ж. Колишній наддніпрянський оборонний вал під Києвом (Мриги-Конча). — Записки Історико-філологічного відділу ВУАН, кн. XIII, К., 1927; його ж. З минулого Хотівської околиці Києва. — Там же; його ж. Городище у Почтовой Виты, К., 1912.

⁶ Б. С. Стеллецкий. Белгородка, К., 1909; його ж. Общая схема древних укреплений и путей вокруг Киева. — Военно-исторический вестник, К., 1911, № 7-8.

⁷ Е. И. Сецинский. Археологическая карта Подольской губернии. — Труды XI Археологического съезда в Киеве, 1899, т. 1, М., 1901.

⁸ В. Б. Антонович. Археологическая карта Волынской губернии. — Труды XI Археологического съезда в Киеве, 1899, т. 1.

⁹ И. Г. Ляскоронский. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы, входящие в бассейне р. Сулы. — Труды XI Археологического съезда в Киеве, 1899, т. 1; його ж. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, по течению рек Псла и Ворсклы. — Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 1905, т. 1, М., 1907; його ж. Змиевы валы в пределах южной России, их соотношение к курга-

Із праць зарубіжних учених XIX та початку XX ст. заслуговують на увагу публікації І. Ліпомана¹¹, М. Грабовського¹², С. Грози¹³, М. Вишницького¹⁴, П. Шафарика¹⁵.

З радянських учених проблемою Змієвих валів цікавилися Б. Рибаків¹⁶, Н. Воронін¹⁷, А. Довженок¹⁸, П. Раппопорт¹⁹.

Останнім часом кілька досліджень, присвячених цьому питанню, опублікували польські учені, зокрема Е. Ковальчик²⁰.

Дореволюційних дослідників цікавило три проблеми: створення карти Змієвих валів, з'ясування генезису назви їх і встановлення часу будівництва. Радянські вчені намагались встановити і карту валів, і конструктивні особливості їх, і час будівництва. Е. Ковальчик розглядає це питання більш широко: конструкція Змієвих валів; зв'язок їх з городищами; походження назви; «Змієві вали» як приклад сталої, пасивної оборони і, відповідно, спосіб використання їх, нарешті вона подає опис усіх досліджених, на її думку, валів.

Усім дореволюційним авторам, за винятком В. Антоновича, Б. Стеллецького та Л. Добровольського, властиві описовість при подачі зібраного ними матеріалу.

В. Антонович першим в 1884 р. опублікував карту Змієвих валів Київщини. У 1895 р. він дав удосконалений її варіант, що не втратив свого значення дотепер, хоч і має ряд недоліків. В. Антонович у своїй роботі над картою використав описи окремих ділянок валів, взяті ним як з опублікованих, так і з неопублікованих праць, донесення волостей та ісправників про пам'ятки старовини, що збереглися на відповідних територіях та деякі особисті спостереження²¹. Проте, як відзначив він сам, «...відомості ці дуже неповні, численні пробіли можна буде виповнити тільки при більш точних спеціально з цією метою здійснених дослідженнях»²².

У 1909 р. з'явилась карта валів і городищ Б. Стеллецького²³, у 1911 р.— її виправлений варіант²⁴. Відомостей про те, які матеріали лягли в основу карти, немає. На ній позначені вали, яких не було на карті В. Антоновича. Це укріплення над річками Вітою та Бобрцею, а також дуговидний вал біля с. Круглик, помилково пов'язаний В. Ан-

нам — майданам и приблизительная эпоха их возникновения.— Там же; його ж. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевы) валы в области Днепровского Лезовережья.— Труды IV Археологического съезда в Чернигове, 1909, М., 1911.

¹⁰ М. А. Максимович. Труды I Археологического съезда в Москве, 1869, т. I, М., 1871.

¹¹ I. Lipoman. Zastanowienie się nad mogilami, pustemi siedliskami i zamczyskami okopanemi, Zmijowymi walami etc., Wilno, 1832.

¹² M. Grabowski. Ukraina dawna i teraźniejsza, t. I, Kijów, 1850.

¹³ S. Groza. Opisanie mogił i innych starożytności powiatu Machnowieckiego, Kijowskiej 1884 roku.— „Atenaeum”, t. V, Wilno, 1854.

¹⁴ M. Wisznicki. Wały Trajana,— „Ziemia”, t. II, 1911.

¹⁵ P. Szaфарук. Słowiańskie starożytności, t. I, Praha, 1837.

¹⁶ Б. І. Рибаків. Древняя Русь, М., 1963; його ж. Владимировы крепости на Стугне.— Краткие сообщения Института археологии АН СССР, М., 1965, вып. 100.

¹⁷ Н. Н. Воронин. Крепостные сооружения.— История культуры древней Руси, т. I, М.—Л., 1948.

¹⁸ В. І. Довженок. Військова справа в Київській Русі, К., 1950.

¹⁹ П. А. Раппопорт. К вопросу о системе обороны Киевской земли.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, К., 1954; його ж. Очерки по истории русского военного зодчества, X—XIII в.— МИА СССР, 1956, № 52.

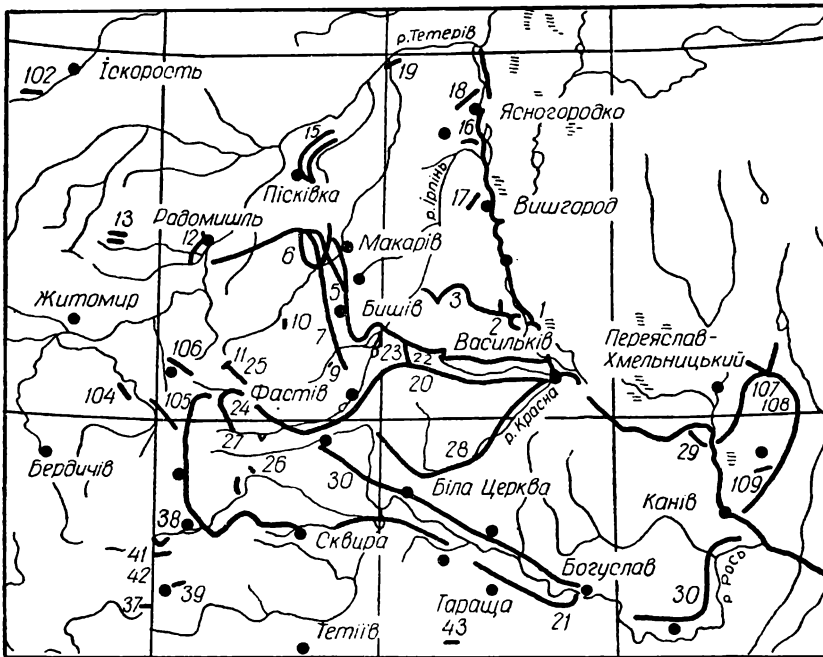
²⁰ E. Kowalczyk. Wały Zmijowe.— „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. XVII, № 2, 1969.

²¹ В. Б. Антонович. Змиевы валы..., стор. 356.

²² В. Б. Антонович. Археологическая карта..., стор. 133—134.

²³ Б. С. Стеллецкий. Белгородка, К., 1909.

²⁴ Военно-исторический вестник. Приложение к № 7—8, 1911.

Карта Змієвих валів Київщини (з праці Е. Ковальчик).

тоновичем з с. Ходосівкою. Всі інші вали по річці Стугні та південніше її накреслені за першим варіантом карти.

Найкращі карти створив Л. Добровольський. Але вони стосуються тільки окремих ділянок валів, зокрема по річках Віті та Бобриці та у межиріччі Ірпеня і Стугни.

Радянські дослідники, хоч і інтересувались Змієвими валами, але не створили нової карти їх. Так, Н. Воронін²⁵ і П. Раппопорт²⁶ по суті використали карту Стеллецького, правда, останній урахував дослідження Л. Добровольського.

У Е. Ковальчик²⁷ даються карти як окремих ділянок валів, вміщених в опублікованих працях, зокрема Л. Добровольського, так і зведена карта всіх валів, розміщених на території України. В основу останньої в тій частині, що стосується Київщини, нею покладені праці В. Антоновича та німецькі армійські карти району р. Тетерева і Здвижа. Оскільки ті й другі карти містять багато помилок, то і зведена карта Е. Ковальчик виявилася невдалою, про що буде йти мова далі.

Найважливішим недоліком карт як російських учених, так і зарубіжних, зокрема Е. Ковальчик, є те, що в них не можна виявити ніякої системи в розміщенні окремих ділянок валів.

Одна з причин цього криється в тому, що автори не вивчали жодної з ділянок валів на місці, а створювали карти за літературними джерелами та різними уривчастими відомостями. Більше того, Е. Ковальчик не зважила навіть на наявність розходжень у картах Антоновича, Стеллецького і Добровольського і в своїй зведеній карті повторила помилки Антоновича, помічені ще Добровольським.

²⁵ Н. Н. Воронин. Назв. праця.

²⁶ П. А. Раппопорт. К вопросу о системе обороны Киевской Руси...

²⁷ Е. Ковальчук. Назв. праця.

Помилковою у В. Антоновича була його концепція дуговидних валів, підтримана потім Е. Ковальчик. Деякі вали Київщини, на думку В. Антоновича, дугоподібні і кінці їх сходяться до Дніпра. Починаючи від валу біля с. Круглик, який справді має дуговидну форму, тільки показаний ним біля с. Ходосівки, Антонович намагається довести, що і вал, який починається недалеко від Трипілля, на лівому березі р. Стугни, перетинаючи річки Ірпінь і Здвиж, доходить на півночі до Димера недалеко від Дніпра. А вал, який ніби розташований біля Трипілля на правому березі р. Стугни, утворює дугу, яка доходить до с. Яроповичі, потім по правому берегу Росі також йде в напрямку Дніпра. Нарешті, навіть вал біля с. Будаївки (тепер м. Боярка), який становить частину валу між Дніпром і Ірпенем, він намагається зв'язати з валами біля с. Вишгорода, уявляючи собі і в цьому випадку дугу навколо Києва.

Свою думку В. Антонович обґрунтовував тим, що оборонні вали були потрібні для захисту тільки з півдня та південного заходу. В зв'язку з цим його увагу привертали як оборонні рубежі тільки ті річки, які впадають в Дніпро південніше Києва. Е. Ковальчик також вказує, що річки як природні рубежі мали значення при будівництві валів і що територія Київщини була добре захищена річками. Але й вона звертає увагу тільки на ті, які впадають в Дніпро південніше Києва.

Ні В. Антонович, ні його послідовники зовсім не враховували і не дослідили зв'язок валів і річок, які мають північний напрямок. Тому саме вони не змогли показати, що будівники валів добре знали і враховували рельєф всієї Київщини її оро- і гідрографічні особливості.

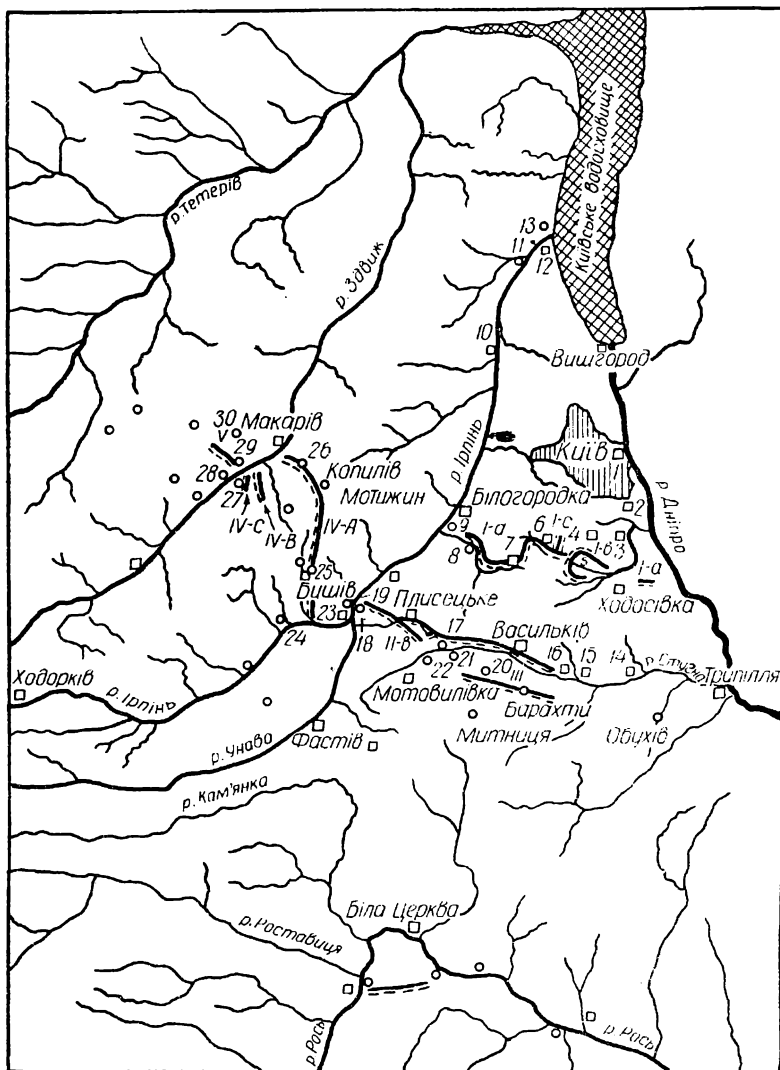
Ще Л. Добровольський²⁸ відзначав, що Дніпро, Ірпінь, Стугна утворювали навколо Києва територію майже трикутної форми. Колись повноводніші і з широкими (на 3—4 км) заплавами ці річки являли собою важкопрохідні природні рубежі. Території, обмежені ними, після з'єднання їх берегів в південній частині валами, виявлялися укріпленіми районами з круговою обороною.

Будівництво валів між річками проводилося не випадковими трасами. Для цього, як правило, обиралися долини рік, верхів'я яких були розташовані близько. Їх з'єднували укріпленою лінією валів. Найближча до Києва лінія валів проходила по річках Віті та Бобриці, перша з яких впадає в Дніпро, а друга — в Ірпінь, інша — по річці Стугні, яка впадає в Дніпро, та річці Плиска, притоці Ірпіня. Вал між річками Ірпінь та Здвиж також розташований вздовж річок Лупи (притока Ірпіня) і Фасової (притока Здвижа).

Вивчення Змійових валів на місці і складена автором розвідки карта дозволили визнати згадану концепцію В. Антоновича невірною в самій основі. Дуговидні лінії, про які йшла мова, з'явилися внаслідок довільного з'єднання В. Антоновичем іноді зовсім різних відрізків валів. Наявність же ровів завжди з південного боку свідчить про те, що уявлені Антоновичем частини дуг, наприклад, біля с. Яроповичі, насправді являли різні вали, які сходилися до цього села.

Про неспроможність концепції свідчать й інші міркування. Київщині загрожували не тільки вороги з півдня. Досить згадати про рух готів з півночі в причорноморські степи, про війни з аварами, хозарами тощо. Цьому району завжди потрібна була кругова оборона, хоч небезпека з півночі, сходу чи заходу, можливо, була іноді й меншою. Будівники дбали про те, щоб лінії були найкоротшими, найнепрístupнішими, позбавляли б ворогів можливості обійти їх із заходу чи сходу і, врешті, доповнювали б існуючі природні рубежі.

²⁸ Л. Добровольський. Водораздел Ирпenea и Стугны..., стор. 31.

Схематична карта Змійових валів Київщини.

Населені пункти і городища: 1. Старокіївське городище; 2. Княтіїв; 3. Пирогів; 4. Хотів (Сиракове городище); 5. Круглик; 6. Поштова Віта; 7. Боярка; 8. Забір'я; 9. Бобринця; 10. Гостомель; 11. Демидів; 12. Урочище Холм; 13. Козарозичі; 14. Старі Безрадиці (городище Торч); 15. Городище «Берків городок» (біля с. Велика Бугайівка); 16. Заріччя (колишнє с. Ханбиків); 17. Хутір Хлепча; 18. Перевіз; 19. Яблунівка; 20. Безп'ятне; 21. Велика Солтанівка; 22. Мала Солтанівка; 23. Чорногородка; 24. Соснівка; 25. Горобіївка; 26. Фасівочка; 27. Юрів; 28. Ситняки; 29. Завалівка; 30. Наливайківка.

Треба відзначити, що наші предки знайшли справді оптимальне розв'язання цього складного завдання, настільки вдале, що навіть будівництво Київського укріпленого району в 30-х роках велося по давніх оборонних рубежах.

Виходячи із багаторічних спостережень над напрямками і розташуванням валів, можна зробити висновок, що вони утворюють систему,

добре пристосовану до місцевих фізико-географічних умов. Щоб розібратися в ній, доцільно відмовитися від деяких з тих назв окремих довгих ліній валів, які запроваджені попередніми дослідниками — авторами карт і запропонувати іншу номенклатуру. Кожен відрізок валу, кожну послідовність відрізків, сукупність валів, які проходять на невеликій відстані один від одного, можна розглядати як самостійну лінію оборони тільки тоді, коли вони доповнюють природні рубежі якоїсь території до замкненого контуру. За цих умов тільки і можна правильно зрозуміти значення окремих ліній оборони, які, якщо їх розглядати у відриві від природних рубежів, не дають уявлення про певну систему оборони.

Самостійна лінія оборони позначена на карті римськими цифрами, окремі ланки її — тією ж цифрою, що й уся лінія, але з індексом, у вигляді малої літери латинського алфавіту. Окремі вали однієї лінії оборони позначаються тією ж римською цифрою, що й основний вал її, але з великою латинською літерою.

На карті, складеній автором, виділено чотири лінії валів, які відповідають вивченим лініям оборони.

1. Вітянсько-Бобрицька, яка є ланцюгом, що складається з чотирьох ланок (I-a, I-b, I-c, I-d).
2. Постугнянсько-Ірпінська, яка складається з основної суцільної лінії (II-a) і окремого відгалуження (II-b).
3. Барахтянсько-Безп'ятницька (III).
4. Ірпінсько-Здвижівська, яка являє пасмо (IV-A, IV-B, IV-C).
5. Здвижівсько-Тетерівська. Початок її поки що позначений цифрою V.

Легко помітити, що ця карта в частині, яка виходить за межі трикутника Дніпро — Ірпінь — Стугна, докорінно відрізняється і від карти В. Антоновича, і від зведеної карти Е. Ковальчик.

Основні відмінності цієї карти слідуючі. Постугнянсько-Ірпінський вал починається від с. Заріччя (колишне с. Ханбіків).

Зовсім немає на карті другого Трипільського валу, про який писали В. Антонович і Е. Ковальчик, бо такого валу ніколи взагалі не існувало.

Позначений III вал, що починається з східного боку с. Барахти і закінчується за півтора кілометри західніше х. Безп'ятне.

Тут біля III валу є городище, де колись була митниця. За деякими даними цей вал і городище належать до XVIII ст., коли тут проходив кордон між Росією і Польщею. III вал не показаний ні на одній з опублікованих карт. Непевні відомості про нього, очевидно, і стали причиною появи у В. Антоновича, а пізніше й у інших істориків так званих Трипільсько-Митницького та Митницько-Солтанівського валів. Хоч вал III і спрямований в бік Великої та Малої Солтанівки, але він ніколи не доходив до них, як не доходив він і до Трипілья. У зв'язку з цим немає можливості говорити про те, що відрізок валу, який іде від Малої Солтанівки до села Плисецького (II-b), де перетинається з Постугнянсько-Ірпінським валом (II-a), є продовженням Митницько-Солтанівського валу, як це має місце у Антоновича, Добровольського, Ковальчик та інших.

Вал між річками Ірпінь та Здвиж (IV-A) не є продовженням Постугнянсько-Ірпінського валу (II-a), як це показано і у В. Антоновича і у дещо зміненому вигляді у Е. Ковальчик. Починається він на 7—8 км від того місця, де закінчується вал II-a, тобто біля впадіння в Ірпінь р. Лупи, іде по її лівому березі до с. Бишів, де губиться в садибах, але з'являється в селі Горобіївка, на північ від Бишева. Від Горобіївки звивисто іде до с. Мотижин, далі в бік села Копилове. Там

зникає. Біля Житомирського шосе звертає на північний захід, недовго іде лісом, перетинає шосе і полями села Калинівки наближається до с. Фасівочки. Закінчується при впадінні р. Фасової в р. Здвиж. Ніякого продовження валу за Здвижем немає.

6. Вал V, який перерізає межириччя Здвиж — Тетерів, не починається там, де закінчується вал Ірпінь — Здвиж, а в с. Завалівка, за декілька кілометрів вгору по течії р. Здвиж.

Карта I, II і IV ліній оборони показує, що справді будівництво їх велось так, щоб завершувати природні рубежі, утворюючи певні укріплені райони. Початок V лінії оборони дає підстави думати, що і вона будувалася за тим же принципом.

Стан збереженості валів різний. Найгірше збереглась I лінія валів. Це може свідчити про те, що вона найдревніша. Проте могло бути, що будувалась вона нашвидкоруч і тому не була такою фундаментальною, легше піддалася впливові часу.

Дуже цікаво відмітити, що вал II-*b*, який іде від Малої Солтанівки до с. Плисецького, за зовнішніми ознаками більше схожий на вал I-*a* (Вітянсько-Бобрицький). Якщо вдасться довести їх синхронність, то це буде свідчить, що в якийсь історичний момент мав місце двошелонний захист території навколо Києва: по річках Віті та Бобриці (I лінія оборони) та по межириччю Стугни й Ірпеня (II лінія).

Привертає увагу особливість однієї з ланок I валу, а саме дуговидність його біля с. Круглик (I-*в*). Рів біля цього валу скрізь проходить з зовнішнього боку. Отже, цей вал призначався для кругової оборони, а не для захисту тільки від нападів з півдня. Поскільки вал I-*d* його не перетинає, то це свідчить, що дуговидний вал більш давній і був просто використаний будівниками Вітянсько-Бобрицької лінії оборони.

Не менш важливою проблемою, ніж проблема карти Змієвих валів, є проблема часу, до якого належить їх будівництво.

Ще дореволюційні вчені висловлювали різні гіпотези про час будівництва Змієвих валів. Дехто відносив їх до скіфських часів, інші — до сарматських і т. д.

Найбільшого поширення набула гіпотеза В. Антоновича про будівництво валів в часи князювання Володимира та його наступників.

Е. Ковальчик дотримується тих же меж, відносячи будівництво валів до раннього середньовіччя (VIII—XIII ст.).

Радянські вчені, зокрема Б. Рибаків, зайняли більш обережну позицію, не віддаючи переваги жодній з гіпотез. Більше того, Б. Рибаків виключає з розгляду великокнязівські часи. П. Раппопорт у своїй статті «К вопросу о системе обороны Киевской земли» (1954) писав, що ділянка, обмежена Дніпром, Ірпенем і Стугною, ні в великокнязівські часи, ні пізніше не являла собою в політичному відношенні самостійної території. Але тільки в 1965 р. він висловився більш певно, що це пам'ятка не київської, а «другої, значно древнішої епохи»²⁹. Проте, якої саме, він так і не сказав, посилаючись на те, що на прикладі валів в середині трикутника Дніпро — Ірпінь — Стугна зробити це неможливо. Проте в Українській Радянській Енциклопедії вказується час від початку н. е. до великокнязівської доби, а в чотиритомному енциклопедичному словнику — вже тільки великокнязівська доба.

По-суті, питання про те, коли будувалися Змієві вали, залишається відкритим. Величезний обсяг робіт, які треба було виконати, стверджує думку про тривалість необхідного для їх будівництва часу. Але верхня межа періоду — XIII ст., встановлена Е. Ковальчик, надто висо-

²⁹ В. Б. Антонович. Змиевы валы в пределах Киевской земли.— «Киевская старина», март, 1884, стор. 365.

ка. На цей час мусила змінитися і стратегія і тактика оборони. Не даремно вже в літописах XI—XII ст. немає не тільки відомостей про будівництво валів, а й даних про їх використання для оборони. Кілька разів згадуються вали в літописах, але не як військові об'єкти, які відігравали якусь роль у сутичках і охоронялися, а як орієнтири³⁰, користуючись якими літописець міг краще позначити топографічне положення місць, де проходили дружини або відбувалися сутички.

Висновок може бути тільки таким: письмові джерела достатньо вивчені, але в них немає вказівок на час будівництва валів. Свідчення Брунона, на які посиляється Антонович, не пояснюють нічого, бо коли б Володимир і збудував один вал, то хто ж будував інші? Потрібні матеріальні засоби наукового датування епохи будівництва Змійових валів, які може дати тільки безпосереднє вивчення валів та пов'язаних з ними територій.

Принципові заперечення викликає твердження В. Антоновича, що «Система ограждения областей длинными земляными валами не составляла особенности Киевской Руси; она была заимствована с запада; римляне сообщили ее германцам, от которых она перешла к славянам»³¹. А. Г. Кузьмін правильно відмітив, що авари також будували вали, до того ж раніше. Залишається неясним, на його думку, чи авари запозичили цю практику у придніпровців, чи навпаки³².

Відомо, що з першого тисячоліття до н. е. і до XIII ст. н. е. степами Північного Причорномор'я хвиля за хвилею йшли скіфи, сармати, готи, гуни, авари, печеніги, половці, татари та багато інших кочових або мігруючих народів. Витісняючи своїх попередників із степу, підкоряючи або й знищуючи населення інших захоплених територій, здійснюючи віддалені загарбницькі походи до Малої й Передньої Азії, грабуючи римські провінції, орди кочівників не могли проминути міста та селища осілого населення лісостепу. Намагання підкорити або, принаймні, пограбувати його, очевидно, виникало кожного разу, як тільки нові орди кочівників з'являлися в степу.

Населення лісостепу не могло залишатися байдужим до появи в степах агресивних сусідів. На початку I тисячоліття до н. е. були збудовані величезні укріплені городища: Немирівське (Вінниччина), Шарпівське (Черкащина), Хотівське (Київщина) та багато інших.

Будівництво городищ, укріплених земляними валами, можна розглядати як перший етап в організації оборони від кочівників. Другий етап почався з організації захисту вже не окремих місць поселення, а значних територій. Від будівництва великих городищ, яке здійснювалося у VII—VI ст. до н. е., був один лише крок до будівництва валів для захисту цілих районів. У зв'язку з цим викликає великий інтерес повідомлення Геродота (середина I тисячоліття до н. е.) про те, що місцеве населення для захисту від скіфів збудувало земляний вал від Таврійських гір аж до Меотійського озера (IV. 3). Ні римської держави, ні германських племен тоді ще не було. Отже, ідея будівництва валів ймовірно виникла у місцевого населення задовго до появи їх на історичній арені.

Справді, важливою природною перешкодою для кочівників з їх численними табунами та валками візків чи караванами були широкі і глибокі річки, болота, великі яри із стрімкими схилами. Місцеве населення не могло не врахувати цього. Цілком природно, що осілі

³⁰ П. А. Раппопорт. Древнерусские крепости, М., 1965, стор. 39.

³¹ В. Б. Антонович. Змиевы валы в пределах Киевской земли.— «Киевская старина», март, 1884, стор. 363, 369.

³² А. Г. Кузьмин. Слово о полку Игореве «о начале русской земли».— «Вопросы истории», 1969, № 5, стор. 64.

племена та їх об'єднання займали такі території, які були непридатні для тривалого перебування там кочівників і в той же час забезпечували надійну оборону. У тих випадках, коли природні перешкоди були недостатніми на якихось ділянках, вони доповнювалися штучними спорудами.

На Київщині, зокрема, й на лініях Змійових валів є багато городищ. Проте в сучасній історичній літературі вони відомі більше як городища великокнязівської доби, хоч на багатьох з них знайдені сліди більш древніх поселень та укріплень (Звонкове, Білогородка, Плисецьке, Ходосівка, Заріччя, Старі Безрадічі тощо).

Історичні умови I тисячоліття до н. е. на Київщині були такими, що вже тоді могла виникнути і бути реалізованою ідея оборонних валів та городищ при них. Проте й наступні часи в житті населення українського лісостепу мало чим відрізнялися від історичних умов I тисячоліття до нашої ери. Отже, не можна виключати можливість будівництва Змійових валів і пізніше аж у часи Аскольда та Діра. Пізніші важливі події нашої історії знаходять своє відображення в літописах.

Для вирішення питань хронології Змійових валів велике значення має порівняння конструктивних особливостей окремих ділянок валів. Проте до цього часу спеціального дослідження конструкції валів не проводилося. Усі відомості такого характеру одержані випадково і зводяться до небагатьох спостережень над тими розрізами валів, які утворені дорогами та водою. Отже, потрібне систематичне вивчення внутрішньої конструкції валів і співставлення їх як з відомими конструкціями валів городищ різних епох, так і між собою.

Обстеження деяких ліній оборони (I-b, I-d, II-a, II-b, III, IV-A, IV-B) показало, що зовнішня форма валів і ровів біля них скрізь майже однакова. Рів завжди розміщений з напольного, тобто зовнішнього по відношенню до обмежуваної території, боку. Проте є й відхилення. Вал I-c має рови з обох боків.

Щодо внутрішньої конструкції валів, то в досліджених розрізах (I-c, II-a, III, IV-A, IV-B) вона не має яскраво виявленої специфіки. Здебільшого вал насипався з тієї землі, яка виймалася з рову. Проте майже скрізь у нижчому шарі засипки знаходили спресовану або й перепалену глину. Можливо, що верхній шар ґрунту, виїнятого з рову, спочатку відкидався в бік, а потім використовувався для насипання верхньої частини валу.

Дуговидний вал біля с. Круглик має відмінну конструкцію. Як видно з тих розрізів, які досліджувалися в цій частині, по трасі насипався валок з піску шириною близько 6 м і висотою до 2 м, на який потім накладався шар глинкуватої глини до 1,5 м товщиною. Після висихання глини вал досипався до повної висоти звичайною землею. У другому випадку частина Постугнянського (II-a) валу біля х. Хлепча повністю складається з перепаленої глини та вугілля. Використання глинкуватої глини та перепалювання її в основі валу характерне для городищ VII—VI ст. до н. е. Звичайно даних для остаточних висновків за аналогією ще мало. Наявність же в засипці однієї лінії валу ділянок з різними конструктивними особливостями припускає співставлення їх і з валами городищ VII—VI ст. до н. е., з слов'янськими і з валами часів Київської Русі.

Деякі особливості засипки валів дозволяють звернутися до методів точних наук. Справа в тому, що в нижніх і середніх шарах насипів та в валах городища с. Поштова Віта виявлені майже скрізь прошарки та лінзи вугілля, а інколи і обгорілі дерево, кора тощо.

Ці залишки рослинності є найважливішим речовим матеріалом,

радіовуглецевий аналіз якого в сучасних лабораторіях абсолютного віку може вказати на час будівництва валів.

Щоб використати вугілля для встановлення дати, потрібні переконливі докази того, що дерево спалювалося саме в час будівництва валів, а не раніше чи пізніше. Одним з таких доказів є те, що вугілля залягає починаючи з найнижчих шарів. Внести його туди після побудови валів практично неможливо. По-друге, вугілля зустрічається в різних лініях оборони (I-b, I-d, II-a, IV-A і IV-B) майже на всьому протязі кожної з них, тобто на протязі десятків кілометрів. Врешті останнє — в багатьох місцях прошарки вугілля вкриті товщею перепаленої глини або зцементованого від високої температури піску. Це могло статися лише при умові, що глина чи пісок насипалися на дерево, яке ще горіло. Отже, вугілля, виявлене в валах, є важливим і певним засобом датування часу їх будівництва.

Звичайно, становить інтерес питання про те, чому вугілля та ще в такій великій кількості з'явилося в насипах валів? Слід думати, що місцевість, якою проходять тепер вали, колись була вкрита лісом. Природно, що будівники, перш ніж приступити до копання рову і насипання валу, повинні були очистити трасу від дерев та кущів. Найлегший і найпростіший шлях до цього — їх випалювання. З якихось причин насипання землі в деяких місцях починалося тоді, коли дерево ще горіло.

Випалювання лісу по трасі майбутнього валу було важливим і необхідним технологічним етапом їх будівництва. Можливо, що будівники в такий спосіб очищали територію і перед валом. За цих умов територія, вкрита вугіллям, мусила бути значно ширшою від траси самого валу. Лише внаслідок тривалого розорювання сусідніх територій вугілля врешті могло з них зникнути. Проте на одній ділянці валу I-d, біля села Забір'я, яка й тепер вкрита лісом, і, очевидно, ніколи не розорювалась, нами виявлене вугілля на глибині 25—30 см в смузі, суміжній з валом завширшки до 50—60 м.

Зразки вугілля для аналізу взяті з усіх ліній оборони та з валів в городищі с. Поштова Віта*.

Вивчення Змійових валів Київщини дало вже багато нового: розкрито систему і уточнено карту перших ліній валів, виявлено зв'язок деяких городищ з IV лінією їх, частково досліджено зовнішню і внутрішню конструкції окремих ділянок валів. Врешті знайдено новий засіб датування кожної з ліній валів шляхом радіовуглецевого аналізу вугілля, яке є скрізь в них там, де вали проходили лісами. Оскільки випалювання лісу, який виростав з часом і на валах, було необхідним етапом у справі відновлення укріплень, то другі (рахуючи знизу) шари вугілля, які подекуди виявлені, дозволять встановити й часи підновлення та відбудови оборонних споруд.

Надалі буде продовжуватись уточнення карти Змійових валів в межиріччі Здвижа і Тетерева та по річках Красній і Росі. Особливий інтерес викликають села Ходорків та Яроповичі на Ірпені, до яких сходиться кілька ліній валів від Унави та Росі.

* Частина зразків вугілля вже передана для аналізу до Лабораторії абсолютного віку геологічного інституту АН СРСР. Наслідки аналізу вперше дадуть точну відповідь на запитання, коли будувалися найближчі до Києва лінії Змійових валів.

Закінки

О. П. УДОД

СЕРЕДНЯ ТА ВИЩА ОСВІТА НА УКРАЇНІ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Розвиток середньої і вищої освіти на Україні наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. в історичній літературі висвітлено недостатньо. Певний внесок у дослідження цього питання зробили представники російської й української буржуазної історіо-

графії. Зокрема, праці Д. І. Багалія та М. Ф. Владимирського-Буданова не втратили наукового значення й понині¹. Але слід пам'ятати про їх ліберально-буржуазний характер. Значним вкладом у вивчення цієї проблеми є праці, які вийшли за радянського часу². Проте діяльність середніх навчальних закладів і ліцеїв досі не розкрита.

На Україні, як і в усій Росії, наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. відбувався процес розкладу феодально-кріпосницької системи господарства та формування в її надрах нових капіталістичних відносин. Економічний розвиток країни викликав гостру потребу в спеціалістах з різних галузей знань. Царський уряд змушений був відкривати нові учбові заклади. Адже наприкінці XVIII ст. в Росії існував лише один університет, відкритий 1755 р. у Москві, та три гімназії — в Казані, Москві й Петербурзі³. Українське дворянство неодноразово ставило питання про заснування університету. На Україні центром освіти була Київська академія, найдавніший вищий навчальний заклад у Східній Європі. Крім того, у Чернігові, Переяславі, Харкові, Полтаві та Новгородсiверську діяли колегії — школи духовного відомства. Їх навчальна

¹ М. Ф. Владимирский-Буданов. История императорского университета св. Владимира, т. I, К., 1884; Д. И. Багалей. Опыт истории Харьковского университета (по неизданному материалу), т. I (1802—1815), Харьков, 1893—1898; його ж. Назв. праця, т. II (1815—1835), Харьков, 1904; Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Безескул. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905), Харьков, 1906.

² Хв. Тітов. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — поч. XIX в. — Українська Академія наук. Збірник історично-філологічного відділу, № 20, К., 1924; Ф. Ястребов. Україна в першій половині XIX століття. — Нариси з історії України, вип. VIII, К., 1939; Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького, Харків, 1940; Одесский университет за 75 лет (1865—1940), Одеса, 1940; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет (1805—1955), Харьков, 1955; А. М. Ткаченко. Учебно-методическое руководство Харьковского университета школами в 1805—1835 гг., Харьков, 1957; Історія Київського університету (1834—1959), К., 1959; О. З. Жмудський, М. П. Рудько. Київський університет за 125 років (1834—1959); К., 1959; М. П. Рудько. Тарас Шевченко і Київський університет, К., 1959; М. М. Грищенко. Роль Київського університету в розвитку народної освіти і культури на Україні. — «Радянська школа», 1959, № 9; Історія Академії наук Української РСР, кн. I, К., 1967.

³ Е. Шмид. История средних учебных заведений в России, Спб., 1878, стор. 3.

програма мала релігійно-схоластичний характер. Приміром, в Переяславській колегії наприкінці XVIII ст. читали, крім історії, географії й арифметики, богослов'я, філософію, піїтику, риторику, латинську й грецьку мови⁴, а в Харківській, до того ж, викладалися природознавство, фізика, математика, малювання, французька й німецька мови, музика⁵. У кожній з них навчалися сотні учнів, в основному діти духовенства. Так, в 1790 р. у Переяславській колегії налічувалось 205 учнів, Полтавській — 292, Чернігівській — 426, Харківській — 459, Новгородсіверській — 473⁶.

Колегії готували головним чином священиків, але значна частина їх випускників працювала в різних галузях науки і культури, а також вчителями. Наприклад, І. П. Котляревський, що здобув освіту в Полтавській колегії, довгий час учителював на Золотонощині Полтавської губернії, а вихованці Харківської — М. Мальцев, Л. Слюнін, Т. Горчавський в лютому 1788 р. були призначені викладачами народного училища в м. Курську⁷.

Наприкінці XVIII ст. колегії відіграли певну роль у розвитку освіти на Україні і за її межами. Але із заснуванням у губернських містах головних народних шкіл та гімназій вони втратили своє значення.

Гімназії на Україні відкривалися у відповідності з статутами 1804 р. і 1828 р. Спочатку в них викладали географію, історію, філософію, літературу, політичну економію, математику, фізику, природознавство, статистику, малювання й мови — латинську, німецьку та французьку. Згідно з реакційним статутом 1828 р. строк навчання в гімназіях було збільшено з 4 до 7 років, а з програми вилучено природознавство, філософію й політекономію. Замість них вводилося викладання «зако-ну божого», «священної й церковної історії», грецької мови. В 1849 р. цей статут зазнав змін. Курс гімназичного навчання почав ділитися на загальний та спеціальний, було включено вивчення законодавства. Після революційних подій 1848—1849 рр. в Західній Європі загально-освітня середня школа майже перестала існувати. Головні училища також поступово перетворювалися в гімназії. На кінець 50-х років XIX ст. на Україні їх було вже 18: в Харкові, Києві та Одесі — по дві, у Катеринославі, Сімферополі, Херсоні, Білій Церкві, Житомирі, Ровно, Кам'янці-Подільському, Немирові, Чернігові, Новгородсіверську, Ніжині та Полтаві — по одній⁸⁻¹⁰.

Царизм забороняв здобувати середню освіту дітям недворянського походження. Ця політика розпочалась за «ліберального» правління Олександра I і продовжувалась до кінця 50-х рр. XIX ст.

На початку XIX ст. на утримання кожної гімназії асигнувалось 5250 крб., а з 1828 р. — 22 400¹¹. Проте коштів не вистачало, оскільки їх часто витрачали не за призначенням. 1803 р., приміром, гроші, виділені для Полтавської гімназії, малоросійський генерал-губернатор О. Куракін витратив на будівництво установ приказу громадянської опіки. Окремим учбовим закладам матеріальну підтримку подавали міські

⁴ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, отд. II (1721—1795 гг.), т. V, Царствование Екатерины II (1762—1795), К., 1908, стор. 235—236.

⁵ А. С. Лебедев. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета, М., 1886, стор. 18.

⁶ Вл. П.-ко. К истории образования на Украине. — «Киевская старина», 1905, т. ХСІ, стор. 129—131.

⁷ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 692, оп. 1, спр. 1254, арк. 1.

⁸⁻¹⁰ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 733, оп. 95, спр. 789, арк. 1; спр. 932, арк. 271—568; спр. 892, арк. 10—166; ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 24, спр. 24, арк. 729.

¹¹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. I, Спб., 1875, стор. 34; т. II, отд. I, Спб., 1864 (Штати і додатки), стор. 4.

управління. Де цього не було, міністерство освіти запропонувало ввести плату за навчання. Згідно з рішенням Головного управління училищ від 14 лютого 1820 р. щорічна плата за навчання встановлювалася у розмірі 7 крб. 1838 р. у Харкові, Чернігові, Новгородсіверську, Полтаві, Катеринославі, Сімферополі та Херсоні вона досягла 10 крб., у 2-й Київській гімназії — 15 крб., а в 1-й — 60¹².

Гімназії були значними освітніми закладами, які готували кадри для багатьох галузей народного господарства і культури. Наприклад, у казенному відділенні Харківської гімназії щороку навчалося 40 учнів. Подібні ж відділення існували в Херсоні (з 1834 р.) та Сімферополі (з 1827 р.)¹³, а в Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському і Полтаві у 30—50-х рр. XIX ст. було введено підготовку повітових землемірів. Так, 1843 р. в 1-й гімназії м. Києва цю спеціальність набували 16 учнів, а наприкінці 50-х років у 2-й Київській та Полтавській — 43¹⁴.

Характерною рисою навчально-виховного процесу в тогочасній середній школі було застосування фізичних покарань, незважаючи на їх обмеження статутом 1828 р. Так, 21 жовтня 1839 р. у гімназії м. Ровно тілесних покарань зазнали більше ста вихованців. На початку 40-х років у Чернігові дітей в молодших класах били по руках лінійками й палицями, ставили на коліна на гречку або горох, залишали без обіду, садили в карцер¹⁵. Але з призначенням попечителем Київського учбового округу М. І. Пирогова (1858 р.), який видав «Правила про провини й покарання учнів гімназій Київського округу», кількість тілесних покарань зменшилася в 20 разів¹⁶.

В гімназіях прищеплювали світогляд кріпосників. Проте передові вчителі й прогресивно настроєна учнівська молодь підіймали голос протесту проти темряви й мракобісся. Так, 1819 р. у Києві було звільнено з посади вчителя словесності П. Орловського, який ототожнював євангельські притчі з байками¹⁷. 1840 р. з Вінницької гімназії виключили С. Токаржевського, який у своєму творі висміяв систему нагляду за учнями¹⁸.

В середовищі учнівської молоді проникали й революційні ідеї. В 40-х роках гімназист Й. Ролле (м. Вінниця), згодом відомий учений, написав на класній дошці: «Хай живе свобода!» За це директор посадив його на два тижні в карцер, а генерал-губернатор Д. Бібіков, якому доповіли про випадок, збільшив строк покарання вдвоє¹⁹. Під впливом революційних подій 1848—1849 рр. перебували гімназисти Немирова, Києва, Житомира, Ровно²⁰ та інших міст.

Поряд з гімназіями на Україні існували також приватні учбові заклади. Перші 2 приватні пансіони було засновано 1779 р. у Кременчуку²¹. На початку XIX ст. вони вже існували в Чернігові, Ніжині, Полта-

¹² ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 733, оп. 49, спр. 377, арк. 7.

¹³ Там же, спр. 478, арк. 46; оп. 78, спр. 214, арк. 21, 26 зв.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 288, спр. 214, арк. 196; спр. 222, арк. 6; оп. 27, спр. 467, арк. 395—398, 400.

¹⁵ О. Левицкий. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах, К., 1906, стор. 6; Л. Рудановский. Черниговская гимназия начала 40-х годов. — «Киевская старина», 1894, т. XLVII, стор. 94.

¹⁶ «Киевская старина», 1902, т. LXXVI, стор. 408.

¹⁷ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 939, оп. 1, спр. 178, арк. 2—4.

¹⁸ О. Левицкий. Назв. праця, стор. 14, 15.

¹⁹ Воспоминания М. К. Чалого. — «Киевская старина», 1894, т. XLVII, стор. 338, 339.

²⁰ Г. Я. Сергієнко. Відгомін революції 1848 р. в суспільно-політичному житті України. — УІЖ, 1968, № 3, стор. 35.

²¹ И. Михневич. Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии. — Новороссийский календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лицея, Одесса, 1843, стор. 315.

ві та Херсоні, а згодом у кожній губернії. У них навчалися діти дворян, головним чином дівчата. Вони здобували середню освіту також в інститутах шляхетних дівчат, що виникли в Харкові (1812 р.), Полтаві (1817 р.), Одесі (1829 р.), Керчі (1836 р.) та Києві (1838 р.). Їх програма відповідала гімназичній, однак перевага надавалася засвоєнню хороших манер, навчанню музиці й танцям.

Наприкінці 50-х років у Полтаві, Києві, Харкові на приватні кошти було засновано гімназії для дівчат. Згодом їх мали відкрити у Чернігові, Сімферополі, Херсоні, Сумах. Вони перебували у віданні міністерства освіти. У цих закладах також навчалися, головним чином, діти дворян. Так, 1860 р. у гімназії м. Полтави з 177 учениць 107 походили з дворян²².

Крім загальноосвітніх, на Україні існували також суто професійні учбові заклади. Так, на базі казенних класів, що діяли при Харківській колегії з 1768 р., наприкінці XVIII ст. виникла самостійна спеціальна школа, де вивчалися геодезія, фортифікація, артилерія, архітектура, живопис тощо²³. Її випускники служили в артилерії, працювали інженерами, землемірами та вчителями.

Перша на Україні медична школа була заснована 1787 р. в м. Єлисаветграді²⁴. З 1842 р. в Києві почала діяти фельдшерська школа міністерства внутрішніх справ. Її учні вивчали анатомію, фармакологію, правила поводження з хворими, а також загальноосвітні предмети — арифметику, російську та латинську мови²⁵. Кошти на утримання цієї школи виділяв приказ громадської опіки. Міністерству підлягало й Полтавське училище, що випускало канцеляристів (відкрито 1823 р.). Тут вивчалися діловодство, судочинство, бухгалтерія, причому головна увага приділялася чистописанню та умінню читати різноманітні почерки. Учні також проходили курс гімназії. Подібне ж училище існувало в Херсоні²⁶.

На Україні відкривало свої заклади також військове міністерство. Так, в 1856 р. у м. Вознесенську виникла розрахована на 250 учнів п'ятирічна школа для підготовки писарів армійських канцелярій²⁷. У Полтаві (1840 р.) та Києві (1852 р.) відкрилися кадетські корпуси. Морське відомство заснувало в м. Миколаєві артилерійське (1794 р.) та штурманське (1798 р.) училища. З 30-х років у Херсоні існувало училище торговельного мореплавства, а в Севастополі — морська школа. В цих навчальних закладах вивчали математику, іноземні мови та фахові дисципліни²⁸.

Міністерство освіти теж засновувало професійні школи. Такий характер мало, зокрема, семикласне училище (відкрите в жовтні 1847 р. у Житомирі) для підготовки вчителів єврейських шкіл. В 1850 р. на його утримання казна асигнувала 9025 крб. Частина учнів здобувала освіту за власні кошти: плата за навчання становила 60 крб. на рік²⁹.

В 1851 р. в м. Харкові було створено ветеринарний інститут. На 1 січня 1856 р. в ньому навчалось 73 студенти, які виїздили в передмістя Харкова і навіть за межі України для боротьби з заразними

²² Е. Лихачева, Материалы для истории женского образования в России (1856—1880), Спб., 1901, стор. 31—78.

²³ История города Харькова за 250 лет его существования, т. I, Харьков, 1905, стор. 408, 414.

²⁴ Історія Академії наук Української РСР, кн. I, К., 1967, стор. 42.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 15, спр. 453, арк. 22—23; оп. 22, спр. 516, арк. 18—19.

²⁶ Там же, оп. 7, спр. 360, арк. 16; оп. 22, спр. 516, арк. 28—29; Таблицы учебных заведений всех ведомств Российской империи, Спб., 1838, стор. 53.

²⁷ А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, Спб., 1863, стор. 609.

²⁸ Там же, стор. 610, 611.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 288, спр. 147, арк. 13; оп. 17, спр. 20, арк. 133; оп. 20, спр. 98, арк. 675.

хворобами серед тварин. Влітку 1855 р. професор інституту Островський разом з двома випускниками випробував у Киргизії засоби проти чуми³⁰.

Для підготовки агрономів міністерство державних маєтностей 1855 р. відкрило біля Харкова землеробську школу, у якій навчалось спочатку 10, а згодом 16 чол. Звичайно ж, вона не могла підготувати необхідної кількості фахівців для сільського господарства. Це ж відомство мало своїх стипендіатів у трирічній школі бджільництва, що діяла в с. Пальчиках Чернігівської губернії³¹.

Протягом XVIII ст. на Україні не було відкрито жодного комерційного училища, хоча в цьому відчувалась настійна потреба. Спеціалістів з цієї галузі для України готувало, головним чином, Московське комерційне училище. Так, в лютому 1785 р. магістрат м. Чернігова вирішив послати туди навчатися 20 чол. В 1798 р. українці вивчали комерційну справу також у приватному пансіоні м. Данціга³².

Проміжною ланкою між середньою школою і університетом були ліцеї. У досліджуваний період вони існували в Одесі, Кременці та Ніжині. Ці великі учбові заклади утримувалися на казенні кошти й пожертвування приватних осіб. Їх структура та навчальні програми неодноразово змінювались.

Одеський (Рішельєвський) ліцей виник у січні 1818 р. в результаті об'єднання гімназії та дворянського інституту³³. За статутом 1837 р. його структура наближалася до університетської: він мав два відділи — фізико-математичний та юридичний, а 1841 р. на базі кафедри сільського господарства й лісоводства було ще відкрито так званий «камеральний»³⁴. Крім того, до складу ліцею входили комерційне училище, правознавства, політичної економії, а також інститути — східних мов і педагогічний. Плата за навчання в цьому учбовому закладі досягала 1,5 тис. крб. на рік, хоча витрати на одного студента становили лише 800 крб. 1837 р. казна збільшила асигнування на утримання ліцею з 57 до 129,5 тис. крб. на рік³⁵. Протягом 1818—1857 рр. його закінчило лише 745 чол.³⁶.

Кременецька гімназія, заснована в жовтні 1805 р. Т. Чацьким, була значним освітнім закладом Правобережжя. Відкрита в основному на приватні кошти дворянства, вона, як і передбачав її фундатор, довгий час була центром колонізації Правобережжя. Викладання там велось польською мовою. У гімназії, крім загальноосвітніх предметів, вивчали хірургію, ветеринарію, акушерство, фельдшерську справу, землеробство, садівництво, механіку і зодчество. Існували також землемірне й

³⁰ Д. И. Багалей. Ветеринарное училище при Харьковском университете. — Очерки из русской истории, т. I, Харьков, 1911, стор. 435, 436; ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 95, спр. 781, арк. 28—41.

³¹ Н. М. Дружинин. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. II, М., 1958, стор. 237.

³² Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 216, оп. 1, спр. 258, арк. 3; ф. 665, оп. 1, спр. 191, арк. 1—3.

³³ А. А. Скальковский. Материалы для истории образования в Одессе. — «Южный сборник» (Одесса), 1859, № 4, стор. 232.

³⁴ Р. Э. Заузе. Исторический очерк Ришельевской гимназии, Одесса, 1881, стор. 27; И. Михневич. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 гг., Одесса, 1857, стор. 51.

³⁵ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 733, оп. 78, спр. 151, арк. 1—5; Р. Э. Заузе. Назв. праця, стор. 45, 46.

³⁶ Ришельевский лицей и императорский Новороссийский университет. — Сборник, издаваемый бывшими воспитанниками лицея и университета, ч. I, Одесса, 1898, стор. 18—40.

педагогічне відділення. Восени 1807 р. на останньому навчалися 75 чол.³⁷

1819 р. на базі цієї гімназії виник ліцей, який мав замінити для дворянської молоді Волинської і Подільської губерній університет. Курс навчання в ньому складався з чотирьох однорічних класів і трьох дворічних курсів. Крім того, факультативно читався дворічний курс з вищої математики й астрономії. Ліцей мав власну друкарню, астрономічну обсерваторію, ботанічний сад і спеціальні кабінети: древніх медалей, мінералогічний, зоологічний, механічний, хімічний, фізичний і живопису. Його бібліотека налічувала близько 40 тис. томів³⁸. Після придушення польського повстання 1830—1831 рр. Микола I вирішив закрити ліцей «до переведення в Житомир»³⁹. Проте за клопотанням попечителя Харківського учбового округу В. Філатьєва 1833 р. його було переведено до Києва і згодом реорганізовано в університет⁴⁰.

Гімназія вищих наук у м. Ніжині заснована 1820 р. на приватні кошти братів О. А. та І. А. Безбородьків. Її навчальна програма відзначалась енциклопедизмом і розраховувалась на 9 років. 1832 р. гімназію було реорганізовано в фізико-математичний ліцей, а за статутом 1840 р.— в спеціальну юридичну школу. Тут також навчалися головним чином діти дворян. 1860 р. з 70 студентів їх було 57. Протягом 40 років цей заклад закінчили тільки 588 чол.⁴¹.

Київська академія на початку XIX ст. поступово перетворювалася в духовну школу. Про це свідчать такі дані. 1790 р. в академії налічувалося 419 студентів духовного походження і 232 світського, 1803 р.— відповідно 1015 і 172, а 1816 р.— 1008 і 72. Внаслідок цього 27 жовтня 1817 р. її було перетворено в духовну семінарію, а через два роки — в духовну академію⁴². У 80-х роках XVIII ст. тут, крім богослов'я, викладали філософію, риторику, піїтику, математику, історію, географію, малювання, грецьку, латинську, польську, єврейську, французьку й німецьку мови⁴³. На початку XIX ст. ввели вивчення медицини й економіки. У відповідності з статутом (1798 р.) для шкіл духовного відомства в академії було створено сім класів: три граматичні, поезії, риторики, філософії й богослов'я. Останній клас — трирічний. Навчальний курс тривав 12 років⁴⁴.

Київська академія відіграла значну роль у поширенні освіти в Росії. Деякі її випускники, пройшовши спеціалізацію в учительській школі м. Петербурга, працювали учителями народних шкіл, відкритих за статутом 1786 р., а також у колегіях, гімназіях, парафіяльних і повітових школах. Частина студентів, завершивши свою освіту у вищих учбових закладах Москви і Петербурга, залишалась там працювати, наприклад, у Московському університеті викладали математики В. К. Аршеневський і М. І. Панкевич, філологи П. А. Сохацький та Р. Ф. Тимковський,

³⁷ Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из архива Министерства народного просвещения, т. III, Спб., 1898, стор. 151, 152.

³⁸ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 733, оп. 49, спр. 789, арк. 75 зв.

³⁹ Там же, спр. 788, арк. 27.

⁴⁰ Автобиографические записки Е. Ф. Фон Бракке.— «Русский архив», 1875, № 3, стор. 275—278.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 27, спр. 467, арк. 151; М. Домонтович. Черниговская губерния, Спб., 1865, стор. 498; Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко, Спб., 1881, стор. 129—164.

⁴² М. Булгаков. История Киевской академии, Спб., 1843, стор. 108; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, отд. III, т. IV, К., 1913, стор. 615, 694, 724.

⁴³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, отд. II, т. V, К., 1908, стор. 235.

⁴⁴ Акты и документы..., отд. III, т. I, К., 1910, стор. 97—104; Хв. Тітов. Назв. праця, стор. 262.

фізіолог Х. І. Барсук-Мойсєєв, який 1794 р. вперше в історії цього університету здобув ступінь доктора медицини⁴⁵. Київську академію закінчив і один з засновників Харківського університету І. Ф. Тимковський, який у своїх спогадах яскраво відобразив її життя наприкінці XVIII ст.⁴⁶

Вона була значним культурним центром і в європейському масштабі. Тут здобували освіту вихідці з Румунії, Сербії, Болгарії, Польщі. Слов'янські народи одержували також безпосередню допомогу від найдавнішого вузу в Східній Європі. Так, 1798 р. академія відрядила вчителів і надіслала книги для організації шкільного навчання в Чорногорії⁴⁷.

У першій половині XIX ст. на Україні було засновано два університети: в Харкові (1805 р.) і в Києві (1834 р.). При першому існувало чотири відділи — словесний, етико-політичний, математичний і медичний, а з 1835 р. — філософський, юридичний і медичний⁴⁸. Згодом структура змінювалась. При другому спочатку діяли лише філософський і юридичний факультети, а 1841 р. почав працювати медичний, основою якого стала закрита урядом Віленська медико-хірургічна академія⁴⁹. У дореформений період Київський університет підготував 1542 спеціалісти, а Харківський — 2800. Протягом 45 років останній випустив понад 700 лікарів, 550 викладачів⁵⁰. При університетах існували виборні органи — училищні комітети, які певний час відали школами округу. Училищний комітет Харківського університету (діяв з 1805 до 1832 р.) протягом свого існування відкрив у окрузі 204 нових школи, здійснив 82 ревізії. До його складу в різний час входили професори І. Ризький, Т. Осиповський, І. Тимковський, А. Стойкович, І. Срезневський та інші⁵¹. За університетським статутом 1835 р. училищні комітети ліквідувалися, а їх функції передавалися попечителям учбових округів.

Проте університети й надалі відігравали значну роль у поширенні освіти. Так, вони здійснювали контроль за присвоєнням випускникам гімназій учительського звання. 1839 р. Київський університет розіслав у школи округу спеціальні правила, які регламентували підготовку вчителів початкових та середніх шкіл⁵². З 40-х років при університетах створювалися комісії для перевірки знань тих осіб, що бажали стати учителями. Професори читали також публічні лекції з різних галузей знань. До того ж, в університетських друкарнях видавалися підручники для шкіл. У 40—50-х роках у гімназіях користувалися посібником з логіки, упорядкованим професором Київського університету О. Новицьким і «Керівництвом з статистики» харківського професора О. Рославського-Петровського⁵³.

Відкриваючи університети на Україні, царський уряд сподівався, що вони стануть оплотом самодержавства, оскільки до них приймали го-

⁴⁵ ЦНБ АН УРСР, Відділ рукописів, спр. II, № 4169, арк. 1; спр. II, № 4170, арк. 1; М. Булгаков. Назв. праця, стор. 194; В. Асоченский. Киев с древнейшим его училищем Академиею, ч. II, К., 1856, стор. 348.

⁴⁶ І. Ф. Тимковський. Мое определение в службу. — «Москвитин», 1852, № 18, отд. IV, стор. 27—32.

⁴⁷ Х. Христов. Деякі питання культурних зв'язків південнослов'янських країн та України до 70-х років XIX ст. — УІЖ, 1963, № 4, стор. 75.

⁴⁸ Сборник постановлений..., т. I, Спб., 1864, стор. 268—269; т. II, Спб., 1864, стор. 743—744.

⁴⁹ Київський міський державний архів, ф. 16, оп. 1, спр. 42, арк. 2.

⁵⁰ М. Ф. Владимирский-Буданов. Назв. праця, додаток VI; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет, стор. 36; Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. Назв. праця, стор. 167.

⁵¹ А. М. Ткаченко. Назв. праця, стор. 13, 16; Д. И. Багалей. Опыт истории Харьковского университета, т. I, Харьков, 1893—1898, стор. 1196; його ж. Опыт истории Харьковского университета, т. II, Харьков, 1904, стор. 1051.

⁵² ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 288, спр. 221, арк. 622.

⁵³ Там же, спр. 225, арк. 661—622; спр. 84, арк. 4.

ловним чином дітей дворян. Так, у Київському університеті 1834 р. з 62 студентів вони становили 57, 1845 р. з 443 — 367, 1860 р. з 1049 — 877. Вихідці з селян доступу сюди майже не мали. В 1836 і 1839 рр. їх було по одному, а в 1856 р. — 29 чол.⁵⁴ Однак сподівання царизму не справдилися. Ці учбові заклади завжди опинялися у вирі тогочасних суспільно-політичних подій. У 1847 р. серед членів таємного Кирило-Мефодіївського товариства були студенти й викладачі Київського університету. У Харківському в 1856—1857 рр. діяло таємне товариство на чолі з Я. Бекманом, М. Муравським і П. Завадським. Університети як центри науки, культури й освіти об'єктивно сприяли розкладу феодально-кріпосницької системи господарства.

Таким чином, на Україні в досліджуваний період існували різні за типом середні та вищі учбові заклади, відкриті міністерством освіти та іншими відомствами. Певне значення мали й приватні школи. Проте розвиток культури на Україні гальмувався царизмом, який провадив у цій галузі колоніальну політику.

⁵⁴ М. Ф. Владимирский-Буданов. Назв. праця, додаток, VII, стор. X.

Ю. І. МАКАР
З ІСТОРІЇ ВАРШАВСЬКОГО
ПОВСТАННЯ 1944 р.

Досі Варшавське повстання 1944 р. в радянській історичній науці досліджувалося лише побіжно¹, в той час як ідеологи капіталізму докладають чимало зусиль, щоб подати його історію у вигідному для себе світлі. Певні відомості про нього можна почерпнути у спогадах радянських воєначальників та розвідників². Докладніше це питання висвітлюється у польській історичній літературі³.

Варшавське повстання стало кульмінаційним пунктом антинародної та антирадянської політики польського емігрантського уряду та його чинників* у Польщі. Воно «було,— як вказує З. Клішко,— трагічним сплетінням відмінних та суперечливих мотивів, зривом на ґрунті класових протиріч та інтересів»⁴. Велику тривогу у польській реакції, що мріяла про відновлення довоєнних порядків у післявоєнній Польщі, викликали зростання й зміцнення у русі Опору демократичних сил під керівництвом Польської робітничої партії (ППР) та успіхи радянських військ на Східному фронті. Адже вона мріяла не тільки відновити довоєнні порядки в країні, але і втримати західноукраїнські та західнобілоруські землі⁵.

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. т. IV, М., 1962, стор. 242—247; Очерки истории народной Польши, М., 1965, стор. 28—32; І. Д. Кундюба. Варшавське збройне повстання 1944 р.— «Питання нової та новітньої історії», вип. 3, К., 1966, стор. 14—25; В. И. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945). К., 1961, стор. 298—311.

² К. К. Рокоссовский. Солдатский долг. М., 1968, стор. 283—293; Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, М., 1969, стор. 600—602; И. А. Колос. Прыжок в темноту. М., 1968, стор. 97—126.

³ Зенон Клишко. Варшавское восстание. Статьи, речи, воспоминания, документы, М., 1969; Польское рабочее движение в годы войны и гитлеровской оккупации, М., 1968, стор. 432—437; Збигнев Залуский. Пропуск в историю, М., 1967, стор. 97—98, 115—146, 322—325.

⁴ Так звана делегатура та командування Армії Крайової.

⁵ „Trybuna ludu”, 2 серпня 1969 р.

⁵ Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR (далі — AZHP), 202/II—38, арк. 43—48; 202/I—8, арк. 8; 203/I—1, арк. 9.

Активність емігрантських чинників особливо посилилась після 20 липня 1944 р., коли радянські та польські війська почали визволяти територію Польщі від німецько-фашистських загарбників. Реакція, боячись встановлення в країні народно-демократичного ладу, вирішила підняти в столиці повстання, щоб захопити владу до вступу радянських та польських частин і таким шляхом продемонструвати усьому світові свій політичний вплив.

31 липня командуючий Армією Крайовою Бур-Коморовський, не маючи ніякого уявлення про можливості та плани радянського командування, віддав наказ виступити 1 серпня о 17 годині⁶. Вирішальним фактором, що вплинув на прийняття такого рішення, був страх, щоб радянські та польські війська не вступили до Варшави раніше, ніж буржуазне підпілля візьме владу в свої руки. Тому не було ніякої мови про налагодження взаємодії з Червоною Армією.

Повстання, що готувалося як політична диверсія проти наступаючих радянських військ та демократичних сил Польщі, не було підготовлене організаційно. Мала зброю лише шоста частина загонів Армії Крайової, але й вона не могла своєчасно вступити у боротьбу через повне безладдя. Боєприпасів же та продовольства за розрахунками самого Бур-Коморовського повстанці мали лише на 4—5 днів. До того ж, відразу після виступу виявилось, що частина підпільних складів з боєприпасами та всі склади продовольства відрізані⁷. Але жителі Варшави піднялися на священну боротьбу проти окупантів. Тому «було б помилково,— попереджує Вл. Гомулка,— назвати його повстанням АК. У повстанні вилилася вся зненависть Варшави до німців, зненависть та прагнення до безкомпромісної боротьби з ними»⁸.

Тому ППР прийняла рішення закликати частини Армії Людової, що розташовувалися у столиці, а також усіх патріотів взяти участь у боротьбі. Партійні діячі та керівники Армії Людової — З. Клішко, А. Ковальський, Р. Стшелецький, М. Барило, Б. Ковальський та інші — робили все можливе, щоб перетворити військово-політичну провокацію реакції в національно-визвольну боротьбу польського народу проти загарбників, очолити повстання. З метою консолідації повстанських сил загони Армії Людової, зберігаючи військово-політичну незалежність, у тактичному відношенні підпорядковувалися командуванню Армії Крайової⁹.

Повстання почалося в той момент, коли наступ Червоної Армії на центральному напрямку Східного фронту припинився. Війська 1-го Білоруського фронту просунулися з боями на Захід на 500—600 км, фронтові комунікації розтягнулись на величезних просторах. Це ускладнювало матеріально-технічне постачання частин і було однією з причин затримання їх наступу. До того ж, фашисти перетворили Варшаву у міцний укріплений район. Гітлерівське командування стягнуло сюди з інших ділянок фронту резерви, що також вплинуло на затримання наступу радянських військ. Радянський уряд змушений був заявити, що «варшавська акція є нерозсудною жакхливою авантюрою, що коштує населенню великих жертв»¹⁰. Однак Радянський Союз не міг не подати допомоги населенню міста. Уже в перші дні повстання радянські війська

⁶ Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (далі — AWIH), III/(46)/19, арк. 19.

⁷ AWIH, III/46/41, арк. 3; AZHP 228/27—3, арк. 25; 76/III—487, арк. 28—30.

⁸ Kształtowanie się podstaw programowych Polskiej Partii Robotniczej w latach 1941—1945. Warszawa, 1958, стор. 298.

⁹ Wspomnienia o udziale oddziałów Armii Ludowej w powstaniu warszawskim. „Z pola walki”, 1969, № 3 (47), стор. 188—189, 191, 194—195.

¹⁰ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. I, М., 1957, стор. 257.

постійно загрожували фашистам у районі Варшави. Польський дослідник Ю. Маргулес зауважує, що «для повстання в цілому та для Варшави це була важлива допомога. Без неї гітлерівські війська розправилися б з повсталими значно швидше, а втрати серед населення столиці були б ще більшими»¹¹.

Визволення Праги (14 вересня 1944 р.) дало можливість радянським та польським військам подавати безпосередню допомогу повстанцям, зокрема прикривати їх дії вогнем артилерії та авіації, постачати боєприпаси, продовольство та медикаменти. За короткий час допомога з радянської сторони набагато перевищила англо-американську, про що свідчать документи командування Армії Крайової¹². У ніч з 15 на 16 вересня при підтримці Червоної Армії підрозділи Війська Польського розпочали операцію по захопленню плацдармів на лівому березі Вісли, щоб встановити з повстанцями безпосередній контакт. Однак керівництво Армії Крайової, керуючись вказівками емігрантського уряду, відмовилося від цього. Ще 22 серпня Бур-Коморовський видав наказ, що категорично забороняв солдатам визнавати керівну роль Крайової Ради Народової та ПКНВ, вороже настроював їх щодо Війська Польського та Червоної Армії. Звичайно це не могло сприяти мобілізації сил польського народу на боротьбу проти гітлерівців.

Але значна допомога з радянської сторони дедалі більше посилювала прагнення повстанців і всіх жителів міста до визнання ПКНВ. До того ж, варшав'яни почали розуміти, що авантюристи використали їх для досягнення своєї мети. Тому повстанці і навіть частина буржуазних керівників приходили до висновку про необхідність «шукати допомоги на Сході»¹³.

Розрахунки емігрантських кіл не виправдалися. І після 63 днів героїчної боротьби Армія Крайова капітулювала (2 жовтня 1944 р.) перед гітлерівцями. Ця авантюра коштувала жителям Варшави 200 тис. людських жертв, сотні тисяч було вислано у концтабори, а місто перетворене у гігантську руїну¹⁴. Польська реакція, щоб зняти з себе відповідальність, за допомогою правлячих кіл Англії та США висунула «теорію», нібито радянські війська навмисне затримували наступ, щоб не допустити переможного завершення повстання¹⁵.

Однак спростування цієї безглуздої вигадки є в документах самої Армії Крайової. «Росіяни роблять тепер безумовно величезні зусилля, щоб визволити Варшаву,— відзначалося в огляді командування за 26 серпня 1944 р.,— але успіх увесь час схиляється то в одну то в іншу сторону»¹⁶. У «Матеріалі для солдатської бесіди», який, судячи за змістом, складено у штабі Армії Крайової безпосередньо після поразки повстання, вказується, що затримка радянських військ з наступом на Варшаву у липні—серпні 1944 р. була викликана зміцненням сил фашистської Німеччини у тому районі¹⁷. Англійський журналіст А. Верт, який протягом усієї війни перебував на Східному фронті писав, що Червона Армія наявними у серпні—вересні 1944 р. у Польщі силами не могла «оволодіти Варшавою, яку Гітлер був сповнений рішучості

¹¹ J. Margules. Z pomoca powstańcom warszawskim, Warszawa, 1966, стр. 25.

¹² AWH, III/42/27, арк. 5; AZHP, 228/27—3, арк. 25.

¹³ AZHP, 228/27—2, арк. 24.

¹⁴ J. Kirchmayer. Powstanie warszawskie, Warszawa, 1964, стр. 424.

¹⁵ А. Верт. Россия в войне 1941—1945, М., 1967, стр. 633—634; AWH, III/46/41; Т. Бóг-Коморовський. Armia podziemna, Londyn, 1951; W. Churchill. The Second World War, vol. VI, London, 1954, стр. 113—128; George F. Kennan. Russia and the West under Lenin and Stalin, Boston—Toronto, 1960, стр. 365.

¹⁶ AWH, III/40/28, арк. 40.

¹⁷ Там же, III/40/14, арк. 294—295.

утримати»¹⁸. Це ж, на основі аналізу військової ситуації та можливостей радянських військ, стверджують і польські історики¹⁹.

Польська реакція, що перебуває в еміграції, конкретизувала свою «теорію». Радянський Союз, вказує вона, затримав свої війська під Варшавою з «страху», що переможне завершення повстання, під керівництвом командування Армії Крайової, яке «захищало ідею Заходу», може зірвати плани «окупації» Польщі та організації на її території «комуністичного режиму»²⁰. Подібна теза також не має нічого спільного з дійсністю. Адже емігрантський прем'єр Миколайчик, коментуючи свої переговори в Москві у серпні 1944 р., вказував, що Радянський уряд не мав наміру втручатися у внутрішні справи Польщі²¹. Навіть англо-американська преса змушена була публічно засудити авантюру реакції, вказуючи, що «за трагічний результат повстання у Варшаві відповідають його керівники, що не прагнули встановити контакт з Радянською Армією»²².

Варшавське повстання мало дві сторони. З одного боку,— це військово-політична авантюра реакції, а з другого — самовіддана, героїчна боротьба варшав'ян проти окупантів. Його поразка, як вказує Вл. Гомулка, стала не тільки національною трагедією, але й одночасно була «символом історичного банкрутства всіх буржуазних політичних сил, всіх реакційних партій та їх емігрантського уряду»²³.

¹⁸ А. Верт. Назв. праця, стор. 646.

¹⁹ З. Залуский. Назв. праця, стор. 115—146; K. Sobczak. Kilka uwag o zamierzeniach dowództwa radzieckiego w rejonie Warszawy w lecie 1944 r. Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej, Warszawa, 1967, t. XI, стор. 83—101; J. Margules. Назв. праця; J. Kirchmayer. Назв. праця, стор. 436—438.

²⁰ W. Półoś-Malinowski. Najnowsza historia polityczna Polski, t. III. Londyn, 1960, стор. 682—685.

²¹ AWIH, III/40/14.

²² Там же, III/40/28, к. 88.

²³ „Nowe drogi”, № 8 (243), серпень 1969 р., стор. 6.

УГІЛ ХАКІМОВА
СТАНОВИЩЕ
ТРУДЯЩИХ БОЛГАРІЙ
ТА ЇХ БОРотьБА
ЗА СВОЇ ПРАВА
(1929—1933 рр.)

Напередодні й під час світової економічної кризи 1929—1933 рр. буржуазія Болгарії раз у раз вдавалася до іноземних інвестицій та позик. Це призвело до того, що країна задихалася від боргових зобов'язань, оскільки її економіка перебувала в повній залежності від іноземного капіталу.

Шукаючи виходу з становища, що склалось, болгарська буржуазія й фашистський уряд «Демократичної змови», що прийшов до влади внаслідок перевороту 9 червня 1923 р., повели широкий наступ на життєві права трудящих: знизили номінальну й реальну заробітну плату, збільшили тривалість робочого дня (закони про 8-годинний робочий день, для підлітків 6-годинний, завойовані в результаті багаторічної боротьби робітничого класу, фактично були скасовані).

Тривалість робочого дня на заводах і фабриках країни цілком залежала від сваволі підприємця й часто доходила до 10—14 і більше годин на добу, а заробітна плата була мізерною. Техніка безпеки не дотримувалася. Не існувало, по суті, й державного страхування на випадок втрати працездатності, виробничої травми тощо.

Внаслідок тяжких умов праці робітники часто хворіли, високим був процент смертності. За даними буржуазної статистики, близько 80% тютюнників, текстильників, взуттєвників та представників інших шкідливих для здоров'я професій хворіли на туберкульоз¹.

Робітник шахти «Пірін» у листі до газети «Єдинство» (орган НРПС *) повідомляв, що 500 чол., які працюють на шахті, за 10-годинний трудовий день одержують копійки. Зарплата видається нерегулярно, робітників штрафують з будь-якого приводу. Вода непридатна для споживання. Внаслідок відсутності охорони праці часто трапляються нещасні випадки. Допомога потерпілим та їх сім'ям не подається, а адміністрація навіть відмовляється оплачувати витрати на поховання загиблих. Інспекція праці існує формально й завжди діє заодно з директором. Шахтарі повністю залежні від підприємця².

Таким же нестерпним було і становище друкарів. Так, трудівники Софійської державної друкарні писали своїм радянським друзям у Ростов-на-Дону, що на їхньому, як і на інших капіталістичних підприємствах, ніхто не дбає про здоров'я робітників. Внаслідок застосування найпримітивнішої техніки, ті, що працюють з оловом, часто хворіють на туберкульоз. На поступове отруєння приречені робітники, що мають справу з кислотами. У цехах багато пилу³.

На більшості підприємств тютюнової промисловості не було вентиляції, внаслідок чого робітники задихалися від тютюнового пилу та спеки. За свою каторжну працю вони одержували лише 30—60 левів на день. Газета «Єдинство» писала, що тютюнники Пашмаклійської околії працюють 20 годин на добу і відпочивають на робочому місці. Внаслідок цього тютюновий пил, осідаючи на легенях, викликає масові туберкульозні захворювання⁴.

Справжнім бичем для болгарського пролетаріату стало безробіття, яке в роки економічної кризи набуло небачених розмірів. Так, наприкінці 1931 — на початку 1932 рр. у Болгарії налічувалося понад 200 тис. безробітних⁵, а 1933 р. — уже 300 тис., з них 80 тис. становила молодь. Крім того, десятки тисяч робітників працювали лише 2—4 години на добу. Найбільше безробітних було в тютюновій промисловості (наприкінці 1933 р. — 23 тис., 45% від усіх працюючих)⁶.

Майже завмерло життя у найбільшому порту Болгарії — Варні. За даними варненської профради, у березні 1930 р. 75% докерів і 71% будівельників не могли знайти роботу. Навіть улітку в країні 30% будівельників (8,5 тис.) були безробітними. Безробіття охопило і видобувну промисловість. Понад 30 тис. робітників однієї з найбільших у країні мідних компаній «Плакалніца» опинилися на вулиці без будь-якого забезпечення⁷.

¹ И. Иванов. Положение и борьба болгарского пролетариата. — «Красный Интернационал профсоюзов», 1933, № 23—24, стор. 24.

* Незалежна робітнича професійна спілка — прогресивна громадська організація трудящих, яка стояла на революційних позиціях класової боротьби. НРПС перебувала під впливом комуністів і працювала під їх керівництвом.

² «Єдинство», 21 квітня 1934 р.

³ «Єдинство», 26 жовтня 1934 р.

⁴ «Єдинство», 22 лютого 1933 р.

⁵ «Работническо дело», 16 грудня 1931 р., стор. 80; Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов. Кратка история на България, София, 1966, стор. 264; Н. К. Н. Положение молодежи в Болгарии и задачи КСМБ. — «Юный коммунист», 1932, № 6, стор. 44; «Коммунистическое знаме», 1933, № 8, стор. 34.

⁶ Н. К. Боголюбова. Движение безработных Болгарии в годы мирового экономического кризиса. — «Вестник Московского университета», 1967, № 4, стор. 70.

⁷ Р. П. Гришина. Стачечная борьба болгарского пролетариата в первые годы мирового экономического кризиса (1929—1931 гг.). — Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. 25, М., 1962, стор. 235, 236.

Кожний трудівник не мав певності в своєму завтрашньому дні, він постійно боявся втратити роботу, хоч і давала вона злиденні засоби до існування. Адже держава і фашистський уряд не подавали безробітним майже ніякої допомоги (лише протягом незначного проміжку часу по 10—15 левів на тиждень). Але багато категорій робітників, у тому числі тютюнники, будівельники, сезонні робітники, а також ті, хто не мав певного стажу, не одержували і цих мізерних коштів⁸.

Надзвичайно гостро перед болгарськими робітниками стояло житлове питання. Наприклад, у Софії 95% населення проживало у темних, перенаселених квартирах, а багато сімей зовсім не мали житла. У 1933 р. порівняно з 1914 р. квартплата зросла у 40 разів⁹. Орган Болгарської Робітничої партії газета «Работническо дело» повідомляла, що 1933 р. за приватну кімнату неодружені щомісяця платили 500—800, а сімейні — 800—1000 левів¹⁰. Водночас середньоденна заробітна плата, наприклад, мулярів і чорноробів, 1933 р. порівняно з 1929 р. скоротилася на 34—36%¹¹. На багатьох підприємствах заробіток був настільки низьким, що його не вистачало навіть на квартплату. Так, на габровській текстильній фабриці «Прілукоріл» робітники одержували 16—40, а на цегельному заводі «Марсілія» — лише 11—25 левів на день¹².

Значною була різниця в оплаті праці робітників та адміністративно-управлінського апарату. Так, 1933 р. середньорічний заробіток робітника шахти «Перник» становив 12 638 левів¹³. Головний же директор щомісяця одержував 22 тис., член-делегат — 15 тис., адміністративний і торговий директори — по 13,5 тис. левів¹⁴.

Нещадно експлуатували підприємці жінок і підлітків, майже знецінена праця яких широко застосовувалася в усіх галузях виробництва. Так, 1928 р. тільки в середній і великій промисловості Болгарії з 119 722 робітників було 43 987 (36%) жінок. 1932 р. у тютюновій і текстильній промисловості працювало 52,4 тис. жінок (80% усіх працюючих)¹⁵. Болгарський буржуазний уряд, посилено готуючись до нової імперіалістичної війни, всіляко сприяв витісненню чоловічої праці жіночою на військових підприємствах, арсеналах, у військових майстернях тощо. У березні 1933 р. робітниця м. Ново-Пазар писала до газети «Работническо дело», що вони доведені до становища рабів: робочий день триває 12 годин, щоденна зарплата становить 10—12 левів, вагітні не одержують відпусток і допомоги, внаслідок чого діти народжуються хворі й рано вмирають¹⁶.

Криза тяжко позначилася також на становищі ремісників, оскільки хазяї, намагаючись урятувати своє становище, скорочували їм заробітну плату, подовжували робочий день, використовували підмайстрів і учнів як хатню прислугу¹⁷. У 1929—1933 рр. закрилися десятки ремісничих майстерень, які не змогли витримати жорстокої капіталістичної конкуренції. Так, 1929 р. в країні було 146,4 тис. ремісників, а 1934 р.

⁸ Стенографіски дневници на XXII Обикновено Народно събрание, 1 редовна сесия (далі — ОНС, 1 р. с.), кн. 6, София, 1928, стор. 2459.

⁹ «Единство», 25 грудня 1933 р.

¹⁰ «Работническо дело», 17 лютого 1933 р.

¹¹ К. Д м и т р и е в, Болгария, М., 1941, стор. 78.

¹² «Комунистическо знаме», 1933, № 8, стор. 3.

¹³ А. Ч а к а л о в. Националният доход и разход на България (1924—1945 гг.), София, 1946, стор. 124.

¹⁴ «Работническо дело», 2 червня 1933 р.

¹⁵ С. Б л а г о е в а. Завоевание большинства рабочего класса компартией Болгарии и работница. — «Комунистический Интернационал», 1933, № 26—27, стор. 72.

¹⁶ «Работническо дело», 22 березня 1933 р.

¹⁷ Д. М. П а н д о в. Развой и разрешение на занятчийские въпрос, София, 1934, стор. 171—172.

залишилась 131 тис. За цей же час їх прибуток з 3810 млн. скоротився до 2443 млн. левів¹⁸.

За роки економічної кризи майже наполовину зменшився дохід від сільського господарства: 1929 р. він становив 34 517 млн., 1933 р.— 18 175 млн., а 1934 р.— 18 030 млн. левів¹⁹. Збільшилася кількість безземельних і малоземельних господарств, що мали 10—30 декарів землі *. 1934 р. порівняно з 1926 р. чисельність малоземельних господарств зросла на 84 582²⁰. До того ж, болгарське селянство терпіло від непомірних податків, які бралися з борошна, рису, цукру, гасу, паперу, горілки, вина, тютюну тощо. На їх плечі лягли також залізнична й тимчасова повинності. У разі несвоечасної сплати податків, власті широко застосовували примусовий продаж за борги рухомого й нерухомого майна. Навіть буржуазна преса визнавала, що болгарський народ несе найбільший податковий тягар порівняно з усіма народами країн Європи.

Серед болгарського селянства посиленими темпами відбувався процес диференціації. Внаслідок остаточного розорення біднота перетворювалась у батраків і наймалася працювати в куркульські господарства. А сільські глитаї, використовуючи дешеву робочу силу, дедалі примножували свої багатства.

Болгарський селянин, позбавлений можливості купувати предмети першої необхідності, які коштували надзвичайно дорого, дедалі більше замикався у своєму натурально-патріархальному господарстві. Звуження внутрішнього ринку примушувало болгарську буржуазію продавати за кордоном вироби своєї промисловості нижче їх собівартості.

Під постійною загрозою втратити роботу жила у роки кризи трудова інтелігенція Болгарії. Дуже тяжким було становище дрібних державних службовців. Їх реальні доходи 1929 р. були в кілька разів меншими, ніж 1912 р. Заробітна плата 75% конторських службовців становила 1,2—1,6 тис. левів на місяць²¹. Становище ускладнювалося ще й тим, що уряд видавав зарплату нерегулярно. Так, за офіційними даними, на початку 1933 р. болгарські учителі не одержували її протягом 4—5 місяців²². У зв'язку з цим більшість з них змушена була продавати за безцінок свої речі, віддавати їх у заклад або позичати гроші у лихварів під великий процент.

Отже, світова економічна криза тяжко позначилась на всіх трудящих верствах Болгарії. Наступ капіталістів на їх життєві права викликав глибоке незадоволення в масах, загострив класові суперечності й сприяв піднесенню революційного руху в країні. Події 1927 р. свідчили, що робітничий клас Болгарії оправився від поразки у Вересневому повстанні 1923 р. та білого терору 1925 р. і готовий до нових класових боїв. Це особливо наочно виявилось під час п'ятитисячного страйку тютюників Софії (27 листопада 1927 р.), який став першим виступом болгарського пролетаріату проти фашистсько-буржуазного уряду.

В тяжких умовах економічної кризи Болгарська комуністична партія, використовуючи легальні революційні організації пролетаріату (Робітничу партію, Незалежну робітничу професійну спілку, Робітничу спілку молоді), керувала боротьбою трудящих міста і села проти

¹⁸ А. Чакалов. Назв. праця, стор. 66.

¹⁹ Там же, стор. 67.

* Декар — 0,1 га.

²⁰ В. Ангелов. Земледельският въпрос в България, София, 1947, стор. 9.

²¹ Стенографски дневници на XXII ОНС, 1 р. с., кн. 3, стор. 302; Васил А. Т. Василев. За главните фактори на индустриалния подем през периода на временната и частично стабилизация на капитализма (1925—1929), т. II, София, 1962, стор. 89.

²² «Работническо дело», 3 березня 1933 р.

наступу буржуазії й фашизму, за зміцнення союзу робітничого класу й селянства. Під її керівництвом успішно розв'язувалась проблема тактики єдиного фронту. У роки кризи швидко зростали лави Комуністичної партії, що говорить про посилення її впливу на маси. Так, 1929 р. у БКП налічувалося 2—3 тис. членів, 1930 р.— 4 тис., 1931 р.— 6 тис., а 1932 — майже 28 тис.²³ Значно підвищилась внутріпартійна активність. Партійні організації дедалі частіше очолювали класові бої трудящих мас Болгарії.

Незважаючи на складні умови фашистського режиму, пролетаріат країни під керівництвом комуністів і революційних профспілок продовжував вести боротьбу проти своїх гнобителів. Так, комуністи були ініціаторами й керівниками антивоєнних демонстрацій і мітингів, наприклад, 1 травня 1931 р. у Софії. Фашистський уряд жорстоко розправився з демонстрантами, заарештувавши понад 600 чол.²⁴ У відповідь на репресії властей робітники почали організовувати загони самооборони. Першотравневі страйки й демонстрації відбулися також у Пловдиві, Хаскові, Бургасі, Варні, Тирнові, Старій Загорі та ін. містах.

Значний вплив серед широких верств трудящих, зокрема софійських робітників, мала Болгарська Робітнича партія. Так, на виборах міських обшинних радників у Софії (25 вересня 1932 р.) за її депутатів було віддано 16 104 голоси. Це набагато більше, ніж за будь-яку буржуазну партію, що брали участь у цій кампанії. А під час виборів до Народних зборів (липень 1931 р.) у союзі з «Блоком праці» (лівими землеробцями) вона одержала 170 тис. голосів, провівши до парламенту 32 своїх депутата²⁵. БРП очолювала боротьбу робітників за поліпшення їхнього становища. Хоча більшість страйків мала економічний характер, однак вони підносили бойовий дух робітничого класу. Вперше за роки фашистської диктатури 24 березня 1930 р. було проведено 24-годинний страйк залізничників, які виступили проти передбаченого бюджетом зниження заробітної плати на 20 %. 1930 р. страйкували також 1,5 тис. робітників Рильського водопроводу, робітники каменоломень, 3 тис. пловдивських і 5 тис. хасківських тютюнників та представники інших професій²⁶. «Становище, створене болгарським страйком тютюнників,— писав В. Коларов,— підтверджує і стосовно Болгарії правильність тез VI конгресу Комуністичного Інтернаціоналу щодо характеру... післявоєнної кризи світової капіталістичної системи. Класові сутички зростають, перетворюючись у гігантську класову боротьбу праці й капіталу, що підриває самі основи капіталістичного панування»²⁷.

Страйковим рухом керували також незалежні профспілки, які наприкінці 1933 р. об'єднували 8,7 тис. трудящих. Того року під їх керівництвом відбулося 263 страйки, в яких узяло участь 16,4 тис. робітників. 1934 р. вони підготували 85 % (109) усіх організованих страйків та очолили 17 стихійних²⁸. Революційні профспілки зміцнювалися у ході розгортання класової боротьби пролетаріату.

Величезну роль у мобілізації народних мас на боротьбу проти фашистської диктатури в Болгарії відіграла революційна профспілкова преса, що за кількістю видань посідала одне з перших місць серед

²³ «Работническо дело», 30 грудня 1929 р., 3 січня і 26 березня 1932 р.

²⁴ «Красный Интернационал профсоюзов», 1931, № 10, стор. 49.

²⁵ Петър Цанев. Победа в Софийските общински избори, София, 1959, стор. 40—42; В огне классовой борьбы, М., 1932, стор. 13.

²⁶ «Работническо дело», 29 травня 1930 р.; Р. П. Гришина. Назв. праця, стор. 253.

²⁷ В. Коларов. Классовая борьба в Болгарии.— «Правда», 14 липня 1929 р.

²⁸ «Вопросы истории КПСС», 1962, № 1, стор. 203; «Красный Интернационал профсоюзов», 1931, № 9, стор. 41.

Балканських країн (виходило 15 газет)²⁹. Вона, незважаючи на переслідування властей, відгукувалася на всі найважливіші події в країні, допомагала організувати революційну боротьбу трудящих мас та керувати нею.

Комуністична партія багато уваги приділяла залученню молоді до революційного руху. Під керівництвом комуністів члени РСМ Болгарії брали активну участь у політичних і економічних виступах робітничого класу, зокрема, 1931 р. у демонстраціях 1 Травня, 9 липня, 1 серпня тощо. Найбільшого піднесення боротьба трудящої молоді досягла під час проведення XVII Міжнародного юнацького дня. Своїм виступом передові болгарські юнаки й дівчата довели, що вони йдуть у ногу з міжнародним комуністичним рухом, незважаючи на всілякі переслідування фашистського уряду.

Налякані розмахом молодіжного руху, панівні класи Болгарії намагалися різними засобами відвернути увагу юнаків і дівчат від класової боротьби. З цією метою створювались «безпартійні» спортивні, туристські, а також різні «національно-визвольні» та відкрито фашистські організації. Серед селянської молоді, наприклад, реакційну роботу проводив відверто фашистський Селянський союз молоді.

Проти прогресивних революційних сил буржуазія діяла і методом відкритого терору. Так, у березні 1931 р. в Хаскові після звірячих катувань було вбито члена ЦК БКП, одного з керівників Вересневого збройного повстання 1923 р. в Ломській околиці Г. Москова. Наприкінці жовтня поліція організувала вбивство секретаря ЦК БКП Н. Коферджієва (Сашо). Через кілька днів у фашистських катівнях загинули члени ЦК БКП Х. Кочев і Ц. Ненов, а також чотири члена ЦК РСМБ³⁰.

Та незважаючи на терор властей, революційні сили ні на хвилину не припиняли своєї героїчної боротьби. Перетворюючи в життя рішення Комуністичного Інтернаціоналу і КІМ про завоювання на свій бік більшості трудящої молоді, прогресивні молодіжні організації Болгарії розгорнули велику роботу. 1927 р. до Робітничої спілки молоді входило 20 тис. чол., а 1931 р. в її лавах налічувалося уже 30 тис.³¹

Велику увагу Комуністична партія Болгарії приділяла роботі серед трудового селянства. З її ініціативи на селі створювались комітети для захисту життєвих інтересів бідняцьких і середняцьких мас. Як писала газета «Работническо дело», бідні й середні селяни, жорстоко пограбовані міськими банкірами й спекулянтами, сільськими куркулями й лихварями, фашистською владою, швидко пролетаризуються, політично активізуються і посилюють фронт класової боротьби пролетаріату³².

Таким чином, виступи трудящих, що проходили в умовах економічної кризи й шаленого поліцейсько-фашистського терору, переконливо свідчили про нове революційне піднесення робітничого руху, про дальше загострення класової боротьби в країні. Величезні успіхи Компартії та революційних профспілок у завоюванні на свою сторону більшості робітничого класу були досягнуті насамперед тому, що вони, очоливши керівництво економічною й політичною боротьбою трудящих мас, послідовно захищали їх життєві інтереси шляхом проведення тактики єдиного фронту знизу. Це відіграло важливу роль у політичному вихованні болгарського народу в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

²⁹ «Красный Интернационал профсоюзов», 1931, № 9, стор. 41.

³⁰ «Правда», 13 березня 1931 р.; История на България, т. III, София, 1964. стор. 242.

³¹ «Работническо дело», Избрани статии и материали, 1927—1944 гг., София, 1954, стор. 67.

³² Там же.

Гловертаються до надрукованого

ЩЕ РАЗ ПРО «КОСИЙ КАПОНІР» І ЙОГО В'ЯЗНІВ

Літопис «Косого капоніру», в якому царизм протягом кількох десятиріч чинив суд і розправу над своїми політичними противниками—революціонерами різних поколінь і різних суспільно-політичних напрямків,—є яскравим відображенням класової боротьби у царській Росії і частиною її революційної історії.

Однак про історію створення «Косого капоніру», про його в'язнів і катів, про режим цього жахливого бастиону царизму і непохитну волю ув'язнених в ньому революціонерів,—спеціальної літератури майже немає. Можна назвати лише дві невеликі статті, надруковані в журналі «Глобус» (Ф. Бахтинський. Косий капонір, 1929, № 6 і Б. Данькович. Косой Капонир, 1930, № 16). В них даються деякі факти (часом не зовсім достовірні або навіть помилкові) про в'язницю та її в'язнів. Дуже короткі згадки про капонір є лише в трьох довідниках-путівниках по Києву¹, а деякі відомості про окремих в'язнів зустрічаються у працях з історії революційного руху на Україні. Найбільшу цінність для вивчення теми мають спогади колишніх в'язнів «Косого капоніру» І. А. Здоровця² і Г. Б. Сандомирського³. Проте вся ця література містить лише уривчасті дані про «Косий капонір» і знайомить лише з окремими його політичними в'язнями*.

Шануючи пам'ять безстрашних борців за справу соціалістичної революції, борців, які пізнали гніт і приниження царських в'язниць і заслань, але зберегли непереборну волю до боротьби, В. І. Ленін писав: «Ми маємо намір видати брошуру з життєписом таких робітників. Така брошура буде найкращою відповіддю всяким маловірам і умалителям Російської соціал-демократичної робітничої партії. Така брошура буде найкращим читанням для молодих робітників, що вчитимуться з неї, як треба жити й діяти всякому свідомому робітникові»⁴.

Ці слова можна віднести і до тих, хто зазнав покарання в казематах «Косого капоніру». Дана розвідка продовжує вже порушене на сторінках журналу (УІЖ, 1970, № 2) питання про «Косий капонір» та поповнює дані про героїчних в'язнів і революційні події, з якими пов'язана їх діяльність.

В кінці XIX—на початку XX ст. «Косий капонір» став військово-політичною в'язницею з особливо суворим режимом—одним з найбільш страшних царських казематів. Для багатьох в'язнів перебування в його похмурих стінах було останньою сторінкою життя. Їх або розстрілювали біля фортечної стіни метрів за сорок від входу до капоніру або вішали на так званій «Лисій горі»⁵. В яких умовах утримували в'язнів і яким був режим цієї катівні? Всі приміщення «Косого капоніру» містились під землею. Вдень скупе світло потрапляло до камер крізь маленькі віконця, що знаходились майже під дахом. У карцерах і в одній з камер-одинок світла майже зовсім не було. Увечері і вночі камери освітлювали зовні. При цьому, освітлення було обладнано так, що в'язні не могли ним користуватись, а вартовим можна було якнайзручніше стежити за ними. Приміщення зовсім не провітрювались, тому трап-

¹ Київ. Провідник, за ред. Ф. Ернста, К., 1930; Київ. Статті-довідки, К., 1948; Г. Кононко, І. Чудновська, І. Скулєнко. Історико-революційні пам'ятні місця та пам'ятники Києва, К., 1959.

² І. А. Здоровець. Киевское вооруженное восстание 1907 г.—«Каторга и ссылка», 1933, № 1 (98); його ж. Киевская Лукьяновская тюрьма.—«Каторга и ссылка», 1931, № 2 (75).

³ Г. Б. Сандомирський. Киевский Шлиссельбург. — Из эпохи борьбы с царизмом, Сб. № 3, 1925; його ж. Форт «Косий капонір». — В неволі, Харків, 1934.

* До речі, серед політичних в'язнів «Косого капоніру» автори спогадів особливо виділяють есерів і анархістів.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 322.

⁵ Г. Сандомирський. Форт «Косий капонір», стор. 52.

лялись навіть такі випадки, коли вартові, які охороняли в'язнів, простоявши хвилин 20, непритомні від нестачі свіжого повітря⁶.

Головним начальником цієї жахливої тюрми був безпосередньо військовий комендант міста. Після придушення першої російської революції 1905—1907 рр. в капонірі встановили ще більш жорстокий режим. Саме у липні 1907 р. військовим комендантом Києва було призначено вірного царського сатрапа генерала Медера⁷. Основною режиму в'язниці стали спеціальні інструкції, написані особисто Медером. Скаржитися на Медера не було кому: якщо у інших невійськових тюрмах було щось подібне до прокурорського нагляду, то у «Косому капонірі» його зовсім не було. Тому в'язні нерідко називали цей вологий і темний кам'яний мішок «Медеровим чуланчиком»⁸.

Характерно, що в той період склад в'язнів «Косого капоніру» значно змінився. Хоч, як і раніше, він вважався військовою в'язницею, туди все частіше потрапляли цивільні в'язні, головним чином, політичні.

У 1901—1902 рр. жорстокого режиму «Київського Шліссельбурга» довелося зазнати видатному діячеві революційного підпілля М. С. Урицькому. У той час М. С. Урицький вже міцно пов'язав свою долю з революційним робітничим рухом. Його звинувачували у приналежності до Київської організації РСДРП, в створенні підпільної друкарні у м. Бердичеві, а також у веденні революційної діяльності в військах⁹. Більше року М. С. Урицький був в'язнем «Косого капоніру». Незважаючи на надзвичайно суворий режим, «професорові конспірації», як називали Урицького товариші по революційній роботі, вдавалося підтримувати зв'язок з членами Київського комітету РСДРП. Так, 9 липня 1901 р. рядового 165-го Луцького піхотного полку М. С. Берліна було заарештовано біля камери М. С. Урицького при спробі передати останньому деякі нелегальні видання РСДРП, у тому числі свіжий номер ленинської «Искры». При обшуку камери Урицького жандарми теж виявили деякі підпільні видання Київського комітету РСДРП, одержані напередодні¹⁰.

Міністр юстиції розв'язав справу Урицького в адміністративному порядку. 26 лютого 1902 р. його було переправлено з «Косого капоніру» в міську поліцію «для відіслання його того ж числа встановленим порядком в адміністративне заслання в Східний Сибір під гласний нагляд поліції на 8 років»¹¹.

Знаменною подією в історії революційної боротьби у царській Росії було збройне повстання саперів у Києві 18 листопада 1905 р., жорстоко придушене силою зброї.

Учасників повстання, яких удалось захопити, до початку суду тримали у «Косому капонірі». Жахливі умови ув'язнення вплинули на саперів настільки, що багато з них посилили¹².

Під час суду 23 березня 1906 р. Київська військова організація РСДРП розповсюдила серед солдатів гарнізону листівку, в якій закликала не стріляти в саперів в разі винесення їм смертних вироків¹³.

Сапери стійко зустріли вирок. Закуті в кайдани, по дорозі у каторжні центральні, звідки багатьом з них не судилося повернутись, вони знайшли в собі сили й мужність, щоб звернутися до своїх товаришів з листом, пройнятим рішучості довести почату справу до кінця і вірою в торжество революційних ідей. Лист було опубліковано 3 липня 1906 р. у газеті «Голос солдата» — органі Київської військової організації РСДРП¹⁴.

29 грудня 1905 р. на дослідній фермі Політехнічного інституту, на квартирі лаборанта Богоявленського жандарми заарештували тяжко пораненого керівника повстання підпоручика Б. П. Жаданівського. Його відправили у військовий госпіталь, де він перебував під пильним наглядом жандармів. А у липні 1906 р. ще хворого Жаданівського було кинуте у «Косий капонір».

Незважаючи на те, що наслідки тяжкого поранення у груди ще відчутно нагадували про себе, Жаданівський у «Косому капонірі» виявив незламну волю до боротьби з ненависним самодержавством. Під час допитів він рішуче відхиляв усі вимоги царських сатрапів зректись його політичних переконань. Жаданівський вирішив бігти з «Косого капоніру». Друзі, з якими йому вдалося встановити зв'язок, ретельно

⁶ Б. Данькович. Косий капонір.— «Глобус», 1930, № 16 (160), стор. 250.

⁷ КОДА, ф. 1398 (Київское крепостное инженерное управление), оп. 1, спр. 44.

⁸ Г. Сандомирський. Форт «Косий капонір», стор. 56.

⁹ П. П. Волков, Л. Н. Гаврилов. Первый председатель Петроградской ЧК. (Жизнь и деятельность Урицкого), Л., 1968, стор. 5.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, т. 2, спр. 1799, арк. 1.

¹¹ Там же, спр. 1664, арк. 138.

¹² В. Манилов. Киевская военная организация РСДРП и восстание саперов в ноябре 1905 г.— «Летопись революции», 1925, № 5—6 (14—15), стор. 222.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 274 (Київское губернское жандармское управление), оп. 1, спр. 1597, арк. 29.

¹⁴ В. Манилов. Назв. праця, стор. 223—224.

готували втечу. Проте ряд несприятливих обставин перешкодив здійснити задум і від втечі довелося відмовитись¹⁵.

2 вересня 1906 р. військово-окружний суд виніс Жаданівському смертний вирок¹⁶, який 7 вересня було замінено на безстрокову каторгу.

У роки жорстокої столипінської реакції революційний рух у частинах Київського гарнізону не припинявся. 4 червня 1907 р. проти самодержавства виступили солдати 41-го піхотного Селенгінського полку і 21-го саперного батальйону. Це повстання, спровоковане есерами, було несвоєчасним і погано організованим. Приймаючи 3 червня на своїй нараді рішення про негайне повстання військ Київського гарнізону, есерівські керівники не тільки не виробили чіткого плану дій, але навіть не оповістили всі військові частини про передбачуваний виступ. На придушення повстання 4 червня було кинуто значні сили. Усіх ініціаторів і учасників повстання було заарештовано і ув'язнено у Київській фортеці, а найбільш активних — в «Косому капонірі». Поруч з «Косим капоніром», біля фортечної стіни збереглися могили розстріляних за вироком суду 11 саперів і селенгінців*.

Незважаючи на слабку підготовку й організацію, повстання було великою подією в історії боротьби проти царського самодержавства. В. І. Ленін назвав його заклик до революції «дією»¹⁷.

В'язнем «Косого капоніру» був і полум'яний революціонер, згодом видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, визначний вчений О. Г. Шліхтер. У липні 1908 р. його заарештували в м. Ярославлі і через місяць відправили до Києва, де й кинули до в'язниці. О. Г. Шліхтера звинувачували у керівництві рядом великих політичних страйків київського пролетаріату. Жандарми характеризували його «ініціатором, керівником і душею» цих страйків¹⁸.

14 січня 1909 р. Київський військово-окружний суд присудив Шліхтера на довічне заслання у Сибір¹⁹. Декілька місяців до відправки на заслання Шліхтер перебував у «Медеровом чуланчике»²⁰.

У ті ж роки жорстокого режиму «Київського Шліссельбурга» зазнали діячі різних політичних переконань. 2—12 вересня 1911 р. в одному з темних карцерів «Косого капоніру» сидів Дмитро Богров, який 1 вересня 1911 р. вчинив замах на Столипіна у Київському міському театрі. Засідання військово-окружного суду у справі Богрова також відбувалися в одній з камер «Косого капоніру». Богрова було засуджено до смертної кари і 12 вересня страчено на Лисій горі²¹.

В час першої світової війни в'язнями «Косого капоніру» ставали революційно настроєні солдати і офіцери, які відмовлялися брати участь у брудній імперіалістичній бійні. Напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. біля «Косого капоніру» було розстріляно 17 солдатів, які відмовились йти на фронт²².

Після повалення царизму антивоєнні, більшовицькі настрої у військах значно посилились. 22 червня 1917 р. відмовився йти за наказом Тимчасового уряду у наступ гренадерський полк, діями якого керував обраний солдатами полковий комітет, очолюваний штабс-капітаном Дзевалтовським. За допомогою контрреволюційних офіцерів гренадерського і сусідніх полків Тимчасовому урядові вдалося заарештувати 78 найактивніших учасників цього виступу на чолі з Дзевалтовським. Гренадери потрапили за ґрати «Косого капоніру»**, де перебували до суду***.

У липні 1917 р. обурення солдатів Київського гарнізону антинародною політикою Тимчасового уряду почало вилигатись у відкриті збройні виступи. Так, у ніч на 5 липня відбулося збройне повстання солдатів полку ім. Полуботка у Києві. Полуботківці роззброїли міліцію, захопили велику кількість зброї, автомашин і навіть оволоділи деякими урядовими установами²³. Але урядовим військам за допомогою Центральної ради вдалося оточити повсталий полк і роззброїти його. Багато полуботківців заарештували і кинули у «Косий капонір»²⁴.

¹⁵ Ю. С. Литвак. Борис Петрович Жаданівський, К., 1962, стор. 32.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 316, оп. 1, спр. 269, арк. 56.

* У наявних написах над могилами страчених останні помилково названі керівниками і учасниками повстання 18 листопада 1905 р.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 20.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 321 (Розыскной пункт Полтавского губернского жандармского управления), оп. 1, спр. 48, арк. 69.

¹⁹ КОДА, ф. 7 (Киевская губернская тюремная инспекция), оп. 3, спр. 592, арк. 2.

²⁰ Там же.

²¹ Б. Ю. Майский. Столыпинщина и конец Столыпина. — «Вопросы истории», 1966, № 1, стор. 139—140.

²² Ф. Бахтинский. Косой капонир. — «Глобус», 1929, № 6, стор. 91.

** Яскраве художнє відображення ці події знайшли у романі Ю. К. Смолича «Мир хатам, війна палацам» (К., 1958).

*** Суд, який відбувався у Києві з вересня по жовтень, під тиском революційних робітників і солдатів виправдав усіх звинувачених.

²³ Історія Києва, т. 2, К., 1960, стор. 19.

²⁴ Там же.

У листопаді 1917 р. в'язнями «Косого капоніру» стали героїчні учасники збройного повстання Київського пролетаріату проти Тимчасового уряду і буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

11 грудня 1917 р. серед в'язнів «Київського Шліссельбурга» опинився більшовик, один з керівників штурму Зимового Палацу у Петрограді, член ВЦВК Г. І. Чудновський, заарештований Центральною радою. Українські буржуазні націоналісти навіть не пояснили йому причин арешту і не пред'явили ніякого звинувачення. Протестуючи проти свавілля і насильства Центральної ради, Чудновський 20 грудня оголосив голодовку, повідомивши про це голову Генерального Секретаріату В. Винниченка. Але останній залишив протест Чудновського без відповіді²⁵. Незадовго до арешту Чудновський був поранений у бою з контрреволюційними військами Керенського — Краснова. Йому потрібна була медична допомога. Проте за весь час перебування у «Косому капонірі» йому не зробили навіть перев'язки²⁶.

Чудновський був одним з останніх в'язнів «Косого капоніру». 27 січня 1918 р. повсталі робітники Києва за допомогою радянських військ, які прийшли на допомогу українським братам, широко і назавжди розкрили двері «Київського Шліссельбурга», визволивши усіх політичних в'язнів колишнього царського каземату³⁰.

Завдяки піклуванню Радянської влади і Комуністичної партії у Києві збереглось багато історико-революційних пам'яток — свідків героїчної революційної боротьби трудящих міста за перемогу Радянської влади. Близько 200 меморіальних дошок встановлено в Києві за роки Радянської влади. Кияни дбайливо бережуть революційні святині свого міста. І «Косий капонір», який увійшов в біографію кількох поколінь революціонерів, посяде серед них гідне місце, як пам'ятник, пов'язаний з героїчною боротьбою трудового народу проти самодержавства і капіталістичного гніту, за соціалістичну революцію, за владу Рад.

Г. В. СТРЕЛЬСЬКИЙ

²⁵ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. І, К., 1967, стор. 307.

²⁶ 1917 год на Киевщине. Хроника событий, К., 1928, стор. 457.

²⁷ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 206.

З. К. ФОМИЧОВА

Оборонно-масова робота серед молоді напередодні Великої Вітчизняної війни

При висвітленні даного питання використано матеріали XVIII з'їзду ВКП(б), резолюції з'їздів і Пленумів ЦК КП(б)У, документи партійних архівів — ІМЛІ при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 22), ІІП ЦК КП України (ф. 1, оп. 1—13), ЦК ВЛКСМ, Київського (ф. 5, оп. 1), Харківського (ф. 69, оп. 1), Одеського (ф. 11, оп. 2), Полтав-

ського (ф. 15, оп. 1) обкомів КП України, періодичну пресу.

Виконуючи заповіді В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни, Комуністична партія провела ряд заходів, спрямованих на посилення могутності Радянської країни в роки довоєнних п'ятирічок. Особливу роль у розв'язанні цих завдань відіграв XVIII з'їзд ВКП(б), який націлив партію на поліпшення військово-патріотичного виховання трудящих, особливо молоді, яка складала близько 40% населення країни.

Втілюючи в життя рішення XVIII з'їзду, ЦК КП(б)У значну увагу приділив створенню військових відділів в обкомах, міськкомах, райкомах партії, добору для них досвідчених кадрів з числа партійних, радянських працівників, командирів запасу РСЧА і ВМФ, активістів масово-оборонної роботи. Військові відділи спрямовували діяльність партійних, комсомольських, тсоавіахімівських, спортивних організацій та військових комісаріатів.

Проведення масово-оборонної роботи систематично обговорювалось в керівних партійних органах і на місцях. Так, Харківський обком КП(б)У 26 раз ставив ці питання, а Харківський міськком з травня 1938 р. по лютий 1940 р. двічі розглядав їх на пленумі міськкому та заслухав на бюро звіти 47 партосередків, 23 — про хід виконання рішень, в 53 організаціях проводилась перевірка. Пункт «Про масово-оборонну роботу» був на порядку денному липневого Пленуму ЦК КП(б)У 1939 р.

Партійні організації республіки розгорнули організаторську та масово-політичну діяльність по виконанню рішень Пленуму. Обкоми, міськкоми, райкоми зміцнили кадрами масові оборонні організації. Так у Чернігівській області в 1939 р. на керівну роботу було направлено 120 комуністів і комсомольців. А всього по республіці комсомольські організації послали 8 тис. своїх представників. В усіх областях діяли курси, школи, семінари по перепідготовці й підготовці активістів цієї справи. Лише в Київській області за короткий строк пройшли відповідне навчання 1505 голів первинних тсоавіахімівських організацій, 1650 інструкторів ПВХО.

Комсомол України брав активну участь у дальшому розвитку стрілецького, авіаційного, парашутного спорту, йшов в авангарді всіх починань щодо оволодіння військово-морською справою.

Значних успіхів у стрілецькому спорті досягли в Київській, Одеській, Харківській, Дніпропетровській та інших областях. Так, на Дніпропетровщині в 1939 р. діяло 1220 таких гуртків, де навчалось 20 тис. чол. Всього по Україні того року було підготовлено близько 100 тис. «ворошиловських стрільців». Серед снайперів 82% складали комсомольці.

З ініціативи трудящих Запоріжжя розгорнулось змагання кулеметних команд. Якщо в першому кварталі 1938 р. спеціальністю кулеметників в республіці оволоділи 285 чол., то в 1939 р. — 4735, а за півріччя того ж року склад команд зріс до 16 тис. чол.

На заклик Героя Радянського Союзу, вихованця українського комсомолу І. Чорноп'ятко на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, МТС, учбових закладах були створені гуртки гранатометання. В змаганні з цього виду спорту в 1939 р. взяло участь 1039 гуртків, що об'єднували 15 тис. членів з 13 областей республіки.

Великого поширення в довоєнні роки набув патріотичний рух за створення танкових екіпажів запасу, ініціатором якого виступили трактористи Куликівської МТС Чернігівської області. За наказом командуючого КОВО був сформований перший з цих екіпажів на Україні. Тільки на Чернігівщині за короткий час їх виникло понад 100. Заклик партії «Оволодіти технікою!» став головним в діяльності комсомольських та оборонних організацій.

У 1938 р. почали діяти республіканський та обласні автмотоклуби, які з активною участю комсомольців у кожному низовому колективі створили відповідну секцію

або гурток. На початок 1941 р. в Українській РСР було підготовлено 20 тис. шоферів і мотоциклістів.

В довоєнні роки стали масовими всі види авіаційного спорту. Тільки на Україні працювало 32 льотних і 2 технічних аероклуби, де навчалось близько 4440 чол. Питання цієї роботи були в центрі уваги парторганів, які контролювали їх діяльність, подавали необхідну допомогу в зміцненні матеріально-технічної бази, укомплектуванні кадрами. Тисячі членів ВЛКСМ добровільно та за спеціальними путівками приходили в аероклуби, поповнюючи потім особовий склад бойової авіації країни. З аероклубами пов'язаний початок льотної біографії тричі Героя Радянського Союзу І. Кожедуба, двічі Героїв Радянського Союзу Д. Глінки, А. Молодого, С. Супруна, льотчика-космонавта Г. Т. Берегового.

Партійні організації Миколаївської, Одеської, Херсонської, Дніпропетровської, Київської областей значну увагу приділяли залученню молоді до військово-морських гуртків. Широкого розмаху набув цей рух після опублікованого у 1939 р. звернення колективу Миколаївського суднобудівного заводу. Тут працювало 25 активістів військово-морської справи. Відбулося 39 походів на шлюпках, в яких взяло участь 1002 чол. Завдання по підготовці значкистів «Моряк» було виконано на 480%, інструкторів — на 160%. Цю ініціативу схвалили бюро обкому партії, нарком ВМФ СРСР флагман флоту II рангу М. Кузнецов, Центральна рада Тсоавіахіму. Приклад миколаївців підхопила молодь Одеси, Херсона, Дніпропетровська, Києва.

Значне місце в довоєнні роки відводилося підготовці молоді до ППО. Серед комсомольців республіки 80% були значкистами ППХО.

Напередодні війни набагато зросла кількість комсомольців, членів оборонного товариства. Якщо в 1938 р. їх було 295 тис., то в 1940 р. — 781 тис.

Активну допомогу в проведенні військово-патріотичного виховання серед молоді, особливо дівчат, подавали партійним комітетам організації товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. В республіці рік у рік численнішими ставали ряди членів товариства. Повсюдно створювались школи медичних сестер запасу. Значний досвід у той час мали парторганізації Харкова, де зародився цей патріотичний рух. За короткий час на Харківщині було відкрито 34 стаціонарні школи медсестер, в яких навчалось 3 тис. чол.

Партійні організації приділяли велику увагу пропаганді військових знань. Найпоширенішою формою цієї роботи були лекції, доповіді, бесіди, що проводились у відповідності з тематикою, розробленою відділами пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, обкомів партії. За I півріччя 1939 р. у Дніпропетровській області було прочитано 1116 лекцій і доповідей на оборонні теми, які прослухали 41 185 чол., у 1940 р. в Одеській відповідно — 18 130 і 455 538, у Києві з червня 1940 р. по червень 1941 р. — 3592 і 172 568.

В пропаганду військових знань значний вклад внесли будинки оборони. В Києві, Харкові, Одесі вони організовували лекції, консультації, тематичні вечори, збори допризовної і призовної молоді, демонстрували фільми. Хати оборони стали центрами цієї роботи на селі.

Комуністична партія пильно стежила за підступами ворогів, вживала заходів для всебічної підготовки країни до відсічі агресії. Велику роль в зміцненні обороноздатності СРСР відіграв березневий Пленум ЦК ВКП(б) (1940 р.), який обговорив повідомлення К. Є. Ворошилова «Про підсумки війни в Фінляндії». Пленум звернув серйозну увагу на перебудову військового навчання, поставив вимогу наблизити його до бойових умов.

Питання перебудови військової підготовки трудящих, зокрема молоді, розглядалося на бюро обкомів, міськомів, райкомів партії, на XI пленумі ЦК ВЛКСМ, II пленумі ЦК ЛКСМУ, в комсомольських організаціях республіки.

Стара гурткова система навчання була замінена більш чіткою — учбовими підрозділами. Безпосередньо на виробництві організовувались з 10—15 чол. групи, з яких кожні 3—4 об'єднувались у команду, а 3—4 команди — в загони. В останні включались групи кулеметників, автоматників, зв'язківців, медсестер.

Комсомольці і молодь республіки під керівництвом партійних організацій виступили ініціаторами втілення у життя цих нових форм. Так, на Південно-трубному заводі м. Нікополя Дніпропетровської області було створено батальйон, в який увійшло 8 стрілецьких груп, одна — радистів та 2 — медсестер. Батальйони, підрозділи стали повсюдно виникати в комсомольських осередках республіки.

Велика копітка робота партійних організацій напередодні війни відіграла значну роль в ідейно-політичній і військовій підготовці нашої молоді до захисту соціалістичної Батьківщини.

П. С. СИНЕНКО

**Роль В. І. Леніна
у відбудові Донбасу в 1922 р.**

При дослідженні даної теми використано праці В. І. Леніна, матеріали партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 17, 18; ф. 3, оп. 3, од. зб. 1059), звіти Управління державної кам'яновугільної промис-

ловості, періодичну літературу і пресу того періоду.

Щоб забезпечити народне господарство країни паливом, необхідно було в першу чергу відродити її основну вугільну базу — Донбас.

Цей передовий рубіж господарського фронту привертав до себе увагу всієї партії і особисто В. І. Леніна. В результаті уже на початку 1921 р. були досягнуті значні успіхи. З січня по березень видобуток вугілля в басейні зріс з 23,3 до 33,1 млн. пудів. Але в червні виробництво порівняно з зимовими місяцями значно скоротилося, а в липні палива було видобуто тільки на потреби кам'яновугільної промисловості басейну. Спричинилися до цього як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. 1920 р. в країні мали місце посуха і неврожай, що привело до скорочення в 1921 р. постачання продовольства промисловим центрам, в тому числі й Донбасу. Це викликало плінність робочої сили, а, отже, й зменшення вуглевидобутку. Матеріальні труднощі ще більше поглибилися в результаті неправильних методів роботи П'якова, який тоді очолював Центральне правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП).

І лише при активному втручанні ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У восени 1921 р. становище в Донбасі нормалізувалося. Проте загроза зриву виробництва наприкінці того ж року виникла знову внаслідок незадовільного керівництва цією ділянкою роботи з боку П'якова. У своїй діяльності він не враховував внутрішнього становища країни, продукти відпускались безконтрольно, подекуди з великими перевитратами. Оплата хлібом за перевиконання виробничого завдання була завищеною.

Крім того, згідно з розпорядженням В. І. Леніна від 13 вересня 1921 р. всі господарські органи мусили скоротити кількість діючих підприємств, які перебували на державному постачанні, до рівня відповідного виділеним продовольчим ресурсам. ЦПКП не тільки не скоротило, а навпаки, розширювало виробництво. Тому кількість працюючих зросла з 1 жовтня 1921 р. до 1 січня 1922 р. на 26 273 чол. А це привело до розбазарювання продуктів. Тільки за останні три місяці 1921 р. ЦПКП перевитратило 196 тис. пудів хліба. В результаті наприкінці року в Донбасі залишилось продовольства лише на кілька тижнів. Над шахтарями басейну нависла загроза голоду.

ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У змушені були вжити термінових заходів. П'якова, який не забезпечив керівництва Донбасом і намагався проводити в життя троцькістську лінію в питаннях господарського будівництва, зняли з посади голови ЦПКП. Пленум ЦК РКП(б) (28 листопада 1921 р.) призначив головою правління В. Я. Чубаря.

Значну роль у забезпеченні шахтарів продовольством, на думку В. І. Леніна, повинні були відіграти підсобні господарства — радгоспи. Тому він вимагав їх всемірного розвитку.

Враховуючи природно-кліматичні умови Донбасу, В. І. Ленін в той же час пропонував ЦПКП зайнятися і зрощенням своїх полів.

1922 р. ці настанови Володимира Ілліча успішно втілювалися в життя. Число радгоспів в системі ЦПКП протягом року було доведено до 58, а належну їм земельну площу розширено до 70 тис. дес. Зросла кількість рогатої худоби, машин і знарядь в рудрадгоспах. Розвиток землеробства супроводжувався створенням зрошувальних систем і споруд, завдяки цим заходам площа поливних городів у 1922 р. порівняно з 1921 р. збільшилась майже в два рази.

В ході проведення польових робіт рудрадгоспи ЦПКП не тільки достроково виконали план посіву, а й погодили з губземвідділом питання про обробіток — великої кількості селянських ділянок. Всього було засіяно 13659 дес., або на 1 159 дес. більше, ніж передбачалось планом 1922 р.

Відбудова Донбасу залежала також від розв'язання фінансової проблеми. У країні на той час в обороті було 200—250 млн. крб. золотом, що складало лише 35% необхідних для діючих підприємств коштів. Гостра нестача грошей відчувалася в усіх галузях народного господарства. Фінансові труднощі майже до кінця 1922 р. переживав і Донбас. Наркомфін не мав можливості відпускати йому кошти, які могли б повністю покрити всі видатки. Це вело до зростання заборгованості як постачальникам матеріалів, так і робітникам. Особливо погіршилось становище ЦПКП після зняття його з державного постачання (березень 1922 р.) і переведення на госпрозрахунок. Ця робота Головним управлінням по паливу проводилась поспішно, без відповідної попередньої підготовки. До того ж, ЦПКП при переході на нову систему господарювання не мало власних коштів, а оборотних сум йому не виділили, внаслідок цього розрахуватися з робітниками та постачальниками було нічим. Правління мусило тепер обходитися коштами, вирученими за вугілля, що

відпускалося споживачам (в зв'язку з транспортними утрудненнями реалізація паливних запасів проходила повільно).

Крім того, встановлені Держпланом відпускні ціни на вугілля були набагато нижчі його собівартості. До 1 жовтня 1922 р. собівартість донецького палива становила 62 крб. за пуд, а ЦПКП одержувало лише 26 крб. 33 коп. Таке співвідношення завдавало щомісячних збитків на суму 5,5 трильйони крб.

Це стало причиною зростаючої з місяця в місяць заборгованості ЦПКП. Так, у червні 1922 р. вона становила 77%. Затримка заробітної плати (за 1,5—2 місяці) привела до того, що значна кількість гірників влітку покинула шахти. Більшість з них наймалась на польові роботи. Тільки в липні вибуло 14 264 чол.

У зв'язку з скороченням чисельності робочої сили почалось зниження вугледобутку. Причиною послаблення уваги до вугільного басейну з боку РНК РРФСР і РПО влітку 1922 р. було те, що під час тяжкої хвороби В. І. Леніна він стояв осторонь державних справ, а працівники державних і господарських органів виявили байдужість до потреб Донбасу. Щодо троцькістів, які займали посади в цих установах, то вони ігнорували вказівки Володимира Ілліча про необхідність піднесення в першу чергу кам'яновугільної промисловості.

Донецький губком КП(б)У, ЦПКП на чолі з В. Я. Чубарем доклали всіх зусиль, щоб виправити становище.

У вересні 1922 р. В. Я. Чубар надіслав до Москви телеграму, в якій повідомляв, що Донбас, перенісши багато криз, більше не в силах вести роботу без рішучої і термінової підтримки центру.

Завдяки особистому втручання В. І. Леніна почалася боротьба з фінансовими труднощами. Одночасно Володимир Ілліч дав вказівку державним органам, які постачали донецьку промисловість, забезпечити її в найкоротші строки всім необхідним. Господарські органи РРФСР і УРСР вжили екстрених заходів, щоб виконати розпорядження В. І. Леніна. Уже в другій половині вересня Наркомфін РРФСР і Українська економічна рада виділили значні кошти Донбасу для ліквідації боргів. Це дало змогу ЦПКП покрити в жовтні заборгованість робітникам по зарплаті за кілька місяців включаючи вересень.

Фінансування Донбасу і в дальшому було в центрі уваги РНК, РПО, Держплану РРФСР, а також відповідних українських установ. РПО встановила 13 жовтня 1922 р. нові, значно вищі ціни на паливо. Але, позитивно вплинувши на стан бюджету ЦПКП, вони водночас не задовольняли кам'яновугільну промисловість Донбасу.

Виходячи з цього, В. Я. Чубар направив в РНК РРФСР, РПО і ГУП листи, де вказував на невідповідність між ціною на вугілля і курсом карбованця, що систематично падав. Він просив знову поставити на обговорення це питання і вирішити його позитивно. Ознайомившись з поданими матеріалами, В. І. Ленін зобов'язав Держплан негайно розглянути і задовольнити прохання В. Я. Чубаря.

Складена Держпланом доповідь про фінансування Донбасу обговорювалася 15—17 листопада на засіданні РПО і 24 листопада 1922 р. в Раднаркомі РРФСР.

Таким чином, допомога В. І. Леніна відіграла вирішальну роль у подоланні фінансової кризи в Донбасі. В результаті в кам'яновугільній промисловості були створені умови для планомірної, безперебійної роботи і зростання виробництва. Крива вугледобутку неухильно йшла вгору. Так, якщо в серпні 1922 р. він становив 16 370 тис. пудів, то у вересні — 17 410, жовтні — 22 366, листопаді — 28 337, грудні — 34 983.

У наступні роки увага до потреб Донбасу посилювалася. Масштаби робіт зростали. 1923 р. паливний голод у країні був ліквідований.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ ПЛАКАТІВ НА УРОКАХ З ТЕМИ «ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ»

Для політичного плаката як особливої форми образотворчого мистецтва характерними є активне, емоціональне звертання до масового глядача, швидкість і оперативність відгуку на суспільно-політичні події, агітаційна пристрасність, дохідливість і чіткість образів. Отже, вчителю історії варто у своїй роботі частіше використовувати цей вид унаочнення. Аналізуючи разом з учнями зміст певного плаката, вчитель привчає їх до спостережливості, до розуміння справді прекрасного в оточуючій дійсності. Велику допомогу в цій роботі подадуть книги про радянський плакат¹, а також діафільм «Політичний плакат».

Нижче хочу поділитися досвідом використання політичного плаката під час вивчення теми «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1941—1945 рр.)» в харківській середній школі № 73.

М. І. Калінін справедливо зауважував: «Коли люди вивчатимуть епоху Вітчизняної війни, вони не пройдуть повз «Вікон ТАРС», як не пройдуть повз «Вікон РОСТА» при вивченні Жовтневої революції². Під час викладання названої теми розповідаю учням про «Вікна ТАРС», підкреслюючи, що вже через добу після віроломного нападу фашистських полчищ на вулицях радянських міст і сіл з'явилися нові актуальні плакати. Через «Вікна ТАРС» свіжа інформація в образотворчій формі «працювала» як щоденна газета. За одну ніч робився малюнок і писався текст. Художники і поети: Кукринікси, Б. Єфімов, В. Корецький, М. Черемних, О. Жаров, С. Маршак, С. Кірсанов, С. Щипачов та інші, які працювали у «Вікнах ТАРС», випустили за роки війни близько 1,5 тис. цих популярних серед народу творів. На Кузнецькому мосту в Москві, де містилася редакція «Вікон», завжди стояв натовп, чекаючи чергового плаката. До редакції приходили робітники і фронтовики, підказуючи художникам теми. Поети і художники систематично виїжджали на фронт в місця особливо гострих воєнних дій.

Учні дізнаються, що радянські політичні плакати розсилалися не лише до великих центрів нашої країни, а й за кордон — до Швеції, Китаю, Англії, США та інших країн. Англійський художній критик Ф. Краус писав: «Уявіть, якою високою має бути якість плакатів цих Кукриніксів, Васильєвих, Єфімових, Іванових і Долгорукових, якщо вони (плакати), вивішені на стінах англійських фабрик за 1000 миль від своєї Батьківщини, показані людям, вихованим у зовсім іншому середовищі,— плакати, призначені для Іванів Івановичів, переконують і вражають Джонів, Смітів більше, ніж твори їх власних художників»³.

Вже на першому уроці теми, розкриваючи питання про віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз, демонструю

¹ Ю. Халаминский. Советский плакат, М., 1961; М. А. Бойко. Кукрыниксы, Л., 1960; Г. Л. Демосфенов. Кукрыниксы, М., 1960; В. Корецкий. Заметки плакатиста, М., 1958.

² «Література і мистецтво», 1 січня 1943 р.

³ «Искусство», 1947, № 4, стор. 46.

плакат Кукриніксів «Нещадно розгромимо і знищимо ворога!», вперше опублікований в «Правді» 23 червня 1941 р. Звертаю увагу на те, що в зображення величної, грізної постаті радянського воїна, яка уособлює радянський народ, художники вклали всю силу свого патріотичного гніву, ненависть до підступного ворога.

Розповідаючи про заходи партії і Радянського уряду щодо всенародної відсічі фашистській агресії, показую плакат М. Денисовського «Хай осінить вас переможний прапор великого Леніна». Талановитий майстер зумів образно і лаконічно передати єдність армії і народу з партією. Наголошую на тому, що постать В. І. Леніна підноситься над усіма, вона ніби виросла з народної маси. Вождь партії, засновник нашої держави стверджує, що ворог буде розбитий, перемога буде за нами. Ця впевненість передається радянським людям.

Продовжуючи працювати над поняттям «всенародна, справедлива, визвольна війна», використовую чудовий за своєю силою і образністю плакат І. Тоїдзе «Вітчизна-мати кличе!» Художник зобразив жінку з суворим, але чудовим обличчям, яка тримає в руці текст присяги і закликає до бою. Рішуче вдивляється вона в очі кожному, і не нагадує, не вмовляє, а закликає і вимагає виконати свій священний конституційний обов'язок.

Під час вивчення матеріалу про оборону міст-героїв використовую плакати О. Кокорекіна — «За Батьківщину!», «Коли бронейник стоїть на путі, фашистському танку ніяк не пройти», В. Іванова — «Вперед! На Захід», М. Жукова — «Вистояти!»

Під час опитування пропоную своїм вихованцям будувати відповіді не тільки за матеріалом домашнього завдання, а й плаката О. Кокорекіна «За Батьківщину». Вглядаючись у зображення пораненого матроса, який, пересилиючи біль, схопившись лівою рукою за скривавлені груди, кидає протитанкову гранату, учні проникаються почуттям гордості за героїв минулої війни. У їхніх розповідях звучить любов до своєї Вітчизни, готовність самим стати на її захист.

Велике враження справляє на них повідомлення, що основою для свого твору художник О. Кокорекін узяв дійсну подію — героїчний подвиг моряка Ємельченка, який, будучи смертельно пораненим, підірвав ворожий танк.

Викладаючи на уроці хід наступу Червоної Армії влітку і восени 1943 р., використовую плакат В. Іванова «П'ємо воду з рідного Дніпра, будемо пити з Пруту, Німану і Бугу! Очистимо радянську землю від фашистської погані!» На повторно-узагальнюючому уроці учні складають письмову відповідь за цим плакатом. Ось як, наприклад, описала одна учениця події, пов'язані з порушеною В. Івановим темою: «Ми бачимо бійця, який міцно притискає до губ каску, наповнену рідною дніпровською водою, і жадібно п'є. Скільки разів пригадувалися бійцю голубі хвили, до яких треба було так довго йти з боями! І от зараз Дніпро поруч, і боєць п'є воду урочисто, не поспішаючи. Через Дніпро з низького лівого берега на високий правий тягнеться переправа, по якій суцільним потоком ідуть танки. За далекими горбами спалахують вогняні зірніці, що освітлюють обличчя бійця. Темний дим затягнув високе українське небо і зробив дніпровську воду сталевую й суворою. Боєць глибоко схвилюваний, це видно по його натхненному обличчю.

Так почалася битва за Дніпро, під час якої виявився масовий героїзм. Текст, написаний чорною фарбою, «Очистимо радянську землю від фашистської погані!» немов закликає до наступних боїв і походів, до швидкої перемоги».

Зачитавши цю роботу, пропоную учням дати усну рецензію, зро-

бити свої зауваження і доповнення. Багато з них вказали, що в боях за Дніпро брали участь і бійці Харківсько-Празької дивізії, матеріал про яку зібрали наші гуртківці з допомогою архіву Міністерства оборони СРСР.

Щоб учні краще сприйняли події, пов'язані з визвольним походом Червоної Армії в зарубіжні країни Європи, використовую плакат художника Д. Шмаринова «Червона Армія несе визволення від фашистського ярма!» Цей плакат, що зображує крокуючого усміненого радянського бійця, який вітально підняв над головою каску, був виданий російською, польською, чеською, румунською, угорською мовами. Разом з нашими військами він приходив у визволені райони і розповідав про дружні почуття радянського народу до всіх народів світу.

Розповідаючи на уроках про успіхи радянського народного господарства в постачанні фронту всім необхідним для перемоги, про соціалістичне змагання в роки війни, про роль радянських жінок і молоді в створенні умов для розгрому ворога, звертаюся до плаката В. Іванова «Відбудуємо на славу». Учні бачать свою ровесницю в робочому комбінезоні. В крутому розвороті дужої постаті, в яскравій посмішці і блискучих очах відчувається робітничий запал і радість праці. Цей плакат допомагає переконати учнів, що трудовий героїзм радянських людей був величезною силою, яка забезпечила розгром ворога.

На одному з останніх уроків даної теми, розповідаючи про штурм і взяття Берліна радянськими воїнами, поряд з плакатами застосовую документальні матеріали. Викликаю одного з учнів, щоб зачитав уміщений у посібнику «Історія СРСР» за редакцією М. П. Кіма (стор. 305) уривок із спогадів Героя Радянського Союзу В. М. Шатилова — командира 150-ї стрілецької дивізії, який штурмував Берлін. Потім звертаю увагу учнів на плакат Л. Голованова «Червоної Армії слава!» — молодий радянський воїн стоїть біля побитої кулями стіни рейхстагу. На грудях юнака ордени, на плечах — офіцерські погони, обличчя сяє білозубою посмішкою. За його плечима бачимо старий плакат «Дійдемо до Берліна», де зображено солдата, який присів і підтягує кирзові чоботи. Цей плакат «працював» ще в дні жорстоких боїв, коли наша армія лише розгортала свій наступ. Тоді він образно говорив про наступні бої. Солдат на плакаті завзятий, діловий, він розуміє, що до кінця війни ще далеко, але твердо переконаний в перемозі.

Співставлення цих двох плакатів немов показує пройдений нашою армією шлях: від Волги — до Берліна. Тут і особистий шлях простого радянського хлопця: від рядового солдата — до відзначеного нагородами Вітчизни офіцера.

Звертаю увагу учнів ще на одну деталь: наче у відповідь на заклик старого плаката дійти до Берліна на стіні здобутого рейхстагу вуглем написано урочисте: «Дійшли».

Ці плакати пересвідчують учнів, що у Великій Вітчизняній війні переконливу перемогу здобули прості радянські люди. На останньому уроці з теми підкреслюю, що в цьому провідну роль відіграла Комуністична партія — організатор і керівник радянського народу.

Застосування плакатів допомагає вчителю перенести учнів в обстановку Великої Вітчизняної війни, оживити минуле, збудити юнацьку думку, наситити її образами, що запам'ятовуються.

М. П. АЛЬПЕРОВИЧ

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

КРЕМЕНЕЦЬКА КНИЖКОВА КОЛЕКЦІЯ

Серед численних книжкових колекцій ЦНБ АН УРСР є одна з найстаріших і найбільш цінних на Україні — Кременецька. Це частина бібліотеки колишнього університету св. Володимира, перевезена згодом з Кременця до Києва. Як склад, так і історія її походження надзвичайно цікаві.

На Волині, в м. Кременці, 1 жовтня 1805 р. була відкрита класична гімназія, заснована на підставі указу Олександра I від 29 липня 1805 р. (оригінал рескрипту зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР). У січні 1819 р. гімназію перейменували на ліцей, який у перше десятиріччя XIX ст. був вищим освітнім центром на Волині. Під час польського повстання 1830—1831 рр. більшість учнів ліцею стала на бік повсталих. Царизм жорстоко розправився з учасниками руху. Всі учбові заклади з польською мовою викладання були закриті. Волинський ліцей не становив винятку. Його закрили у 1832 р. Але зібрана тут цінна книжкова колекція, яка, за свідченням письменника й історика XIX ст. С. В. Русова, «уступає рідкому університету»¹, у 1834 р. разом з іншими колекціями з ліквідованих вищих учбових закладів Царства Польського надійшла у повному складі до Київського університету.

За Радянської влади фундаментальну бібліотеку Київського університету, згідно з постановою Колегії НКО УРСР від 2 серпня 1926 р., було передано у 1927 р. до Всенародної бібліотеки України при Українській Академії наук. Так до фондів ЦНБ АН УРСР потрапили книжкові скарби колишнього Волинського ліцею.

Як свідчать зроблені у Кременці записи в інвентарних книгах, що збереглися донині, це були колекції, у різні часи куплені, подаровані та передані з численних установ.

Основна складова частина фондів так звана «Королівська бібліотека» («*Collectio Regia*») — широко відоме у XVIII ст. зібрання останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського (1723—1798), яке зберігалось у Варшаві. Після смерті короля воно перейшло у спадщину до його родичів і було у 1805 р. продане ними Кременецькій гімназії. У листі від 19 травня 1805 р. до польського прогресивного діяча просвітителя Гуго Коллонтая засновник цього закладу Тадеуш Чацький писав, що «...для Волинської гімназії купив бібліотеку Королівську, медалі, астрономічну обсерваторію і кабінет природничий за 15 000 золотих червінців»².

«Королівська бібліотека» за змістом свого фонду має універсальний профіль. Це одна з добірних приватних колекцій другої половини XVIII ст. Складається вона з інкунабул, палеотипів і видань XVII і XVIII ст. У ній зібрана література з різних галузей знань польською, латинською, грецькою, французькою, італійською, англійською, німе-

¹ С. В. Русов. *Волинские записки*, Спб., 1809, стор. 119.

² H. Kollataj. *Korrespondencya listowna z Tadeuszem Czackim*, t. III, Kraków, 1844, стор. 100—101.

цькою, чеською, російською мовами. Всі книжки поділені на 10 відділів, які мають найменування латинською мовою і в свою чергу складаються з підвідділів.

У зібранні — велика кількість багатотомних видань академій наук, вчених товариств і університетів ряду країн; полемічних трактатів і літописів з історії церкви; література з правознавства і філософії права, юридичні джерела, коментарі, зведення законів; книги з філософії, військової справи, медицини, географії і природознавства (зоології, ботаніки, мінералогії, хімії тощо); праці з класичної філології, літератури, історії, архівознавства, дипломатики, палеографії, генеалогії, геральдики, сфрагістики, нумізматики, хронології; археологічні матеріали; джерела, спогади, літописи, акти, грамоти, статuti. Окремий відділ складає «Polonica».

У 1805 р. Кременецька бібліотека поповнилась ще однією цінною колекцією — «Collection Jablonoviana». Це була частина родової бібліотеки, яка належала раніше князю Й. О. Яблоновському (1711—1777 рр.). Один з освічених людей свого часу, палкий книголюб, він постійно розшукував цікаві й рідкісні видання. Опис зібрання склав чотири томи³. Після смерті Яблоновського ця спадщина перейшла спочатку до сина — князя Доброгоста Яблоновського, а коли той помер — до старшої сестри — княгині Теофілі Сапегі, яка розмістила зібрання у своєму волинському маєтку Теофіполі. Частину книг вона подарувала Кременецькій гімназії: «...важнейшие инкунабулы (старо-печатные до 1520 г. книги) получил Чацкий в дар от княгини Теофили Сапегы из библиотеки отца ее Яблоновского...»⁴.

У цій колекції — книжки польською, латинською, французькою, італійською, англійською, німецькою, російською мовами з історії, археології, геральдики, генеалогії, юриспруденції та інших галузей наук. Серед них зустрічається багато рідкісних видань. Особливо цінне зібрання праць і малюнків з археології.

Кременецька бібліотека збагачувалась за рахунок невеликих колекцій, подарованих різними особами.

Подарунок Мікошевського становили книги з історії, географії, математики, фізики, хімії, природознавства, медицини, мовознавства та художньої літератури французькою, латинською, польською, італійською і німецькою мовами. Від графа Ф. Мошинського надійшла географічна література і художня література західноєвропейськими мовами.

К. Чацька (дядина Тадеуша Чацького) подарувала невелику колекцію книжок з історії та філософії, а також художні твори західноєвропейських авторів.

У Ф. Шейдта, директора училищ Подільської губернії, було куплено видання, які надзвичайно збагатили фонд Кременецької бібліотеки в галузі природничих наук. Крім перелічених зібрань, до складу її увійшли учбові посібники ліквідованого Кременецького ієзуїтського колегіума.

З власних надбань ліцею за період з 1805 р. до 1830 р. було складено так звану «Нову колекцію» — «Collectio Nova».

Надходження від К. Чацької і Ф. Шейдта ще у Кременці розчинилися в загальній масі і перестали існувати як окремі колекції. Щодо інших зібрань, то вони ще в той період не були «мертвими» колекціями, а розвивалися і поповнювалися. З приводу цього відомий польський історик і громадський діяч Й. Лелевель, який користувався кни-

³ F. Z. Witzleben. Catalogus bibliothecae Jablonovianae studio Witzlebeni, t. I—IV, Lipsial, 1752—1755.

⁴ Н. И. Теодорович. Город Кременец Волынской губернии. Церковно-исторический очерк, Почаев, 1890, стор. 32.

гами з Кременецького книгосховища, у 1826 р. писав, що «Королівська бібліотека була погано укомплектована медичною літературою, а... тепер і цей відділ, як і інші, збагачено»⁵.

Невід'ємною частиною «Королівської бібліотеки» є білі шафи, яким зараз уже понад 200 років. Оздоблені тонкою різьбою по дереву, вони мають виняткову художню цінність. У 1927 р. шафи перейшли до ЦНБ АН УРСР разом з бібліотекою Київського університету. Тоді ж було встановлено, що це — речі рідкісні, музейного значення. Їх розмістили в окремому кабінеті, де вони стоять і зараз, прикрашаючи відділ рідкісної книги.

У фондах ЦНБ АН УРСР Кременецька бібліотека має повну автономію. Порядок розміщення книг на полицях зберігається той, який був прийнятий ще у Кременці. Зараз це зібрання у філіалі центрального книгосховища на Подолі, куди його повернули з евакуації. З початком Великої Вітчизняної війни серед рідкісних видань, вивезених до Уфи, були колекції «Королівська», Яблоновського, Мошинського, Мікошевського.

Вся Кременецька бібліотека описана, закаталогізована і доступна для користування. Книги описані й відображені у друкованому п'яти-томному⁶ і у блок-картковому алфавітному каталогах бібліотеки Київського університету св. Володимира. Другий з них становить складову частину генерального алфавітного каталогу ЦНБ АН УРСР. Крім того, збереглися ще й рукописні інвентарі з Кременця на окремі зібрання, згадані вище.

Кременецька бібліотека — унікальна скарбниця приватних книжкових колекцій, своєрідна історична пам'ятка. Цінність її полягає у тому, що за складом і змістом своїх фондів вона належить до рідкісних зібрань, які дають матеріали для створення наукових праць з історії, економічного, політичного і культурного життя України XV—XIX ст. Вона є також джерелом відомостей про стан бібліотечної справи на Україні у той період.

Є. О. КОЛЕСНИК

⁵ J. Lelewel. Bibliograficznych ksiąg dwoje, t. II, Wilno, 1826, стор. 150.

⁶ Каталог книг библиотеки императорского университета св. Владимира, т. I—V, К., 1854—1858.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. О. ФІРСТЕНКО, Д. М. ЧЕРНИШОВ

ГЕРОЇ-ПРИКОРДОННИКИ В ПЕРШИХ БОЯХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

21 червня 1941 р. о 23.45 комендант ділянки Любомльського прикордонного загону капітан Парижев зустрівся на кордоні з німецьким офіцером і вручив йому пакета, що містив протест з приводу підключення німців до наших телефонних проводів. Німецький офіцер галантно вклонився їй, приймаючи пакета, обіцяв, що все буде розслідувано і до всього вжито заходів¹.

Через чотири години гітлерівська Німеччина віроломно напала на нашу країну. З величезними силами ворога першим довелося зустрітися нечисленним, озброєним легкою стрілецькою зброєю загонам прикордонників. В середньому проти однієї застави діяло близько 300—400 фашистів, які мали, крім автоматичної зброї, міномети, гармати, бронемашини, від 5 до 20 танків. Всі без винятку застави були піддані одночасному артилерійському обстрілу.

У зведенні Головного командування Червоної Армії за 22 червня 1941 р. повідомлялося: «На світанку 22 червня 1941 р. регулярні війська гітлерівської армії атакували наші прикордонні частини на фронті від Балтійського до Чорного моря і протягом першої половини дня стримувалися ними»².

Гранично коротко говорилося про ці хвилини в донесеннях з кордону. Зокрема, із Львова:

«4.21. На ділянці 91-го загону прикордонні наряди вели бій з групами ворога, що намагалися перейти кордон.

4.30. У бій вступили всі лінійні застави.

4.56. Після артпідготовки німці в районі Порхача перейшли в наступ. На ділянці 97-го загону напад відбито. На решті ділянок іде артилерійська й кулеметна стрільянина. В даний час бомбардують Володимир-Волинський та Любомль. Всі загоны піднято по тривозі...

6.05. На ділянці 91-го прикордонного загону противник силою до полку оточив штаб 3-ї комендатури. 16-та застава разом із штабом 4-ї комендатури в оточенні ведуть бій. Німці захопили конюшню, частину приміщень і комендатури, але контратакою відбиті. Бій триває.

6.50. На ділянці 90-го прикордонного загону 6-та застава оточена противником. Веде бій.

7.00. На ділянці 92-го прикордонного загону піхота противника веде бій з нашими прикордонниками.

7.20. На ділянці 1-ї й 2-ї застав 23-го прикордонного загону переправилось близько чотирьох взводів німців. Застави ведуть бій. Приміщення 14-ї застави зруйноване артвогнем. 1-ша, 2-га, 3-тя й 5-та застави 24-го загону обороняються. Ведуть перестрілку. Майже дві ворожі роти оточили 4-ту заставу. Вона веде бій. Вжито заходів до підтримання 4-ї застави й знищення противника. У повітряному бою збито два ворожі літаки.

7.40. Противник веде сильний артобстріл Перемишля.

8.10. Німці продовжують артобстріл Володимира-Волинського. На ділянці 92-го прикордонного загону 7-ма застава оточена противником. Підтримки від частин Червоної Армії поки що немає. Штаб загону розбито. Перемишль горить. У штабі 2-ї комендатури п'ятеро ведуть бій. Двоє з них поранено.

8.30. На ділянці 98-го прикордонного загону німецькі частини форсували р. Буг. На ділянці 24-го загону атакували 4-ту заставу. Атаку відбито. Взято в полон фашистського офіцера.

9.45. На ділянці 91-го прикордонного загону 8-ма, 9-та й 11-та застави протягом 5 год. ведуть бій в оточенні.

¹ Фонди Центрального музею прикордонних військ. Доповідь начальника військ охорони тилу Південно-Західного фронту від 15 лютого 1942 р.

² «Правда», 23 червня 1941 р.

12.00. На ділянці 23-го загону група противника перейшла міст у районі Липкани. Окопалася на нашій території, але була відбита.

12.35. На ділянці 2-го прикордонного загону 12-та застава під командуванням капітана Матюшина відбила противника.

15.45. Всі застави 25-го прикордонного загону ведуть бій.

17.30. На ділянках 2-ї й 14-ї застав 23-го прикордонного загону ворога відкинуто. На нашій території противника немає.

20.00. На ділянці 13-ї застави 90-го прикордонного загону німці відходять на свій бік. Біля 10-ї застави їх убито близько 100.

20.30. На ділянці 98-го прикордонного загону 1-ша й 3-тя комендатури обороняються на своїх місцях. 2-га комендатура відступила»³.

«Скориставшись з того, що радянські війська не були підведені до кордонів, німці, не оголошуючи війни, грабіжницьким способом папали на наші прикордонні частини, і в перший день війни хвалені німецькі війська воювали проти наших прикордонників, які не мали ні танків, ні артилерії»⁴.

«Ряди прикордонників танули, сили їх слабнули,— свідчить колишній командир 15-го стрілецького корпусу Київського особового військового округу генерал армії І. І. Федюнинський.— На заставах палили казарми й житлові будинки, підпалені артилерією ворога. Проте прикордонники стояли на смерть. Вони знали: за їхньою спиною у передранішньому тумані до кордону поспішають війська, підтягується артилерія. І коли підійшли перші ешелони дивізій нашого корпусу, прикордонники продовжували бій пліч-о-пліч з нами»⁵.

Один німецький офіцер напередодні нападу писав: «У росіян, крім прикордонників, ніхто не виявиться готовим у момент нашого вторгнення, а прикордонники будуть зім'яті вмиті»⁶. Та сподівання фашистів не справдилися. Застави перетворилися на маленькі фортеці на шляху озброєного до зубів противника. Вони першими прийняли на себе удар понад 190 дивізій, третину яких складали танкові й моторизовані⁷. Не маючи засобів боротьби з танками й бронемашинами, деякі застави билися по 10—20 годин. Деякі трималися від 2 до 14 діб. Особовий склад усіх їх здебільшого героїчно загинув. Але в жодному документі, в жодній бесіді з учасниками подій не виявлено випадку, який би свідчив про розпач чи боягузтво прикордонників. Всі билися як герої, ніхто не відступив.

Найвідчутніших ударів зазнали прикордонники Любомльського, Рава-Руського, Перемишльського, Володимир-Волинського загонів. На цьому напрямку навалюючи йшла група німецьких армій «Південь», у складі 6-ї, 11-ї, 17-ї загальновійськових, 1-ї танкової та 4-ї повітряної груп. Ці війська зосереджувались у районі Любліна (за винятком 11-ї армії, що діяла південніше спільно з 3-ю й 4-ю румунськими арміями) і своєю метою ставили: враз оволодіти Києвом, форсувати Дніпро, оточити й знищити значні сили Червоної Армії на Україні, а потім рушити на Москву для сприяння групі армій «Центр»⁸.

Доля різних застав на ділянках згаданих прикордонних загонів склалася по-різному. Часто це залежало від рельєфу місцевості, наявності танків, артилерії й авіації противника, від добротності приміщень застави.

Наявність водної перепони майже по всьому українському кордону (Західний Буг, Солокія, Сан) змусила гітлерівців відступити від звичної для них тактики, що зводилася до масованого наступу після значної артилерійської підготовки. На ділянці Українського прикордонного округу німці мусили розосередити сили по фронту й розвідувальними групами долати водні рубежі.

На світанку 22 червня противник раптовою атакою оволодів мостом через р. Сан за 18 км від Перемишля. Прикордонники 9-ї застави 92-го загону на чолі з лейтенантом Н. С. Слюсаревим вступили в бій з фашистами й відкинули їх за річку⁹. Тоді німці кинули в атаку підтриманий 10 танками розвідувальний загін 52-го армійського корпусу 17-ї армії. Оточений переважаючими силами противника, особовий склад застави прийняв нерівний бій. Майже всі воїни тоді загинули, але виконали свій обов'язок перед Вітчизною¹⁰.

Для радянських прикордонників дуже ускладнило ведення бою те, що фашисти запровадили метод одночасного форсування рік на різних ділянках. Це змушувало дробити й без того дрібні сили. Тільки-но фашистам удавалося переправитися на наш берег, вони одразу зводили свої групи в роти й батальйони і в повному складі атакували поріділих захисників застав. Інші частини обходили вогнища опору прикордонників і заглиблювалися в нашу територію.

³ «Исторический архив», 1961, № 3, стор. 93—96.

⁴ «Правда», 29 червня 1941 р.

⁵ І. І. Федюнинський. Поднятые по тревоге, М., 1961, стор. 16.

⁶ «Пограничник», 1946, № 1—2, стор. 43.

⁷ «Правда», 29 червня 1941 р.

⁸ «История СССР», 1965, № 3, стор. 32.

⁹ Ю. К. Стрижак. Герои Перемишля, М., 1969, стор. 61.

¹⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 2, М., стор. 13..

Використовуючи наявні засоби (гвинтівки, станкові й ручні кулемети), прикордонники зосереджували вогонь на найважливіші цілі, снайпери знищували фашистських офіцерів, мінометників, викликаючи замішання серед солдатів. Звичай вже до легких успіхів у західних країнах, гітлерівці в перші дні війни з Радянським Союзом пехтували обережністю і через це мали багато втрат. Висока бойова виучка й надзвичайна витримка прикордонників, їх уміння використовувати місцевість, маскуватися, вести влучний вогонь,— все це говорило загарбникам, що війна в Росії буде значно складнішою. Німецький воєнний історик генерал-майор фон Бутлар змушений був визнати: «В результаті стійкого опору росіян уже в перші дні боїв німецькі війська зазнали значно більших втрат у людях і техніці, ніж під час кампаній у Польщі й на Заході»¹¹.

На основі статутів фашистської армії, а також показань полонених встановлено, що ворожі розвідувальні загоны мали завдання у найкоротший строк знищити прикордонні застави. Але це їм не вдалося, довелося вступати в тривалі бої, що загрожувало зривом планомірного наступу¹². Ось чому фашистські генерали змушені були уже в перші дні війни вводити в бій нові й нові сили. Втрачався дорогий час, розпоршувалися війська, знижувалися темпи наступу. Так, державний кордон на ділянці Любомльського прикордонного загону обороняли 3 комендатури, 13 лінійних і 3 резервних застави, а також маневрена група. Ворог мав одним ударом подолати кордон і до кінця дня захопити Ковель — важливий залізничний вузол.

22 червня, починаючи з 4 год. ранку, німці піддали всі застави загону майже двохгодинному артилерійському обстрілу, а потім почали форсувати Західний Буг. Солдати йшли не пригинаючись, вважаючи, що їхня артилерія знищила особовий склад на заставах.

Та щойно вони вийшли на берег, як були зустрінуті шквальним вогнем. Довелося відступити. Всі наступні атаки розбивалися об стійку оборону застав доти, поки залишався живим хоч один прикордонник¹³.

8-ма застава в районі с. Вовчий Перевіз обороняла підступи до р. Західний Буг. В радіусі 300 м тут було споруджено кругову оборону, що складалася з 3 дзотів, з'єднаних між собою та з казармою ходами сполучення. Біля мостів були окопи повного профілю.

О 4 год. ранку по бойовій тривозі 20 прикордонників на чолі з начальником застави старшим лейтенантом Старовойтовим розташувалися біля мосту, решта 28, очолена політруком, зайняла дзоти. Коли після артальоту німці пішли в атаку, прикордонники підпустили їх до середини мосту й відкрили вогонь. 30 фашистів було вбито. Протягом двох годин ворог намагався форсувати ріку, але марно. Тоді на підмогу піхоті підійшли два бронепоезди і протягом години вели вогонь по позиціях прикордонників. Окопи було зруйновано. Прикордонники на чолі з командиром відійшли. Але тільки-но гітлерівці наблизилися до застави, як їх зустрів вогонь. Помітивши, що значні їх сили рухаються в обхід по шосе на схід, начальник застави прийняв рішення вогнем станкових кулеметів перетнути шлях великої групи фашистів. Але не встиг він це зробити, як захопленням уже мостом рушили ворожі танки й близько батальйону піхоти. Лейтенант Старовойтов спрямував вогонь на міст. В той час два бронепоезди почали обстрілювати дзоти й розбили їх. Лише 9 героїв удалося з настанням темноти відійти до комендатури. Один з них, політрук Бабенко розповідав згодом, що в тому нерівному бою на кожного прикордонника припадало понад 30 гітлерівців.

Своє завдання застава виконала з честю. Більш як на 10 годин вона затримала просування ворога, знищивши загалом близько 400 загарбників¹⁴.

Не менш хоробро билися й інші застави цього прикордонного загону, внаслідок чого намагання гітлерівського командування заглибитися на нашій території у перший день війни на 40—50 км не здійснилися. Тільки там, де прикордонники полягли всі одразу, ворогові вдалося просунутися на 10—12 км.

В дещо інших умовах проходили бої на заставах Володимир-Волинського прикордонного загону. «О 21.00 21 червня 1941 р. на ділянці 4-ї комендатури було затримано перебіжчика — німецького солдата 222-го полку 74-ї піхотної дивізії Альфреда Ліскофа. В 0.30 він, доставлений у штаб загону, показав, що 22 червня о 4.00 німці нападуть на СРСР»¹⁵, а також сповістив, що німецька артилерія зайняла вогневі позиції, піхота й танки — вихідне положення для наступу. Начальник загону майор М. С. Бичковський доповів про це в округ і наказав заставам бути в повній бойовій готовності.

22 червня о 4 год. 5 хв. застава старшого лейтенанта Ареф'єва зазнала шкваль-

¹¹ Мировая война 1939—1945 гг. Сборник статей, М., 1957, стор. 163.

¹² Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. М., 1968, стор. 9.

¹³ Там же, стор. 89.

¹⁴ Там же, стор. 90.

¹⁵ Фонди Центрального музею прикордонних військ. З доповіді про бойову діяльність прикордонних військ Південно-Західного фронту, стор. 3.

ного артилерійського обстрілу. В перші ж хвилини приміщення було зруйновано. Але воїни завчасно його залишили і в укриттях приготувалися до відсічі. Особовий склад, розділений на три групи, не пускав німців на наш берег. Зв'язок з прикордонним загonom припинився. Кінна розвідка доповіла, що сусідня застава — в оточенні. З настанням сутінок старший лейтенант Ареф'єв наказав групам сержанта Люленка та лейтенанта Купріна йти на прорив і допомогти сусідам вийти з оточення. В цей час німці впритул підійшли до оборонного рубежу застави. Та вчасно підоспіли групи, визволені з оточення, і всі разом відбили атаку. Ворог відступив аж за лінію державного кордону¹⁶. Тільки в ніч з 24 на 25 червня прикордонники за наказом командування відійшли на схід.

Одинадцять днів і ночей стояли на смерть герої 13-ї прикордонної застави Володимир-Волинського загону на чолі з лейтенантом Олексієм Лопатіним. Всі учасники боїв загинули, знищивши понад 550 фашистів¹⁷. Руїни застави дісталися німцям лише після героїчної смерті прикордонників.

Оперативний журнал Головного управління прикордонних військ зафіксував тексти телеграм, що надходили зі Львова й Володимира-Волинського:

«7.20. Німці перейшли кордон у районі Устилуг. 8.10. Зв'язок із першою та другою комендатурами втрачено. Начальником загону майором Бичковським вислано п'ять розвідувальних груп у Лудзин, Сокаль, Устилуг. Німці продовжують артилерійський обстріл міста. О 7.00. Німці досягли П'ятидні (6 км на захід від Володимира-Волинського). 13.00. За неточними даними 6-та застава знищена противником. Зв'язок з нею відсутній»¹⁸.

Більше ніяких відомостей про 6-ту заставу не надходило. Про все, що там відбувалося, розповіла Ступіна — сестра дружини командира застави Неезжалова. В день нападу вона була на заставі, брала участь у бою. Поранена, потрапила в полон, але втекла. З її слів стало відомо:

О 4 год. м. Володимир-Волинський був підданий шквальному артилерійському обстрілу. За кілька хвилин 15 бомбардувальників скинули на місто свій смертоносний вантаж. На ділянці 6-ї застави піхота противника, підтримана танками, перейшла Буг через залізничний міст і пішла в атаку. О 6 год. прикордонників оточило суцільне вороже кільце, німці зайшли навіть на подвір'я застави, проте захопити її одразу не змогли. Двічі поранений, командир Неезжалов не припиняв керувати боєм, поки смертельна куля настигла його.

Бійці трималися понад дві доби. Старшина Манников, незважаючи на 16 ран, вів вогонь з кулемета. 24 червня 5 чи 6 чоловік на чолі з політруком Вошаєвим трималися цілий день, а коли надійшов вечір, смертельно поранений політрук, бачачи, що сили його залишають і він уже нічим не допоможе своїм бійцям, з вигуком «Комуністи не здаються!» застрелився¹⁹.

Загалом Володимир-Волинський загін прикривав Ковельський напрям і затримував просування ворожих військ на 15—18 год.

Один з найвідповідальніших напрямів обороняв Рава-Руський прикордонний загін. Тут гітлерівці зосередили п'ять дивізій і танкове угруповання²⁰. Враховуючи свою перевагу в живій силі і техніці, фашисти думали одним ударом з Томашува на Рава-Руську розладнати радянські війська і вже на другий день війни захопити м. Львів. Але стійка оборона прикордонних застав, своєчасне формування й розосередження начальником загону майором Я. Д. Малим груп посилення й резервів зірвали задуми фашистів. Натрапляючи на стійкий опір та суцільний вогонь, вони змушені були кидати в бій усі свої підрозділи.

(Далі буде)

¹⁶ Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны, стор. 95.

¹⁷ На западной границе. Львов, 1965, стор. 54—64.

¹⁸ «Советский архив», 1964, № 3, стор. 63—65.

¹⁹ Д. Ковалевский. Первый день войны, М., 1967, стор. 70.

²⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 2, М., 1961, стор. 13—20.

Наш календар

ДО 50-РІЧЧЯ РОЗГРОМУ ВІЙСЬК БУРЖУАЗНО-ПОМІЩИЦЬКОЇ ПОЛЬЩІ НА УКРАЇНІ В 1920 р.

Весною 1920 р. мирне господарське будівництво, що розгорнулося в Радянській Росії після розгрому Денікіна, було перерване новим походом Антанти. На цей раз проти молоді країни виступила буржуазно-поміщицька Польща. Їй допомагала армія барона Врангеля¹. Роблячи все для відвернення військового зіткнення з буржуазно-поміщицькою Польщею, за якою стояв міжнародний імперіалізм, уряд вод-

ночас вживав заходів до зміцнення Західного і Південно-Західного фронтів. Перед військами останнього ще 6 січня 1920 р. директивою Головному було поставлене завдання: «Одночасно з діями проти Денікіна надійно прикривати район Києва від можливого наступу білополяків»². В лютому 1920 р. В. І. Ленін звернув увагу Реввійськради республіки на необхідність посилення Західного фронту і вжити екстремних заходів «для швидкого підвозу всього, що тільки можна, із Сибіру і з Уралу... Треба дати лозунг підготуватися до війни з Польщею»³. Через деякий час у зв'язку з наростаючою загрозою з боку білопанської Польщі, В. І. Ленін знову повернувся до цього питання. У телеграмі Реввійськравду Кавказького фронту він, попереджаючи про небезпеку, пропонував зробити все для «найшвидшого перекинення максимуму військ на Захфронт»⁴.

Для наступу білополяки зосередили шість армій загальною кількістю 148,5 тис. чол., що мали на озброєнні 894 гармати і 4157 кулеметів. Інтервентам протистояли з'єднання, що налічували тільки 65,2 тис. бійців⁵. У басейні р. Прип'ять проти суден білополяків діяли кораблі радянської Дніпровської флотилії.

На українській ділянці фронту наступ військ буржуазно-поміщицької Польщі (2-га, 3-тя і 6-та армії загальною кількістю в 52,5 тис. чол. при 428 гарматах і 619 кулеметах) стримували 12-та і 14-та армії. Лише проти 12-ї армії діяли з'єднання противника, що налічували 28 тис. штиків і шабель⁶. Для її підтримки командуючий морськими силами республіки наказав виділити із складу Дніпровської військової флотилії дві групи суден і направити їх на ріки Прип'ять і Березину. Завданням цих груп було: «1. Затримувати просування ворога вздовж Прип'яті й не давати можливості білополякам обійти правий фланг 12-ї армії Південно-Західного фронту і лівий фланг 16-ї армії Західного фронту. 2. Здійснювати рейди в тил ворога, знищуючи вогневі засади, війська, розміщені в прирічковому районі»⁷.

Для виконання цього наказу на р. Прип'ять у березні 1920 р. під командуванням військморя Ю. Є. Дяченка вийшов 2-й дивізіон кораблів Дніпровської військової флотилії: канонерські човни «Гордый», «Мстительный», «Мудрый», «Молодецкий», «Малый», «Громовой», «Губительный», «Геройский», сторожове судно «Ястреб». Ці кораблі подали дійову допомогу 47-й стрілецькій дивізії 12-ї армії, яка вела тоді напружені бої з переважаючими силами ворога на Мозирській ділянці фронту. Канонерські човни «Гордый», «Геройский», «Губительный», маючи на борту десантний загін, в ніч на 23 березня прорвались в укріплений район Наровля—Барбаров. Морська мужньо відбивали атаки противника. Один з учасників бою В. І. Карцев писав: «Ми бились до останніх сил. Багато перебили білополяків, хоч

¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. III, книга вторая, М., 1968, стор. 473.

² ЦДАРА СРСР, ф. 4, оп. 2, спр. 225, арк. 6.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 373.

⁴ Там же, стор. 374.

⁵ Н. А. Зегжда. Коммунистическая партия — организатор разгрома третьего похода Антанти, М., 1959, стор. 68.

⁶ С. Меженников. Начало борьбы с белополяками на Украине в 1920 г., М., 1926, стор. 25.

⁷ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-1, оп. 3, спр. 704, арк. 6; ф. Р-139, оп. 1, спр. 327, арк. 508.

і наших немало загинуло»⁸. Проте ворогові вдалося потіснити радянські частини. 25 квітня він перейшов у загальний наступ на фронті від Прип'яті до Дністра. 12-та і 16-та армії були відрізані одна від одної.

Враховуючи перевагу сил противника, радянське командування наказало залишити Київ і організувати оборону на лівому березі Дніпра. Евакуація міста почалася 6 травня. Того ж дня його залишили останні судна Північного загону Дніпровської флотилії.

В середині травня просування інтервентів було зупинено. Почалась діяльна підготовка до контрнаступу. На підсилення Південно-Західного фронту з Північного Кавказу прибула 1-ша Кінна армія, що налічувала близько 18 тис. бійців, а згодом прославлена 25-та Чапаєвська дивізія під командуванням І. С. Кутякова. Крім того, до складу 12-ї армії влилась Башкирська кавалерійська бригада. Для наступу проти білопольців були зосереджені 12-та, 14-та, 1-ша Кінна армії, Фастівська група військ і Дніпровська військова флотилія — загалом 46,5 тис. штиків і шабель⁹.

Реввійськрада Республіки поставила перед Південно-Західним фронтом завдання оточити і розбити угруповання ворога у районі Києва. У своїй директиві від 23 травня 1920 р. вона вимагала від 1-ї Кінної армії — головної ударної сили, «на світанку 27 травня перейти в рішучий наступ у загальному напрямку на Козятин, між київською і одеською групами противника»¹⁰. На Фастівському напрямку група військ під командуванням Й. Е. Якіра, до складу якої входили 44-та і 45-та стрілецькі дивізії, 3-й Південний загін Дніпровської військової флотилії та кавалерійська бригада Г. І. Котовського, мала розпочати наступ 26 травня, щоб «відтягнути в бій якомога більше сил київської групи противника»¹¹. 12-та армія, очолена С. А. Меженіновим, займала позиції на північ і схід від Києва.

До 3 червня успіхи радянських військ були незначні. У зв'язку з цим командування фронту рекомендувало припинити лобові атаки і створити ударні загони. 1-й Кінній армії ставилося завдання «головними силами прорвати фронт противника на лінії Ново-Фастів — Пустоварівка. Раптовим ударом захопити район Фастова і, діючи по тилах, розбити київську групу противника»¹². Ударна група 12-ї армії мала нанести удар по київському угрупованню ворога з півночі.

Виконання наміченого плану ускладнювалося необхідністю подолати таку водну перешкоду, як Дніпро. Директивою штабу Південно-Західного фронту від 27 травня 1920 р. військовій флотилії було наказано переправити на західний берег ріки ударну групу 12-ї армії, оскільки попередні спроби форсувати Дніпро були невдалими. На виконання цієї директиви Реввійськрада 12-ї армії 31 травня наказала Північному загону флотилії «2 червня прорватися біля Лоева і до ранку 3 червня прибути до району Пічок, де сприяти переправі 25-ї стрілецької дивізії»¹³.

Моряки старанно готувалися до операції. З допомогою аерозйомки було розвідано оборону ворога поблизу Лоева. Група моряків-розвідників з канонерського човна «Малый» під командуванням І. Галенка вночі спустилася до мосту, знищила охорону і обміряла підходи до нього. Інша група з канонерки «Могучий», очолювана Т. Новиковим, переодягнувшись у селянський одяг, вночі на човнах обстежила фарватер у місці передбачуваного прориву. Десантний загін М. К. Цитовича мав відвернути увагу противника імітацією переправи через Дніпро неподалік гирла Сожа¹⁴.

2 червня вночі 5 канонерських човнів, 2 тральщики і 2 посилені судна почали прорив від с. Абакуми. Кораблі повним ходом рушили до Лоева і через три години підійшли до міста. Для його оборони противник зосередив 500 піхотинців, близько 30 кулеметів і 14 гармат, з них 4 важкі, кілька літаків¹⁵. Ворог помітив кораблі і відкрив по них вогонь. Йому відповідали гармати суднових батарей. Запалювані особистим прикладом комуністів, моряки діяли рішуче і впевнено. Поставлене завдання було виконано.

Просуваючись вниз по Дніпру, кораблі дійшли до гирла Прип'яті, де тральщики поставили мінне загородження. Біля с. Пічки судна розпочали переправу на правий берег ріки особового складу 73-ї та 17-ї бригади 12-ї армії. Корабельна артилерія вела вогонь по білопольській піхоті, що атакувала переправу, відбивала нальоти літаків і атаки суден ворога¹⁶.

⁸ ЦДАРА СРСР, ф. 197, оп. 1, спр. 63, арк. 18.

⁹ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 124.

¹⁰ ЦДАРА СРСР, ф. 102, оп. 1, спр. 15, арк. 8.

¹¹ Там же, арк. 6, 7.

¹² Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов, т. III, К., 1967, стор. 166—167.

¹³ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-1, оп. 3, спр. 764, арк. 169; ЦДАРА СРСР, ф. 102, оп. 3, спр. 42, арк. 117—118.

¹⁴ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-139, оп. 1, спр. 356, арк. 81.

¹⁵ Н. А. Щербаков. Зарождение и развитие Советского военно-морского искусства, Л., 1959, стор. 83.

¹⁶ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-139, оп. 1, спр. 320, арк. 163—164.

У цій операції вміло і мужньо діяли канонерки «Малый», «Мстительный», «Геройский» і тральщик «Трал». Героїзм і рішучість виявили військові моряки М. Єрмаков, М. Озерний, С. Гончаров, І. Галенко, І. Рибальчук, М. Дмитрюк. Вміло діяли старший артилерист канонерки «Малый» А. Садников, навідник Ф. Кротов, кулеметники І. Троць, Л. Золов, машиніст І. Савчук і кочегар І. Кукіс, моряки Д. Добряков, І. Зайцев, старший комендор канчовна «Геройский» П. Гаврилов, комендор Ф. Андрущенко та інші. За успішний прорив через Лосєвське укріплення Реввійськради республіки нагородила екіпажі канонерок «Малый», «Мстительный», «Геройский» і тральщика «Трал» почесним революційним Червоним Прапором¹⁷. Понад 50 моряків-дніпровців були відзначені нагородами. Командуючому флотилією П. І. Смирнову, командирам: «Малого» — А. П. Ердману, «Мстительного» — І. Ю. Гайліту, «Геройського» — В. П. Стоянову, «Трала» — П. П. Соловйову вручено ордени Червоного Прапора¹⁸.

5 червня 1920 р. ударна група 12-ї армії та 1-ї Кінної прорвала позиції противника і до вечора вийшла в тил 3-я армія противника. 7 червня були визволені Житомир і Бердичів. Вперед просувалися й частини 12-ї армії.

Все це створило сприятливі умови для оточення київського угруповання військ білополяків. Для закріплення успіху 1-ї Кінної армії командування фронту наказало командуючому 12-ї армії в ніч з 8 на 9 червня перейти в рішучий наступ по всьому фронту 58-ї дивізії з тим, щоб з'ясувати становище противника у київському районі та можливість захоплення міста¹⁹. Фастівська група, яку підтримували кораблі Південного загону Дніпровської військової флотилії, мала охопити з півдня лівий фланг 3-ї армії білополяків²⁰.

9 червня 1-ша Кінна армія повернула основні свої сили на схід і з тилу завдала удару по 3-й білопольській армії. Водночас посилила натиск 12-та армія. Кільце оточення дедалі звужувалося. Однак позиції білополяків на їх лівому фланзі вздовж Дніпра, внаслідок використання природного рельєфу, ще були міцними. Й. Е. Якір наказав Південній групі Дніпровської флотилії «прорватись до Києва, сприяти наступаючим частинам 12-ї армії і перешкодити противнику підірвати мости на Дніпрі»²¹. Це мали зробити дивізіон особливого призначення під командуванням П. І. Пашикіна та десантний загін на чолі з начальником політвідділу Південно-Західного фронту В. П. Потьомкіним²².

Бойові кораблі рушили до Києва. Ведучи артилерійський вогонь, канонерки забезпечували наступ десантного загону. Особливо запекла сутичка сталася в районі Трипілля, де білополяки мали 14 гармат і міномети²³. Батареї противника били по радянських кораблях з високого берега Дніпра. Артилерійська дуель продовжувалася дві години. Незважаючи на шквальний вогонь ворога, канонерки «Губительный», «Грозный», «Могучий» успішно подолали перешкоду. Укріплення противника були взяті штурмом²⁴, захоплено багато полонених і зброї, в тому числі одну батарею.

На шляху до Києва канонерські човни вступили в бій з батареями білополяків, розташованими в районі Києво-Печерської лаври. Потрібно було випустити по ворогу близько 500 снарядів, щоб його гармати замовкли.

Вранці 12 червня першою з'явилася на київському рейді канонерка «Губительный» під командуванням військового моряка Д. О. Захарова, а трохи згодом інші кораблі, які затрималися, переправляючи з Дарниці на правий берег Дніпра частини 58-ї дивізії 12-ї армії. Кияни радо вітали визволителів. Того ж дня В. П. Потьомкін і комісар штабу А. М. Кульберг у телеграмі до В. І. Леніна писали: «12 о 5 годині ранку з передовими бойовими суднами Південної групи Дніпровської військової флотилії, батальоном 517-го полку і групою політпрацівників ми першими ввійшли в Київ... Вжито заходів для охорони міста і майна, що зберіглось»²⁵.

В наказі Реввійськради республіки про нагороду Почесним революційним Червоним Прапором кораблів Південного загону відзначалось, що канонерки «Губительный», «Могучий» і «Грозный», одержавши завдання прорватись через укріплені позиції противника біля Трипілля, виконали його блискуче. Командири, комісари і команди цих суден «вели себе вище за будь-яку похвалу, неодноразово проявляючи

¹⁷ Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине. Сборник документов, К., 1963, стор. 390—392.

¹⁸ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-139, оп. 1, спр. 349, арк. 108, 110, 111.

¹⁹ Н. Ф. Кузьмин. Крушение последнего похода Антанты, М., 1958, стор. 150; ЦДАРА СРСР, ф. 197, оп. 3, спр. 218, арк. 310—312.

²⁰ ЦДАРА СРСР, ф. 197, оп. 3, спр. 218, арк. 131.

²¹ Там же, ф. 102, оп. 3, спр. 39, арк. 25.

²² Моряки в борьбе за власть Советов на Украине, стор. 610.

²³ ЦДАРА СРСР, ф. 102, оп. 3, спр. 39; арк. 31; ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-139, оп. 1, спр. 346, арк. 166.

²⁴ А. Бабенко. И. Э. Якир, М., 1963, стор. 53.

²⁵ ЦДАВМФ СРСР, ф. Р-139, оп. 1, спр. 380, арк. 20—21.

героїзм і самопожертву, чим і сприяли успіху всієї операції»²⁶. Начальник штабу флотилії Б. В. Корсак, командуючий загonom суден особливого призначення П. І. Пашкин, М. М. Кульберг, командир канонерського човна «Губительный» Д. А. Захаров, начальник тилу А. К. Клевцов, а також комендор А. О. Афанасьєв були нагороджені орденами Червоного Прапора²⁷.

Визволення столиці України сприяло розгортанню дальшого наступу радянських військ. 13 червня 14-та армія, яка діяла на південному крилі Південно-Західного фронту, зайняла Гайсин. Ініціатива повністю перейшла до Червоної Армії. До 19 червня радянські війська, визволивши значну частину України, вийшли на лінію Житомир — Козятин — Вінниця²⁸. Білополяки змушені були зупинити свій контрнаступ у Білорусії. Війська їх Північно-Східного фронту відступили на 200 км. Використовуючи успіхи Південно-Західного фронту, радянське командування вирішило віддати наказ арміям Західного фронту перейти 4 липня у загальний наступ.

О. С. ЛИСЕНКО

²⁶ Боевые подвиги частей Красной Армии 1918—1922, М., 1957, стор. 75.

²⁷ Моряки в борьбе за власть Советов на Украине, стор. 390—394.

²⁸ 50 лет Вооруженных Сил СССР, стор. 127.

50 РОКІВ РАДЯНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

Півстоліття тому, у полум'ї національно-визвольної боротьби турецького народу, яка розгорнулася під безпосереднім впливом Великого Жовтня, на Близькому Сході народилася нова держава — Турецька республіка, на чолі з видатним державним

діячем і полководцем Мустафою Кемалем Ататюрком. Першим її зовнішньополітичним актом було звернення до Країни Рад, до В. І. Леніна з проханням про допомогу у боротьбі проти інтервенції західних держав та висловленням побажань якомога скоріше встановити дружні дипломатичні відносини з Радянською Республікою¹. Офіційне послання Великих Національних зборів Туреччини було одержано у Москві 1 червня 1920 р. Воно стало предметом обговорення народного комісара закордонних справ РРФСР Г. В. Чичеріна і В. І. Леніна². З червня 1920 р. Кемалю Ататюрку була надіслана відповідь, в якій говорилось, що «Радянський уряд з найжвавішим інтересом стежить за героїчною боротьбою, яку веде турецький народ за свою незалежність і суверенітет, і в ці дні, тяжкі для Туреччини, він щасливий закласти міцний фундамент дружби, що повинна об'єднати турецький і російський народи». У відповіді також висловлювалася готовність підтримати революційну Туреччину і «негайно встановити з нею дипломатичні та консульські відносини»³. На початку жовтня 1920 р. в Анкару прибула перша радянська повноважна місія, а в день 3-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в урочистій обстановці відбулась церемонія відкриття радянського посольства — єдиного на той час дипломатичного представництва в революційній Туреччині⁴.

Протягом майже двох десятиліть, до другої світової війни, радянсько-турецька дружба, основи якої були закладені В. І. Леніним і К. Ататюрком, успішно розвивалась в інтересах обох сусідніх країн, миру і безпеки на Близькому Сході. Істотний вклад у розвиток і розширення радянсько-турецького співробітництва внесла Українська РСР. Вже у грудні 1920 р. Народний комісаріат закордонних справ України запропонував урядам цілого ряду держав, в тому числі і революційної Туреччини, встановити нормальні політичні та економічні відносини⁵.

У зв'язку з підписанням 16 березня 1921 р. у Москві Договору про дружбу і братерство між РРФСР та Туреччиною⁶ виникла необхідність доповнити його

¹ Годовой отчет НКВД к VIII съезду Советов РСФСР (1919—1920), М., 1921, стор. 67; Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления, перевод с турецкого, М., 1966, стор. 95.

² С. И. Кузнецова. Установление советско-турецких отношений. К 40-летию Московского договора между РСФСР и Турцией, М., 1961, стор. 16.

³ Документ внешней политики СССР, т. II, М., 1958, стор. 555.

⁴ А. М. Шамсутдинов. Национально-освободительная борьба в Турции 1918—1923 гг., М., 1966, стор. 192.

⁵ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 р.), К., 1966, стор. 224—225.

⁶ Документ внешней политики СССР, т. III, М., 1959, стор. 597—602.

аналогічними угодами з іншими Радянськими республіками, з якими Турецька держава мала спільні сухопутний та морський кордони. Поряд з закавказькими республіками — Грузією, Вірменією та Азербайджаном, таку угоду виявила бажання підписати і Українська РСР. У травні 1921 р. уряд УРСР запропонував турецькій стороні взяти участь у спільних переговорах в Харкові. Однак враховуючи побажання турецького уряду, УРСР погодилась надіслати відповідну делегацію в Анкару.

2 січня 1922 р. в Анкарі Глава надзвичайної місії УРСР усланвий полководець, командуючий сухопутними і морськими силами України, член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад М. В. Фрунзе підписав Договір про дружбу і братерство між Українською РСР і Туреччиною⁷. Як і Московський договір між РРФСР і Туреччиною, він знаменував початок нових взаємин, що будувались на ленінських принципах миру і дружби, рівноправності та братерської допомоги.

Важливе значення у справі всебічної нормалізації радянсько-турецьких відносин мала угода про репатріацію колишніх військовополонених та цивільних осіб, інтернованих під час першої світової війни, укладена 17 вересня 1921 р. у Москві між урядами УРСР та Туреччини. Від імені УРСР її підписав повноважний представник Раднаркому України в Москві — Ю. М. Коцюбинський. Завдяки цій угоді тисячі колишніх турецьких військовополонених повернулись через Одесу на батьківщину і поповнили лави борців за національне визволення своєї країни⁸. Як чорноморська країна, УРСР разом з РРФСР та Радянською Грузією рішуче і послідовно захищала законні права Турецької республіки на Лозаннській конференції 1922—1923 рр. Об'єднана російсько-грузинсько-українська делегація великою мірою сприяла розв'язанню цілого ряду міжнародно-правових проблем, життєво важливих для турецького народу.

Помітну роль у зміцненні радянсько-турецьких відносин відіграли переговори Народного комісара закордонних справ СРСР Г. В. Чичеріна з турецьким міністром закордонних справ Тевфік Рушді, що мали місце у листопаді 1926 р. в Одесі. В переговорах брав участь від імені Української РСР Уповноважений Наркомзаксправ СРСР на Україні О. Г. Шліхтер. «Турецький народ», — заявив тоді в інтерв'ю з кореспондентом РТАУ О. Г. Шліхтер, — день у день має змогу належним чином оцінити ширі прагнення трудящих України і всього Радянського Союзу створити такі економічні і політичні відносини з новою Туреччиною, які могли б запобігти будь-яким замахам з боку імперіалістів на інтереси двох наших дружніх країн»⁹.

В 20-і і 30-і роки успішно розвивались економічні та культурні зв'язки між СРСР і Туреччиною. Зокрема, наприкінці 20-х років остання займала провідне місце у зовнішній торгівлі УРСР. Водночас частка Української РСР в загальносоюзному експорті в цю близькосхідну країну становила 35%¹⁰. Торговельний оборот між СРСР і Туреччиною здійснювався переважно через чорноморські порти України — Одесу, Миколаїв, Херсон. Значну роботу по розвитку радянсько-турецької торгівлі тих часів провела Українська Східна торговельна палата з центром у Харкові і філіалами в Києві та Одесі.

Радянський Союз, в тому числі й Україна, були учасниками багатьох ярмарків та виставок, що влаштовувались у Туреччині у 20—30-х роках. Так, на Ізмірському міжнародному ярмарку 1928 р. особливим успіхом користувався павільйон СРСР, в якому демонструвалася значна кількість експонатів з Радянської України. Такі українські промислові організації, як «Донвугілля», «Цукротрест», «Укртрестсільмаш» разом з іншими союзними експортними фірмами одержали в Ізмірі найвищі нагороди — золоті медалі. Коли ж у 30-і роки Радянський Союз подав братерську допомогу Турецькій республіці у спорудженні велетнів її текстильної промисловості — комбінатів у Кайсері і Назіллі, ряд верстато-будівних заводів Харкова, Києва терміново надіслав необхідну продукцію своїм турецьким друзям.

Визначну роль у справі розвитку радянсько-турецьких культурних взаємин відіграла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС), створена в 1926 р. з ініціативи академіка А. Ю. Кримського, професора А. П. Ковалівського та інших видатних вчених. Цій меті значною мірою служили друкований орган ВУНАС — журнал «Східний Світ» (потім «Червоний Схід»), а також Український науково-дослідний інститут сходознавства, який функціонував у Харкові наприкінці 20-х — на початку 30-х років, Київський будинок народів Сходу.

З початком другої світової війни та в перші післявоєнні роки взаємини між СРСР і Туреччиною відчутно погіршились, чим скористалися сили, ворожі радянському і турецькому народам. Проте останнім часом у відносинах Радянського Союзу, в тому числі і України, з Турецькою республікою відбулись помітні зрушення у напрямку відновлення їх колишнього добросусідства.

Цьому вирішальною мірою сприяли поїздки до Туреччини делегації Верховної

⁷ Українська РСР на міжнародній арені, стор. 349, 439—443.

⁸ М. А. Персиц. Восточные интернационалисты в России, Коминтерн и Востоке, М., 1969, стор. 74.

⁹ «Комуніст», 13 листопада 1926 р.

¹⁰ «Східний Світ», 1929, № 1—2, стор. 8—9.

Ради СРСР на чолі з М. В. Підгорним (1965 р.), радянської урядової делегації, очолюваної Головою Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіним, в складі якої був Голова Ради Міністрів Української РСР В. В. Щербицький (1966 р.), а також візити-відповіді прем'єр-міністра Туреччини Сулеймана Деміреля (1967 р.) і Президента Республіки Джейвдета Суная (1969 р.). «Радянські люди,— відзначив у своїй доповіді на XXIII з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— вітають певний поворот до кращого, що стався за останні роки у відносинах СРСР з Туреччиною...»¹¹.

Відзначаючи півстолітній ювілей радянсько-турецьких відносин, народи нашої багатонаціональної Батьківщини широко бажають, щоб ці відносини досягли якомога скоріше високого рівня добросусідства і міцної дружби, підвалини яких заклали засновник Радянської держави і великий друг народів Сходу В. І. Ленін та керівник нової Туреччини Кемаль Ататюрк.

І. Ф. ЧЕРНИКОВ

¹¹ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 29—30.

ДО 100-РІЧЧЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ЗАЛІЗНИЦІ

Південно-Західна залізниця була однією з найбільших ще у дореволюційній Росії і відігравала важливу роль в економічному розвитку країни. Її поява обумовлювалась бурхливим розвитком капіталізму в Росії та на Україні після скасування кріпосного

права на початку 60-х років XIX ст. Зростання продуктивних сил у сільському господарстві і промисловості, розширення внутрішнього ринку привели до значного збільшення товарообороту, а, отже, і вантажообороту. Проте наявні транспортні засоби не задовольняли потреб господарства. Завдання, що його намагався розв'язати царський уряд шляхом будівництва залізниць на Україні, полягало у тому, щоб дати вихід експорту сільськогосподарських продуктів до морських портів, а також щоб забезпечити центральні райони продовольством, сировиною і паливом, основним постачальником яких ставала тоді Україна.

Будівництво залізничних шляхів на Україні почалося в 60-х роках XIX ст. Зокрема, 1863 р. до ладу стала лінія Одеса — колонія Паркан на Дністрі, 1865 р. — Одеса — Балта (остання згодом підпорядковувалась «Товариству Південно-Західних залізниць»¹). У лютому 1870 р. залізничним мостом через Дніпро до Києва вперше прибули поїзди з центру Росії. Раніше лінія Курськ — Київ доходила тільки до ст. Бровари. Та основні сталеві магістралі, що згодом склали систему Південно-Західної залізниці, були прокладені в 70-х роках минулого століття.

26 травня (7 червня) 1870 р. пішли перші пасажирські поїзди за маршрутом Київ — Балта, Київ — Жмеринка і Жмеринка — Бірзула. 15 липня 1870 р. здано в експлуатацію лінію Козятин — Бердичів, а 1871 р. — Жмеринка — Волочиск. З побудовою Києво-Балтської залізниці відкрилося пряме сполучення між Москвою, Києвом і Одесою. Це дало можливість перевозити різні вантажі з центральних губерній Росії до Одеси, а звідси морським шляхом — за кордон.

Києво-Брестська залізниця, довжиною у 433 версти, стала до ладу 1873 р. Вона проходила по густонаселених місцях, перетинала систему Дніпро-Бузького водного сполучення і виходила до портів Балтики, через ст. Радзивілів до магістралей Західної Європи.

Влітку 1873 р. розпочався рух на Брестсько-Граєвській залізниці, що мала довжину 199 верст і забезпечувала перевезення вантажів до порту Кенігсберг у Східній Пруссії.

Протягом 70-х років з'єдналися залізницею Знаменка — Миколаїв, Ромни — Лібава, Курськ — Харків — Лиха, Лозова — Севастополь та ін.

Будівництво сталевих магістралей відбувалося за активною участю іноземного капіталу, насамперед французького, бельгійського і англійського. Іноземні компанії наживали великі бариші, тоді як робітники, зайняті на будівництві залізниць, нещадно експлуатувалися. Переважна більшість рейок і рухомого складу залізниць закупалися за кордоном, оскільки вітчизняна промисловість не могла забезпечити реорганізацію транспорту.

В середині 70-х років XIX ст. необхідність об'єднання Києво-Брестської, Брестсько-Граєвської та Одеської залізниць в єдину систему ставала дедалі відчутнішою. До цього спонукала сильна конкуренція на залізницях, що вели до південних і північних портів, а також загальна тенденція до концентрації капіталу. Об'єднання

¹ Иллюстрированный путеводитель по ЮЗЖД, К., 1898, стор. 17; Очерки развития народного хозяйства УССР, М., 1954, стор. 64.

залізниць дало змогу значно зменшити управлінські витрати, збільшити оборотний капітал, запровадити на лініях нові технічні удосконалення, встановити єдиний режим роботи тощо.

Виснаживши свої сили у конкурентній боротьбі, шляхові організації об'єдналися у «Товариство Південно-Західних залізниць», яке володіло магістралями загальною довжиною в 2 173 версти, 50 млн. крб. акціонерного капіталу та 81,4 млн. — облігаційного². Російський уряд мав 56% акцій на суму 28,5 млн. крб. З 1 січня 1895 р. Південно-Західна залізниця стала державною власністю.

На 1 січня 1898 р. протяжність колій її дорівнювала 3 695 верст, вона мала 245 пасажирських станцій, 56 роз'їздів, 6 телеграфних постів, 826 паровозів, 954 пасажирських і 17 572 товарних вагонів. Наприкінці XIX ст. на залізницях Росії працювало 252 тис. робітників і службовців, з них 30 044 — на Південно-Західній³.

Залізничні шляхи сполучення були не тільки могутнім фактором промислової революції, вони сприяли також згуртуванню робітничого класу в його боротьбі проти експлуататорів. У революційний рух вплився ще один загін пролетарів. Ще в 70-х роках XIX ст. робітники Південно-Західної залізниці включилися в страйковий рух. 1878 р. відбувся страйк ливарників одеських залізничних майстерень, 1879 р. — робітників головних майстерень у Києві. Важливу роль відіграли залізничники в подіях у Києві під час революції 1905—1907 рр. Зокрема, великого розголосу набули страйки службовців у лютому і жовтні 1905 р., якими керувала виконавча комісія, очолювана більшовиками О. Г. Шліхтером і Г. М. Кржижановським.

Після Великого Жовтня робітники Південно-Західної залізниці разом з усіма трудящими відстоювали завоювання соціалістичної революції в битвах громадянської війни. Одна з найскравіших сторінок їх героїчного літопису — участь у збройному повстанні проти Центральної ради в Києві у січні 1918 р. В липні того ж року розпочався загальний політичний страйк робітників і службовців залізниць України проти німецьких окупантів та їх ставленика гетьмана Скоропадського. Цей страйк продовжувався близько 2 місяців і охопив залізниці Білорусії, Бессарабії та Румунії. Першими виступили залізничники Коростеня, Сарн і Здолбунова. Згодом — Києва й Одеси. 20 липня страйкували вже понад 200 тис. чол. Очолював їх страйком Київського залізничного вузла. Велику допомогу страйкарям подали трудящі Радянської Росії, надіславши понад 2 млн. крб.

За роки громадянської війни та інтервенції транспорту України було завдано тяжких втрат. Відновлення його потребувало значних зусиль. В цьому відношенні 1920 р. став переломним — було приготовлено близько 40 паровозів, 261 вагон, поліпшилося постачання паливом, в майстерні поверталися кваліфіковані робітники. Величезне значення для відбудови транспорту мали комуністичні суботники. Перший організували 11 січня 1920 р. залізничники ст. Харків — товарний. В ньому брали участь близько 300 чол. Кожний свій успіх залізничники пов'язували з іменем Леніна, з партією. 1923 р. робітники Бобринських головних майстерень обрали Володимира Ілліча «Почесним ковалем», а залізничники ст. Київ — пасажирський — «Почесним стрілочником».

В день 1 травня 1925 р. тисячі киян зібралися на Вокзальній площі. Тут київський пролетаріат відзначив своє подвійне свято — Міжнародний день солідарності трудящих і відкриття пам'ятника Іллічу, створеного інженером-архітектором О. М. Вербицьким та студенткою художнього інституту А. М. Писаренко на кошти, зібрані робітниками Київського вузла⁴.

У 1928 р. залізниці України за показниками вантажообороту досягли рівня 1913 р. Щоб задовольнити потреби соціалістичного будівництва, що розгорнулося в країні, потрібно було прискорити розвиток і реконструкцію транспорту. Таке завдання поставив 1930 р. XVI з'їзд ВКП(б).

Борючись за дострокове виконання накреслень партії, залізничники України розгорнули соціалістичне змагання. У 20-і роки до ладу ставали нові лінії, запроваджувалася новітня техніка — могутні паровози, напівавтоматичне блокування, автогальма, автозчеплення і т. д. Передові робітники добивалися високої продуктивності праці, виявляли зразки трудового героїзму. Зачинателем руху новаторів на транспорті став машиніст П. Ф. Кривоніс. Результатом самовідданої праці радянських людей було те, що 1940 р. залізницями України перевезено 42,6 млн. т вантажів проти 18,6 млн. т у 1929 р. Крайчі робітники К. Ересько, Ф. Домрачев, О. Артем'єв, Г. Кіржнев, Д. Терент'єв та інші за трудовий героїзм були нагороджені орденом Леніна.

Вірломний напад фашистської Німеччини на СРСР перервав мирну працю радянських людей. Війна пред'явила великі вимоги до транспортників — необхідно

² «Києвлянин», 6 липня 1878 р.

³ История КПСС в 6 томах, т. I, М., 1964. стор. 14.

⁴ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции 1918—1920 гг., К., 1962, стор. 457.

⁵ Київський обласний державний архів, ф. 759, оп. 1, спр. 1708, арк. 8.

було забезпечити всім необхідним фронт, евакуювати на схід населення, промислове обладнання, цінне майно і т. д. Тисячі залізничників України стали членами підпільних організацій, партизанами, десятки тисяч їх забезпечували роботу транспорту в прифронтовій смузі.

Київські залізничники зробили вагомий вклад у захист рідного міста. Багато з них вступили до складу винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, створених на Дарницькому вагоноремонтному заводі та інших підприємствах міста. Робітники Київського вузла збудували кілька бронепоездів, на чолі яких стали інструктор політвідділу залізниці А. Тихохід, секретар парткому Київського залізничного вузла С. Голованов, секретар парткому Дарницького вагону-ремонтного заводу М. Титков та інші працівники партійного й радянського апарату. Санітарні дружини ст. Дарниця з перших днів війни запровадили круглодобове чергування. Особливих втрат завдавали ворогові бронепоезди «Літер Б» та літучий загін залізничників під командуванням С. Голованова. Чимало німецько-фашистських вояк полегло від їхнього вогню. Влучно били ворога робітники Шевченко, Сліпенський, справжній героїзм виявили машиніст Казанський, слюсар паровозного депо 18-річна Т. Діденко⁶.

1944 р., тільки-но від гітлерівців була визволена територія України, почалася відбудова Південно-Західної магістралі. За час окупації фашисти завдали їй великої шкоди — збитки перевищували 1 млрд. крб. Було зруйновано 10 тис. км залізничної колії, велику кількість мостів, 2200 шляхових будов, близько 100 паровозних депо, 240 насосних станцій, 238 водонапірних башт й багато ін. Патріотичне бажання якомога скоріше відновити залізничний рух надихало на самовіддану працю тисячі паровозників, шляховиків, вагонників, які розгорнули боротьбу за використання резервів, передову технологію, ущільнені іменні графіки та ін.

Протягом 1959—1965 рр. на розвиток залізничного транспорту країна витратила 465 млн. крб. 1965 р. машинами нових видів тяги виконувалося вже 80% вантажообороту. Протягом семирічки на Україні реконструйовано вагонні депо у Дарниці, Коростені, Конотопі. В авангарді руху залізничників за комуністичну працю були передовики Д. П. Павленко, П. П. Зелений, Г. К. Гончар, Й. М. Столбецький та багато інших. У 1967 р. колектив Південно-Західної залізниці став керуватися у своїй роботі принципами планування і економічного стимулювання, що сприяло значному підвищенню продуктивності праці. За успіхи в соціалістичному змаганні і на ознаменування 50-річчя Радянської влади колективу Південно-Західної залізниці на вічне зберігання вручено Пам'ятний Червоний прапор Ради Міністрів СРСР, ЦК КПРС, Президії Верховної Ради і ВЦРПС, а 4 червня 1970 р. за високі виробничі успіхи Південно-Західна залізниця була нагороджена орденом Леніна.

М. О. РИБАКОВ

⁶ Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1943, К., 1963, стор. 87, 178, 179, 193.

80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. А. БОНЧ-ОСМОЛОВСЬКОГО

Народився Г. А. Бонч-Осмоловський в 1890 р. у с. Блоні (Мінської області) в сім'ї революціонерів-народовольців. Батько його — Анатолій Йосипович у молоді роки брав участь в організації «Чорний переділ», згодом став переконаним толстовцем. Мати — Варвара Іванівна Ваховська дружила з Вірою Фігнер та Софією Перовською, 1875 р. за процесом 193-х була засуджена до трьох років ув'язнення.

Гліб у Мінську закінчив комерційне училище і в 1909 р. вступив до Петербурзького університету. В студентські роки він активно працював в антропологічному кабінеті, не раз виїздив в глухі кутки гірського Кавказу, де за дорученням Російського етнографічного музею збирав матеріали про побут осетинів та хевсурів. Його доповідь про родовий устрій та вірування хевсурів на засіданнях Географічного та Російського антропологічного товариств у 1912 р. дістала високу оцінку видатного вченого М. М. Ковалевського.

На початку першої світової війни Гліба Анатолійовича взяли до царської армії, але через хворобу легенів незабаром демобілізували. Хворий був змушений оселитися в Криму.

З встановленням Радянської влади він діяльно включився в роботу Комітету в справах музеїв. За особливим дорученням з Москви виявляв приховані художні цінності, брав участь в організації музею, збирав етнографічні матеріали.

У цьому році минає 80 років від дня народження відомого радянського археолога, етнографа та антрополога, доктора історичних наук професора Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського, наукова діяльність якого зв'язана з Україною.

В 1922 р. у Петрограді Гліб Анатолійович закінчив університет і з 1924 по 1930 рр. працював асистентом кафедри антропології Ленінградського державного університету, був організатором і керівником ряду палеоетнографічних експедицій у Крим. 1924—1925 рр. учений відкрив та дослідив найдавнішу в Криму ранньопалеолітичну стоянку в гроті Кіік-Коба. Тут вперше в Радянському Союзі було виявлено рештки поховання дорослого неандертальця та кістяка дитини. Разом з кістяками палеантропів здобуто в результаті розкопок з двох культурних шарів, що відокремлювалися вогнищами, кілька тисяч крем'яних знарядь та уламків, кістки тварин. Відкриття цієї стоянки стало видатною подією в радянській археологічній науці.

В процесі досліджень для складних печерних умов Бонч-Осмоловський розробив нову методику археологічних розкопок: нівелювання площі та координатну розбивку її, фіксування кресленням і фотознімками та ін. Для нього не було нічого другорядного у польовій роботі, яку він вважав серйозною, відповідальною справою і продумував в усіх деталях. З ім'ям Гліба Анатолійовича зв'язане перше в Радянському Союзі застосування таких методів, як виїмка монолітів давніх поховань, розрізи усіх шарів до скелястої підлоги та зняття естампажів. Зняті багато років тому моноліти, розрізи та естампажи ще й сьогодні прикрашають експозиції музеїв Ленінграда.

В експедиціях Бонч-Осмоловського та дослідницькій роботі в камеральних лабораторіях завжди брали участь спеціалісти суміжних галузей науки: геологи, палеозоологи, палеоботаніки та інші. Комплексне вивчення палеоліту відзначалось по-справжньому науковим підходом до реконструкції виробничої діяльності первісної людини в природних умовах. «Палеолітичний матеріал повинен бути джерелом для наукової реконструкції первинних етапів розвитку людського суспільства», — писав Бонч-Осмоловський. Він перший серед радянських та зарубіжних археологів застосував статистичний метод обробки крем'яної індустрії раннього палеоліту, виконавши статистичні підрахунки, що знайшли відображення в таблицях процентного співвідношення типів знарядь і заготовок для гроту Кіік-Коба та мустьєрських західноєвропейських стоянок Ле-Мустьє, Ля-Феррасі, Плякар та ін. Майже 30 років тому, вказуючи на важливість і необхідність статистичного методу, він писав: «Тільки кількісний облік ознак може звільнити нас від... гегемонії суб'єктивізму...», «Статистика повинна стати для радянських вчених основним правилом інтерпретації археологічних фактів». Одночасно Гліб Анатолійович застерігав проти надмірного захоплення цим методом: «Роль статистики зводиться не до методу виявлення закономірностей, а тільки до об'єктивної документації спостережень».

Протягом чотирьох польових сезонів (1926—1929 рр.) археолог вивчав пізньопалеолітичну та мезолітичну стоянки в гротах Сюрень I та II. У Сюрені I він розкопав найпотужнішу в Криму дев'ятиметрову товщу з трьох культурних шарів. Тут було знайдено кілька тисяч різноманітних крем'яних, кістяних та рогових знарядь. Разом з цим виявлено прикраси — підвіски з зубів тварин та уламків кісток, і перші предмети мистецтва. Серед останніх особливе місце посідає уламок рогу оленя, орнаментований хвилястими лініями та насічками. Стоянка Сюрень I дала перше і найбільш повне уявлення про епоху пізнього палеоліту в Криму як єдина, що має чітку стратиграфію та велику кількість різноманітних знахідок. Три культурних шари Сюрені I датовано трьома різними хронологічними етапами оріньяку. Визначаючи періодизацію палеолітичних культур Криму, учений вважав, що вона повинна відповідати періодизації палеоліту західноєвропейських країн, в першу чергу Франції. Ось чому, незважаючи на відсутність в Криму пам'яток солотрейського та мадленського типу, дослідник сподівався, що їх знайдуть і тим самим палеолітичний «гітас» буде заповнений. Але цей погляд не підтвердився. Тепер думка про те, що територія Криму та Кавказу входила в каспійську палеолітичну провінцію, є загальновизнаною.

Очолювана Бонч-Осмоловським експедиція дослідила ще ряд важливих пам'яток у Криму. Це пізньомезолітична стоянка Кукрек, що дала назву багатьом ранньонеолітичним знахідкам не тільки в Криму, але і в інших районах України та Молдавії. Стоянки з аналогічним Кукреку набором знарядь одержали назву пам'яток кукрекського типу. Розкопувались також мезолітичні багатшарові стоянки в навісах Шан-Коба та Фатьма-Коба. В останньому навісі дослідник виявив перше в Радянському Союзі тарденуазьке поховання, що взято монолітом і вивезено до Ленінграда. Дослідження стоянок Кукрек, Шан-Коба, Сюрень II та Фатьма-Коба дозволило Глібу Анатолійовичу розробити культурно-хронологічну шкалу для епохи мезоліту Криму. Створена ним періодизація цієї доби досі не втратила свого наукового значення.

Крім стоянок епох палеоліту, мезоліту і неоліту учений досліджував пам'ятки епох бронзи та раннього залізного віку до середньовіччя, що в певній мірі дає змогу простежити зміну культури від раннього палеоліту до середньовіччя.

З тридцятих років Бонч-Осмоловський працював старшим науковим співробітником Державної академії історії матеріальної культури (тепер Інститут археології АН СРСР) та старшим спеціалістом в Геологічному інституті АН СРСР. Він ретельно

проаналізував і підсумував результати кримських археологічних експедицій. Здобутий матеріал став багатим джерелом для реконструкції історичної картини найдавнішого минулого людства. 1940 р. вийшов перший том, присвячений палеоліту Криму, — «Грот Кіік-Коба», 1941 р. — другий: «Кість викопної людини з гроту Кіік-Коба». Без перебільшення можна сказати, що ця монографія Г. А. Бонч-Осмоловського є найповнішою, однією з найкращих праць в галузі палеоліту, донині неперевершеною. Її значення полягає в тому, що автор, спираючись на комплексне дослідження, розкрив матеріальну та духовну культуру мешканців гроту Кіік-Коба в їх природному оточенні в середньочетвертинний період. За два томи «Палеоліту Криму» Вища Атестаційна Комісія присудила Глібу Анатолійовичу ступінь доктора історичних наук.

В 1941 р., у зв'язку з блокадою Ленінграда, Інститут історії матеріальної культури АН СРСР евакуювався до м. Казані, де вчений працював над останнім — III томом своєї книги, але 1 листопада 1943 р. Г. А. Бонч-Осмоловського не стало. Праця була опублікована вже після його смерті в 1954 р.

Радянська наука передчасно втратила талановитого дослідника, який за своє коротке життя зробив великий вклад в археологію, антропологію та етнографію.

Ю. Г. КОЛОСОВ

І. В. ЛУЧИЦЬКИЙ
ПРО ОБЩИНУ НА УКРАЇНІ
(до 125-річчя
від дня народження)

Іван Васильович Лучицький (1845—1918 рр.) відомий історик медієвіст, професор Київського університету. Ним багато зроблено не тільки з питань західноєвропейської історії, а й з історії України феодальної доби, зокрема, велику наукову цінність складають його праці про українську общину¹.

Інтерес вченого до проблем общини був викликаний тією історичною обстановкою, яка склалась в країні в 80—90-х роках XIX ст. Це був час, коли Україна, як і Росія, стала на шлях інтенсивного розвитку капіталізму. До виступу І. В. Лучицького питання про українську общину зовсім не розроблялось, що пояснювалось пануванням серед істориків думки про Україну, як країну індивідуального подвірного господарства. До речі, навіть А. Єфіменко знаходила в полоні цих поглядів. Вона визнавала наявність общини на Україні лише до XVI ст., приписуючи українському селянству якісь особливі антиобщинні, індивідуалістичні риси². Тому перші праці І. В. Лучицького були зустрінуті тодішніми окремими українськими істориками негативно³.

Досліджуючи питання про общину, І. В. Лучицький опрацьовував велику кількість джерел. Він вперше звернув увагу на відомий Румянцевський опис 1767 р. У 1883 р. ним були опубліковані статистичні таблиці під назвою «Козачьи владения Золотоношского уезда Полтавской губернии», складені на основі Румянцевського опису. На той час це була перша спроба широкого опрацювання цифрового матеріалу цього важливого історичного джерела. А через рік вийшов його «Збірник матеріалів для історії общини і громадських земель в Лівобережній Україні XVIII ст.», теж написаний переважно на документах Румянцевського опису.

Зважаючи на те, що община в XIX ст. ще зберігалась на Україні, Лучицький протягом чотирьох років вивчав життя селян багатьох сіл Золотоніського і Переяславського повітів Полтавської губернії. Ця територія була лише недавно колонізована правобережним населенням, тобто в XVII ст., а тому всі ознаки общинного життя можна було поширити і на батьківщину колоністів, звідки ці явища були запозичені. Лучицький уважно ставився до повідомлень старожилих, ретельно вивчав численні судові справи, пов'язані з боротьбою селян за общинні землі, фольклорний та етнографічний матеріал.

Лучицький вперше доказав сам факт існування общини на Україні. Користуючись ретроспективним методом, він переконливо показав існування її не тільки в

¹ «Средние века», вип. 23, М., 1963, стор. 216—228.

² А. Ефименко. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки, Спб., 1905, т. 1, стор. 399—440.

³ Д. Багалій у 1883 р. в журналі «Киевская старина» виступив проти перших праць І. В. Лучицького. Підтримав вченого М. М. Ковалевський, який опублікував працю: Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в. («Юридический вестник», М., 1885, № 1, стор. 36—69).

ранню феодальну епоху, але й збереження в різних архаїчних формах майже до середини XIX ст. І. В. Лучицький наводить факти, коли в окремих місцевостях Придніпров'я ще в 30—40-х роках XIX ст. в загальному користуванні знаходилися не лише угіддя, а й орна земля³. В деяких селах Золотоніського повіту, наприклад, там, де навіть присадибна земля, в тому числі ділянка, відведена під будови, вважалася власністю всієї общини, в разі виходу чи смерті її власника вона поверталася в загальне користування (Мутининська община)⁴. А в деяких селах Кобеляцького повіту Лучицький зустрічався ще з більш показовими фактами, які підтверджували, що ще в 80-х роках XIX ст. навіть орна земля була в загальному користуванні⁵. Ці факти підтверджували існування глибоких общинних традицій в українському селі навіть в час інтенсивного розвитку капіталізму.

Вчений, описуючи особливості общини на Україні, звернув увагу на ті її риси, які є універсальними, властивими всім народам на певному етапі їх розвитку. І. В. Лучицький зробив першу спробу вирішити одне з найскладніших питань досліджуваної проблеми — визначити різні форми общинного землеволодіння на Україні. Хоч не всі його положення вірні, проте деякі становлять великий науковий інтерес і характеризують І. В. Лучицького як видатного представника прогресивної історичної думки. Форму общини він визначав залежно від рівня узагальнення різних видів земель і характеру взаємовідносин між її членами. Найпоширенішою формою общини на Лівобережній Україні⁶ була волосна община, до якої входило кілька сіл, які спільно користувалися землею. Лучицький вважав, що це звичайна община — марка в мауреровському розумінні, яка була відома іншим народам на певному ступені їх розвитку. На основі багатого документального матеріалу дослідник показав поземельні і правові відносини в цій общині, давню колективістську традицію серед її членів⁷.

Зробивши фактично відкриття в історичній науці своїми дослідженнями про українську общину, Лучицький, проте, виявився методологічно безпорадним у питанні про походження і деякі особливості її на Лівобережній Україні. Так, зокрема, він розглядав перенесення переселенцями общинних стосунків з Правобережжя на Лівобережжя як механічний процес, не зв'язаний з соціально-економічними і політичними умовами, які його викликали.

Виходячи з так званої трудової теорії, Лучицький вважав, що однією з особливостей общини на Лівобережжі був захватний, або довільний принцип землекористування, зумовлений великою кількістю вільних земель. В цьому виявляється ідеалізація ним общини. Не меншою помилкою було і те, що Лучицький відніс лівобережну общину XVII—XVIII ст. до первісного архаїчного типу, посиляючись на відсутність в ній періодичних переділів⁸. Та слід зазначити, що такі переділи були пов'язані з ранньою історією общини. Пізніше ж, в процесі її розкладу, вони викликалися потребою збереження рівності в землекористуванні, стали фактично неможливими і припинилися. Отже, відсутність періодичних переділів в лівобережній общині свідчить не про архаїчність її, а навпаки, про більш пізній етап її розвитку.

Великий науковий інтерес становить дослідження Лучицьким питання про сябринне господарство, яке він вперше показав як форму общинних відносин. Поскільки в той час в українській історіографії існування общини взагалі заперечувалось, то природньо, що питання про сябрів навіть і не розглядалось в такому плані. Сам Лучицький відзначав, що своїми дослідженнями цієї проблеми він написав «перші літери на чистій ще сторінці в історії південноруського права»⁹. Дехто з українських істориків розглядав сябринство без всякого зв'язку з аграрною общиною.

Виникнення і особливості сябринного господарства Лучицький пов'язував з історією і характером заселення Лівобережної України. Він показав, що поселення на нових землях, яке проводилось за принципом захоплення і фактичного користування, здійснювалось цілими родинними групами. Таким чином, землі попадали

³ І. В. Лучицький. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в.— «Отечественные записки», Спб., 1882, № 11, стор. 93; його ж. Общинные формы землевладения на Днепровском побережье (отдельный оттиск), 1884, стор. 16.

⁴ І. В. Лучицький. Общинное землевладение в Малороссии. — «Устои», К., 1882, № 7, стор. 49.

⁵ І. В. Лучицький. Следы общинного землевладения..., стор. 93.

⁶ І. В. Лучицький. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии.— «Юридический вестник», т. IV, М., 1890, стор. 403; його ж. Следы общинного землевладения..., стор. 101, 105—107, 114.

⁷ І. В. Лучицький. Общинное землевладение в Малороссии, стор. 46—48; 53; його ж. Общинные формы землевладения на Днепровском побережье, стор. 41—43; його ж. Следы общинного землевладения..., стор. 103, 111.

⁸ І. В. Лучицький. Следы общинного землевладения, стор. 109—113, 115.

⁹ І. В. Лучицький. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— «Северный вестник», Спб., 1889, № 1, стор. 72.

в неподільну власність не окремих їх представників, а всієї общини чи родинного союзу¹⁰. Прообразом такого об'єднання І. В. Лучицький вважав сімейну (домову) общину, яка, на його думку, в XVI ст. була досить поширена на Правобережжі і перенесена на степові простори Лівобережжя¹¹. Однак сябринство, на думку Лучицького, вже не велика сім'я, а продукт її розпаду на окремі групи сімей і дворів, зв'язаних між собою спільністю походження, кривим родством, спільним володінням землями предків¹². І. В. Лучицький допускав і поняття сябринства як об'єднання людей, зв'язаних не родинними стосунками, а спільними економічними інтересами. Проте він доводив, що на Україні у XVIII ст. такий тип сябрів був мало поширений.

Найбільшу цінність має сам опис внутрішньої організації сябринного господарства, принципів землекористування і правових відносин серед його членів. Ці матеріали підтверджували відомі дослідження М. М. Ковалевського історії сімейної общини, які були високо оцінені Ф. Енгельсом¹³. Однак Лучицький в питанні про сябрів допустив і ряд помилкових тверджень. Так, він перебільшував широке розповсюдження сімейної общини на Україні в XVI ст., яка насправді в той час вже розпадалась. Складний процес виникнення сябринного землеволодіння він зводив до механічного перенесення сімейної общини з Правобережної України на Слобожанщину, без будь-якого зв'язку з тими економічними і соціально-політичними умовами, в яких він здійснювався.

Велике місце у працях І. В. Лучицького займає питання про розклад общини на Україні. Головною причиною цього процесу він вважав формування приватної власності на землю і постійне обмеження общинних земель, а потім і повну їх ліквідацію. На відміну від багатьох західноєвропейських буржуазних істориків І. В. Лучицький розглядав цей процес не як соціальну іділю, а в зв'язку з класовими протиріччями між великими землевласниками і селянами. Він переконливо довів руйнівну роль великої шляхти і монастирів, які загарбали на Лівобережжі землі, створивши по сусідству з селянами-общинниками феодальні маєтки¹⁴. Лучицький показав, що в цій нерівній і багатолітній боротьбі на боці землевласників завжди була гетьманська влада, яка допомагала їм в загарбанні общинних земель¹⁵. Не меншу роль у руйнуванні общини відіграла козацька старшина, яка виявляла виключну активність у розширенні своїх володінь за рахунок громадських земель, вдаючись до фальсифікації, шантажу, підкупів, обману селян¹⁶.

Лучицький показав безправність трудового народу і класову природу феодального суду, який завжди фактично «узаконював» загарбницькі дії козацької старшини. «В рідких випадках,— відзначає Лучицький,— скарги козаків задовольнялись». Показ розкладу аграрної общини на Україні на соціально-політичному фоні — одна з сильних сторін праць Лучицького. Історик зробив також першу спробу з'ясувати і внутрішні причини розкладу української общини, хоч повністю цього питання розв'язати йому не удалось. Заслугують на увагу сябринні розділи, показані вперше Лучицьким як важливий фактор внутрішнього процесу розкладу общини¹⁷, хоч знов такі розкрити причини цих сімейних розділів він не зміг, звівши їх до простого кількісного зростання сябринної сім'ї.

Деякі узагальнення І. В. Лучицького потребують додаткових досліджень і підтверджень. Так він широко використовував історико-порівняльний метод, але застосовував його часто невдало, вдаючись до антиісторичних паралелей, без будь-яких коректив співставляв сябринну общину з сербською задругою¹⁸, українську общину-марку — з іспанською общиною¹⁹, перебільшував роль общинних традицій у боротьбі селян за свої інтереси.

Проте, незважаючи на ці недоліки, дослідження Лучицького мають не лише історичний інтерес, але багато в чому зберігають науково-пізнавальну цінність до-

¹⁰ І. В. Лучицький. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии, стор. 403—408.

¹¹ Там же, стор. 397—403.

¹² І. В. Лучицький. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, стор. 78—79.

¹³ Див. Ф. Енгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1953, стор. 58, 139—140, 145.

¹⁴ І. В. Лучицький. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии, стор. 393—395.

¹⁵ І. В. Лучицький. Гетьман Мазепа и остерские общие земли. — «Киевская старина», январь, 1892, стор. 110—117.

¹⁶ І. В. Лучицький. Общинное землевладение в Малороссии, стор. 54—55; його ж. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии, стор. 409.

¹⁷ І. В. Лучицький. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии, стор. 84—88.

¹⁸ Там же, стор. 76—77.

¹⁹ І. В. Лучицький. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии, стор. 396—397.

тепер. Зібраний вченим величезний документальний матеріал, ретельно опрацьований і опублікований ним, має важливе наукове значення і може бути корисним для сучасних істориків.

П. Ф. ЛАПТІН

ПОЧЕСНИЙ ЧЛЕН РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

(до 200-річчя
від дня народження І. С. Орлая)

В цьому році минає 200 років з дня народження Івана Семеновича Орлая, який належить до славної плеяди вчених, педагогів, лікарів і громадських діячів першої половини XIX ст., що зробили вагомий внесок у розвиток і зміцнення культурних зв'язків між братніми російським і українським народами.

І. С. Орлай народився у 1770 р. в с. Паладь на Закарпатті в збіднілій дворянській родині. Початкову й середню освіту одержав у Мукачівському училищі і в Ужгородській гімназії, продовжив навчання спочатку в Львівському, а потім у Будапештському університетах¹. Після закінчення вузу працював викладачем гімназії у Великих Карловцах².

Кінець XVIII і перша половина XIX ст. були періодом посиленої мадяризації українського населення Закарпаття, періодом широкого наступу угорського шовінізму, зненаги до «русина», до його мови і культури. В таких умовах окремі представники української інтелігенції, зокрема І. С. Орлай, звертали свої погляди до Росії.

У 1791 р. І. Орлай поступив у медико-хірургічне училище (згодом було перейменоване на Медичну академію) в Петербурзі³. Велика працюючість і яскравий самобутній талант скоро привернули до нього увагу. У липні 1894 р. як «державний степендіст» він був посланий до Відня у «Высшую хирургическую школу для повышения знаний»⁴, де навчався три роки. Після повернення в Петербург був призначений лікарем у Семенівський гвардійський полк, а у 1801 р. придворним хірургом, пізніше — «гофмедиком». Восени 1808 р. І. Орлай одержав звання ученого секретаря Петербурзької Медичної академії⁵.

У той час поряд з широкою медичною практикою вчений займався і науковою діяльністю. Він багато працював над виробленням російської медичної термінології і дослідженням історії вітчизняної медицини. Внаслідок цього було опубліковано колективну працю «Польова фармакологія»⁶.

Крім медицини, І. С. Орлай плідно працював в галузі історії і філології. Він вперше познайомив широку російську громадськість з історичною долею українського і угорського населення Закарпаття⁷. У 1804 р. в «Северном Вестнике» була надрукована його праця «Історія о карпато-россах»⁸. В передмові від редакції говорилось: «...Сообщаем оную нашим читателям, тем с большим удовольствием, что они конечно не равнодушно читать будут известия о своих единоплеменниках, о коих наши историки весьма мало упоминают»⁹. Описуючи походження слов'ян, і зокрема «руснаків» (українців.— Б. З.), І. С. Орлай виступав прихильником антинорманської теорії М. В. Ломоносова, суворо засуджував національне гноблення¹⁰.

Багато цінного матеріалу з народної творчості і етнографії «южнорусской» історії І. С. Орлай переслав до «Общества истории и древностей российских» в Москві, дійсним членом якого він був обраний у 1815 р.¹¹ У 1826 р. в «Трудах и записках Общества истории и древностей российских» була опублікована друга праця Івана Орлая «О юго-западной России»¹², де автор логічно продовжує раніше висловлену

¹ Dr. Schultheisz Emil, Dr. Tardy Lajos. Fejezetek az orosz-nagyar orvosi kapcsolatok múltjából, Budapest, 1960, стор. 110.

² И. С. Свенцицкий. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX в., Спб., 1906, стор. 32.

³ Русский биографический словарь, Спб., 1905, стор. 309—312.

⁴ «Северная пчела», 1829, № 33.

⁵ «Русская старина», т. IV, стор. 242.

⁶ И. С. Свенцицкий. Назв. праця, стор. 32; «Русский архив», 1914, кн. 2, стор. 145.

⁷ А. Флоровский. Заметки И. С. Орлая о Карпатской Руси, Ужгород, 1928, стор. 3—10.

⁸ «Северный вестник», 1804, ч. 1, стор. 158—172, 261—276; ч. III, стор. 267—294.

⁹ «Северный вестник», 1804, ч. 1, стор. 158.

¹⁰ И. С. Свенцицкий. Назв. праця, стор. 36.

¹¹ «Русский архив», 1914, кн. 2, стор. 146.

¹² І. Е. Левицький. Галицько-руська бібліографія, т. II, Львів, 1895, стор. 125.

думку про те, що «Карпатская Русь не Польша», а споконвічна українська територія, яка заселена не «поляками», а природними жителями русскими (українцями. — В. З.)»¹³.

У 1806 р. за заслуги в різних галузях науки Кенігсберзький університет присвоїв І. С. Орлаю вчені ступені магістра словесних наук і доктора філософії, а Дерптський — доктора медицини і, нарешті його обрали почесним членом Російської Академії наук. Крім того І. С. Орлай був членом багатьох вітчизняних і зарубіжних наукових товариств¹⁴.

Незважаючи на зайнятість, І. Орлай не забував про свій рідний край, про своїх знедолених земляків. Він листувався з багатьма закарпатцями¹⁵, одночасно подавав їм моральну і матеріальну допомогу¹⁶, при першій нагоді пересилав на Закарпаття чимало російських видань¹⁷, які й зараз зберігаються в бібліотеці Ужгородського державного університету¹⁸, в Закарпатському краєзнавчому музеї¹⁹ і в бібліотеці університету ім. П. Шафарика в м. Пряшеві ЧССР²⁰.

При безпосередній участі І. С. Орлая на роботу до Росії були запрошені Михайло Балудянський — перший ректор Петербурзького університету²¹, Андрій Дудрович — ректор Харківського університету²², Константин Павлович — декан юридичного факультету цього ж університету²³, Петро Лодій — декан юридичного факультету Петербурзького університету²⁴ та інші. За свідченням сучасників, ученим — вихідцям із Закарпаття належать безперечні заслуги «у вихованні російського юнацтва, в підготовці видатних педагогів і поширенні наук»²⁵.

Перебування в Петербурзі, зокрема в стінах Академії, де панували плутократія і чиношанування, важко гнітило прогресивно настроєного вченого. У 1821 р. І. С. Орлай став директором гімназії вищих наук у Ніжині. Тут він викладав різноманітні дисципліни²⁶. У цей час в гімназії навчалися М. В. Гоголь, С. Гребінка та інші²⁷. Дух ніжинської гімназії, незважаючи на вбогість провінціального життя того часу та культурну обмеженість значної частини викладачів, був у своїй основі прогресивним і демократичним. Велика заслуга у цьому І. С. Орлая, який зумів прищепити своїм вихованцям любов до ідей гуманізму і справедливості.

У 1826 р. І. Орлай був переведений до Одеси, де організував Рішельєвський лицей і був його першим директором до самої смерті в 1829 р.

Як писали сучасники і учні Івана Семеновича, він завжди був чуйною, доброю, товариською людиною²⁸. Своєю діяльністю І. С. Орлай вписав сторінку в історію споконвічних культурних зв'язків українських земель з Росією.

В. Є. ЗАДОРОЖНИЙ

¹³ І. С. Свенцицкий. Назв. праця, стор. 38.

¹⁴ «Русский архив», 1914, кн. 2, стор. 146.

¹⁵ І. С. Свенцицкий. Назв. праця, стор. 39.

¹⁶ П. И. Дроздов. Вехи многовековой дружбы, М., 1965, стор. 110.

¹⁷ П. В. Линтур. Традиции русского классицизма в литературе Закарпатья. — Русская литература XVIII века и словянские литературы, М.—Л., 1963, стор. 125—126.

¹⁸ В. Л. Микитась. Давні рукописи і стародруки, Ужгород, 1961, стор. 26, 76, 84, 86, 90—91.

¹⁹ В. Л. Микитась. Давні книги Закарпатського краєзнавчого музею, Львів, 1964, стор. 73.

²⁰ С. В. Добощ. Русские книги о городе Прешове. — Sbornik Sévečenowsky, rok 1965, Filozofická fakulta univerzity P. J. Šafárika v Prešove, стор. 221.

²¹ Tardy Lajos. Balugyánsky Mihály, Budapest, 1954; Е. И. Косачевская. М. А. Балудянский в Петербургском университете. — Очерки по истории Ленинградского университета, Л., 1962.

²² Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1906), Харьков, 1908, стор. 31.

²³ М. Возняк. До характеристики Петра Лодія, Львів, 1913, стор. 148—155.

²⁴ А. И. Шверубович. Братья Кукольники, Вильна, 1885, стор. 10.

²⁵ П. И. Дроздов. Назв. праця, стор. 111.

²⁶ Н. А. Лавровский. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820—1832), К., 1879, стор. 29.

²⁷ Літературно-науковий вістник, Львів, 1899, т. V, стор. 75.

²⁸ Лицей кн. Безбородко, Спб., 1891, стор. 189—205.

Огляд джерел та літератури

ВИКРИТТЯ ПРОГРЕСИВНИМИ ІСТОРИКАМИ ТА ПУБЛІЦИСТАМИ ФРН МІЛІТАРИЗМУ ТА РЕВАНШИЗМУ (1955—1969 pp.)

Викриття західнонімецького мілітаризму і реваншизму та вивчення боротьби з ним миролюбних і прогресивних сил ФРН має велике наукове й політичне значення. Тому дослідженню цієї проблеми постійно приділяють увагу радянські і прогресивні зарубіжні історики, здебільшого аналізуючи розвиток післявоєнного німецького імперіалізму, його політику.

В числі авторів ґрунтовних праць з даного питання можна назвати Л. А. Бези-менського, К. К. Бзаєва, М. С. Восленського, О. А. Галкіна, Я. Я. Етінгера, В. Д. Ежова, А. С. Єрусалимського, О. Ф. Зальотного, М. М. Іноземцева, В. Д. Кульбакіна, Д. І. Мельникова, В. І. Мілюкову, П. А. Наумова, П. А. Ніколаєва, В. І. Салова, О. Сальковського, Г. П. Солюса, М. А. Труніна, М. Р. Тульчинського, Б. С. Фоміна, Є. Л. Хмельницьку, Л. А. Шеверду, В. С. Шумського і багатьох інших.

Багато інтересного матеріалу про боротьбу робітничого класу ФРН проти мілітаризму, діяльність західнонімецьких комуністів є в праці В. Д. Ежова, який розглядає деякі форми боротьби проти мілітаризму (рух «проти атомної смерті», щорічні «весняні походи», страйки та ін.)¹. Сили, що протидіють агресивному курсу боннського уряду, показують у своїх працях О. Ф. Зальотний² і М. С. Восленський³. Окреме місце останній відводить боротьбі Компартії Німеччини проти воєнних приготувань. Вплив економічних процесів на становище робітничого класу Західної Німеччини і його боротьбу досліджує А. Б. Вебер⁴. П. А. Наумов у своїй науково-публіцистичній праці показує розташування класових сил в країні, спинається на деяких питаннях антимілітаристської боротьби⁵.

Боротьбу робітничого класу Західної Німеччини проти гніту монополій і мілітаризму, зокрема страйковий рух, висвітлюють у своїх працях В. Д. Кульбакін, Л. А. Шеверда, П. М. Масалов⁶.

Інтересний матеріал про позицію соціал-демократичного керівництва та профспілкових лідерів ФРН в питаннях мілітаризації країни та антимілітаристської боротьби робітничого класу, про важливі процеси, що відбуваються всередині СДПН та профспілок, міститься в монографіях М. А. Труніна і В. С. Шумського⁷.

Великий вклад у справу вивчення питань боротьби миролюбних і прогресивних сил Західної Німеччини проти мілітаризму і реваншизму вносять дослідники Німецької Демократичної Республіки. Певне місце цій боротьбі приділено в «Нарисі історії німецького робітничого руху», підготовленому творчим колективом під керівництвом Першого секретаря ЦК СЕПН Вальтера Ульбріхта⁸ і у VII та VIII томах «Історії німецького робітничого руху», підготовленої Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК СЕПН⁹.

¹ В. Д. Ежов. Рабочее движение в Западной Германии, 1945—1968, М., 1969, стор. 214—222, 232—242, 155—163.

² А. Ф. Зальотный. Милитаризация ФРГ, М., 1969, стор. 428—444.

³ М. С. Восленский. «Восточная» политика ФРГ (1949—1966), М., 1967, стор. 336—353; 354—384.

⁴ А. Б. Вебер. Классовая структура общества в Западной Германии, М., 1961.

⁵ П. А. Наумов. Бонн — сила и бессиле, М., 1965.

⁶ В. Д. Кульбакін. Очерки новейшей истории Германии, М., 1962; його ж. Рабочее движение в Западной Германии после второй мировой войны, М., 1959; Л. А. Шеверда. Рабочее движение в ФРГ, М., 1961; П. М. Масалов. Забастовочная борьба рабочего класса Западной Германии против гнета монополий и милитаризации страны (1957—1958 гг.).— Вопросы современного международного коммунистического и рабочего движения, М., 1961.

⁷ Н. А. Трунин. Милитаризация ФРГ и политика социал-демократической партии, М., 1962; В. С. Шумский. Политика без будущего. Антикommунизм правых лидеров СДПГ, М., 1967.

⁸ Очерк истории немецкого рабочего движения, Перевод с немецкого, М., 1964.

⁹ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Bd. 7, Bd. 8, Berlin, 1966.

Співробітники Інституту суспільних наук при ЦК СЕПН Х. Хембергер, Л. Майер, Х. Петрак, О. Рейнгольд і К.-Х. Шванк в книзі «Імперіалізм сьогодні», спираючись на документи СЕПН, КПН і міжнародного комуністичного і робітничого руху, на аналізі літератури, присвяченої цій проблемі, разом з всебічним марксистським висвітленням і політекономічним аналізом державно-монополістичного капіталізму, розглядають умови і завдання боротьби західнонімецького робітничого класу проти всевладдя монополій, проти мілітаризму, за демократичне вирішення актуальних проблем життя¹⁰.

Для глибокого і всебічного вивчення умов боротьби робітничого класу і всіх миролюбних сил ФРН проти мілітаризму велике значення мають праці Ю. Кучинського¹¹, А. Лемніца¹², Х. Петрака¹³, О. Рейнгольда¹⁴, ряд колективних досліджень про становище робітничого класу ФРН¹⁵.

Багато нових важливих фактів і висновків, які дають можливість уявити, в яких умовах розвивається антимілітаристський рух в Західній Німеччині, містять велика колективна праця вчених НДР про західнонімецькі профспілки і систему державно-монополістичного панування 1945—1966 рр.¹⁶

Матеріали про діяльність прогресивних сил в західнонімецьких профспілках містяться в ряді статей, опублікованих в журналах НДР¹⁷.

Вчені НДР розробляють проблеми єдності дій всього німецького робітничого класу в боротьбі за демократію, проти озброєння. Цінним дослідженням у цьому плані є праця співробітників Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЕПН «За єдність дій німецького робітничого класу 1945—1964 рр.»¹⁸

Деякі вчені, торкаючись питання про розорення західнонімецького селянства фінансовим капіталом, про вплив мілітаризації на становище селян, висвітлюють і їх боротьбу проти реваншистського курсу боннського уряду¹⁹.

Проблем приборкання реваншистських намірів Бонна певною мірою торкаються А. Абуш, О. Вінцер, А. Норден, Г. Барт, Р. Бауер, К. Блюхер, Ф. Вагнер, Г. Денглер, С. Дербергер, В. Дорст, Г. Зандер, М. Зейдевіц, Г. Крюгер, Л. Леман, Г. Хаак, Г. Кесслер, Х. Хембергер, Л. Штерн, Г.-Ю. Штокель і багато інших істориків, економістів, відомих громадських діячів та публіцистів НДР.

* * *

У ФРН в умовах жорстокої диктатури монополістичного капіталу не може широко публікуватись література, яка правдиво висвітлює боротьбу проти мілітаризму і реваншизму. Прогресивні, а тим більше марксистські видання здійснюються в умовах гонінь і переслідувань з боку боннської державної машини. Однак попри всілякі перешкоди, в країні дедалі більше з'являється праць прогресивних публіцистів та істориків, що викривають лодиноненависницьку політику західнонімецького уряду.

Насамперед слід відзначити найбільш послідовну викривальну діяльність з боку західнонімецької комуністичної преси — центрального органу КПН газети «Freies

¹⁰ Imperialismus heute. Der staatsmonopolistische Kapitalismus in Westdeutschland, Berlin, 1966.

¹¹ Ю. Кучинский. Положение рабочего класса в Западной Германии (1945—1956), Перевод с немецкого, М., 1957; J. Kuczyński. Darstellung der Lage der Arbeiter in Westdeutschland seit 1945. Bd. 1—2, Berlin, 1963.

¹² A. Lemnitz. Die Staatsmonopolistische Regulierung und Klassenkampf in Westdeutschland, Berlin, 1965.

¹³ H. Petrak. Die Lage und die neuen Kampfbedingungen der Arbeiterklasse Westdeutschlands, Berlin, 1965.

¹⁴ O. Reinhold. Der westdeutsche staatsmonopolistische Kapitalismus und die Wirtschaftspolitik der Erhard-Regierung, Berlin, 1964; його ж. ФРГ. Новое в условиях борьбы за демократическую альтернативу. — «Проблемы мира и социализма», 1966, № 3.

¹⁵ Вспроизводство капитала и положение рабочего класса в Западной Германии, М., 1961; Неустойчивость экономической системы в Западной Германии, М., 1964; Zu einigen Problemen der Lage der Arbeiterklasse in Westdeutschland, Berlin, 1958; Monopole—Profite—Aggression—Notstand, Berlin, 1965; „Wohin?“ — Fragen—Widersprüche—Wege. Gedanken über eine demokratische Zukunft der Bundesrepublik, Berlin, 1966.

¹⁶ Die westdeutschen Gewerkschaften und das staatsmonopolistische Herrschaftssystem. 1945—1966, Berlin, 1968.

¹⁷ H. Brühl. Opportunismus und staatsmonopolistischer Kapitalismus („Die Arbeit“, 1962, N 2); H. Haber. Aktuelle und grundsätzliche Probleme der westdeutschen Gewerkschaftsbewegung („Einheit“, 1963, N 8); H. Kolbe. Selbstständige Gewerkschaften oder „Ordnungsfaktoren“ („Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“, 1964, № 4).

¹⁸ Für die Aktionseinheit der deutschen Arbeiterklasse 1945—1964, Berlin, 1965; див. також: R. Hauser, A. G. Meyer. Aktion Mitbestimmung in der Wirtschaft, Berlin, 1967.

¹⁹ Ограбление западногерманского крестьянства финансовым капиталом. Перевод с немецкого, М., 1964; A. Siebert. Bauernland unter NATO—Stiefel, Berlin, 1961.

Volk», яка з 1956 р. видається нелегально, теоретичного журналу ЦК КПН «Wissen und Tat», який систематично висвітлює питання марксистсько-ленінської теорії, загальноє питання антимілітаристської боротьби. З квітня 1969 р. виходить щотижнева газета «Unsere Zeit» — орган новоствореної Німецької Комуністичної Партії.

Непримиренну позицію щодо реваншизму і мілітаризму займає журнал «Marxistische Blätter» (орган Товариства Августа Бебеля по вивченню наукового комунізму), який почав виходити з 1963 р. у Франкфурті-на-Майні. В статтях «Німецька проблема і європейська безпека» Е. Шрейнера, «Національне питання в Німеччині і мир» Г. Ейхельгрона, «Не допустити повторення німецьких помилок!» Л. Кнорра, «Потсдам не є Версалем» С. Баслера та інших викривається глибоко антинаціональний характер боннської офіційної політики та ідеології²⁰. На сторінках журналу лунають заклики до рішучої боротьби проти неонацизму.

Матеріали про антимілітаристську боротьбу містяться в профспілковій пресі (газеті «Welt der Arbeit», журналі «Gewerkschaftliche Monatshefte» та ін.), і в виданнях лівих соціалістів: «Die Andere Zeitung», «Forum», «Sozialistische Hefte». Багато матеріалів з даної проблеми публікує Німецький союз миру («газети «Deutsche Volkzeitung», «Ausweg», «Westdeutsche Tagesblatt» та ін.).

Реакційну суть боннського режиму викриває у своїх книгах прогресивний західнонімецький публіцист В.-К. Герст²¹. Після другої світової війни, підкреслює він, імперіалісти не наслідилися утвердити свою диктатуру в Західній Німеччині в колишній формі і проповідувати стару фашистську ідеологію. Потрібне було маскування. Так виникла «християнська демократія». Місце нацистської ідеології зайняла ідеологія політичного католицизму. У зовнішній і внутрішній політиці ФРН переважають мілітаристські тенденції, плани реваншистської війни²². Широка мілітаризація країни, розпочата після підписання Паризьких угод (1954 р.), мотивувалась начебто «загрозою зі Сходу». В. Герст переконливо стверджує, що ніякої загрози зі Сходу не існує, якщо війна й загрожує, то з боку США²³. Автор з гіркотою відзначає, що з створенням ФРН її очолив уряд, який «відразу ж виявився більш правим, більш реакційним, ніж будь-який уряд Веймарської республіки, що існувала до 30 січня 1933 року»²⁴. Герст свідчить, що прихильники миру, які невтомно виступають за відмову від агресивної політики, проти реваншизму, озброєння і оснащення бундесверу атомною зброєю, зазнають у ФРН дискримінації, цькування і переслідування; їх позбавляють шматка хліба, засуджують, ув'язнюють²⁵. Автор викриває політику право-соціалістичних лідерів, які своїми діями сприяли мілітаризації країни²⁶.

Проти реваншистської політики правлячих кіл ФРН виступає прогресивний західнонімецький історик, професор Вищої школи ім. Канта в Брауншвейгу Рената Рімеке. У книзі «Центральна Європа. Баланс століття»²⁷ вона пояснює трагічний для німців підсумок останніх десятиліть спробою правлячих кіл Німеччини вирішити проблеми Центральної Європи шляхом мілітаризації і створення воєнних блоків. Автор закликає боннський уряд не забувати уроки історії, визнати статус-кво в Європі, встановити ділові відносини з усіма країнами Європи, в тому числі і з ІДР.

Підтримуючи справедливості зафіксованих в Потсдамських угодах положень, Р. Рімеке пише: «Багато німців сьогодні бачать в цьому нещастя. Насправді ж в цьому була єдина свого роду історична можливість для країни, яка двічі протягом життя одного покоління хотіла продемонструвати могутність лише своєї держави і народ якої двічі міг переконатися в тому, що шляхом війни він нічого не зможе виграти, але програти зможе все»²⁸.

Відомий публіцист Еріх Кубі в книзі «Все нанівець»²⁹ показує тісний зв'язок між політикою воєнізації ФРН і наступом політичної реакції в країні. Автор різко засуджує заборону Комуністичної партії.

Яскраве уявлення про суспільне й політичне життя ФРН середини і кінця 50-х років дає праця Г.-Г. Германа «Зражені і продані»³⁰, в якій викривається антина-

²⁰ Див. В. И. Салов. Современная западногерманская буржуазная историография, М., 1968, стор. 57.

²¹ В. К. Герст. Федеративная Республика Германии под властью Аденауэра. Перевод с немецкого, М., 1958; W. K. Gerst. Bundesrepublik Deutschland. Weg und Wirklichkeit, Berlin, 1957; його ж. Eine Abrechnung. 50 Beiträge zur Charakteristik der Adenauer — Partei, Berlin, 1960.

²² W. K. Gerst. Eine Abrechnung, стор. 238—242.

²³ В. К. Герст. Федеративная Республика Германии под властью Аденауэра, стор. 348.

²⁴ Там же, стор. 39.

²⁵ W. K. Gerst. Eine Abrechnung, стор. 242.

²⁶ В. К. Герст. Федеративная Республика Германии под властью Аденауэра, стор. 419.

²⁷ R. Riemeck. Mitteleuropa. Bilanz eines Jahrhunderts, Freiburg, 1965.

²⁸ Р. Рімеке. В плену прошлого.— «Правда», 5 травня 1965 р.

²⁹ E. Kuby. Alles im Eimer. Stiegt Hitler bei Bonn? Stuttgart, 1960.

³⁰ H.-G. Hermann. Verraten und verkauft, Fulda, 1958.

родна суть мілітаристсько-клерикальної диктатури Бонна. Вже самою назвою книги автор підкреслює, що у ФРН з її нічим не прихованим пануванням мілітаристів і монополістів зражені і продані демократія та свобода. Багато місць праці присвячено показу існуючої в країні атмосфери політичного терору, судового переслідування прогресивних діячів, борців проти мілітаризму³¹. В Західній Німеччині, пише автор, «існує необмежена готовність до знищення інакомислячих, і тільки вузька смуга не використаних ще технічних можливостей відділяє західнонімецького демократа від ешафоту». Боннські правителі, зазначає Герман, наклеюють своїм політичним противникам ярлики «зрадників батьківщини»³². Той, хто не дозволяє використати себе у боротьбі проти Москви, той... зрадник. Того, хто виступає проти мілітаристсько-клерикальної диктатури... таврують як «бойового соратника більшовизму». Автор підкреслює, що основна мета переслідування прогресивних діячів полягає в тому, щоб послабити опір підготовці до нової війни³³. В праці викривається зрадницька роль профспілкових лідерів, які прагнуть спрямувати трудящі маси в «мирне русло», відвернути їх від політичної боротьби. Заслуговує на увагу зроблений автором аналіз ролі в Західній Німеччині політичного клерикалізму. «Великий капітал,— пише він,— змінив кашкет штурмовика на кашкет капіталістичного генерала і шапку католицького кардинала»³⁴.

Буржуазний прогресивний економіст Курт Прицколейт в ряді своїх праць³⁵ викриває глибоко антинародну суть монополістичного капіталу ФРН, показує справжні причини так званого «економічного чуда».

Фактичний матеріал, що характеризує становище трудящих Західної Німеччини у зв'язку з розгортанням мілітаризації країни і розкриває справжню природу «економічного чуда», подає західнонімецький публіцист П. Фернер і опублікована Центральним правлінням західнонімецьких профспілок книга, присвячена цій темі³⁶.

Відомий публіцист Б. Енгельман показує тісні зв'язки керівних діячів Бонна з монополістичним капіталом, на основі документальних матеріалів викриває фашистське минуле тих, хто тепер стоїть біля керма економічного і політичного життя ФРН³⁷.

З викриттям мілітаристської й реваншистської політики боннських правителів виступають реалістично мислячі представники західнонімецької буржуазії — публіцисти та історики В. Хагеман, Г. Ранн, К.-Г. Флах, С. Хаффнер, Г. Паченський, Ф. Фільмар, Ф. Хехенбергер, П. Зетс, Р. Італіандер, Голо Манн, П. Бендер, Г. Блюм, В.-Х. фон Харлінг, директор (в Бонні) науково-дослідного інституту з економічних питань країни, що розвивається, Ф. Бааде, визначний філософ К. Ясперс та інші³⁸.

³¹ Н.-Г. Негманн. Назв. праця, стор. 122—144; 200—206.

³² Там же, стор. 141—142.

³³ Там же, стор. 19.

³⁴ Там же, стор. 36.

³⁵ К. Прицколейт. Кому принадлежит Западная Германия. Хроника собственности и власти, Перевод с немецкого, М., 1960; його ж. На золотой волне, Перевод с немецкого, М., 1963; К. Pritzkoleit. Die neuen Herren. Die Mächtigen in Staat und Wirtschaft. Wien—München—Basel, 1955; його ж. Das kommandierte Wunder. Deutschlands Weg in zwanzigsten Jahrhundert. Wien—München—Basel, 1959; його ж. Gott erhält die Mächtigen. Rück- und Rundblick auf den deutschen Wohlstand, Düsseldorf, 1963; його ж. Das gebändigte Chaos, Wien—München—Basel, 1965.

³⁶ P. Verner. Die Legende vom Wirtschaftswunder, Berlin, 1956; Положение рабочего класса в Западной Германии. Перевод с немецкого, М., 1956.

³⁷ B. Engelmann. Meine Freunde — die Millionäre, Darmstadt, 1966.

³⁸ W. Hagemann. Das Risiko des Friedens, 1959; Г. Ранн. Куда идет Западная Германия. Перевод с немецкого, М., 1965; К. Н. Flach. Erhards schwerer Weg, Stuttgart, 1963; S. Haffner. Die sieben Todsünden des deutschen Reiches. Grundfehler deutscher Politik nach Bismarck.— Damals auch heute, Hamburg, 1965; Г. Манн. В чем будущее Германии?— «За рубежом», 1962, № 45; F. Vilmar. Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus.— Materialien und Analysen, Frankfurt am Main, 1965; F. Hechenberger. Die Atomkrieg findet nicht statt oder der unmögliche Krieg. Eine zeitgeschichtliche Dokumentation, München, 1969; P. Sethe. Zwischen Bonn und Moskau, Frankfurt am Main, 1956; його ж. Die grossen Entscheidungen, Frankfurt am Main, 1958; R. Itallander. Bruder der Verdammten. Entwicklungshilfe in Afrika, Amerika, Asien, Gütersloher Signung—Verlag, 1963; його ж. Schwarze Haut in roten Griff, 1962; P. Bender. Offensive Entspannung—Möglichkeit für Deutschland, Köln—Berlin, 1964; G. Blühm. Die Oder—Neisse Linie in der deutschen Aussenpolitik, Freiburg u. Breisgau, 1963; W. Chr. von Harling. Die gesamtdeutsche Politik, Hamburg, 1963; Ф. Бааде. Соревнование к 2000 году. Перевод с немецкого, М., 1962; K. Jaspers. Die Atombombe und die Zukunft des Menschen, München, 1958; його ж. Lebensfragen der deutschen Politik, München, 1963; його ж. Wahrheit, Freiheit und Frieden, München, 1958; його ж. Wohin treibt die Bundesrepublik? München, 1966; його ж. Antwort zur Kritik meiner Schrift „Wohin treibt die Bundesrepublik?“, München, 1967.

При всій їхній буржуазній обмеженості в своїх працях вони висловлюються за відмову ФРН від атомного озброєння, визнають безперспективність надій на ліквідацію світової соціалістичної системи, відхиляють «доктрину Хальштейна», наполягають на визнанні кордонів по Одеру—Нейсе. І хоча багато з них виступає під різними гаслами, іноді суто пацифістськими, або морально-етичними, часто-густо з антикомуністичною приправою, проте й вони вносять певний вклад у справу приборкання мілітаризму, і їхні праці значною мірою допомагають вивченню поставленої проблеми.

В. Хагеман — колишній директор Інституту публіцистики Мюнстерського університету, позбавлений в 1959 р. цієї посади і виключений з ХДС за активну участь в русі «проти атомної смерті», в книзі «Риск миру» викриває політику боннського уряду, спрямовану на посилення гонки озброєнь. Г. Раш — професор університету ім. Гете у Франкфурті-на-Майні, член правління західнонімецького банку, на численних фактах демонструє неспроможність антирадянських концепцій правлячих кіл ФРН, підкреслює, що політика боннського уряду перешкоджала вирішенню німецької проблеми і подоланню розколу Німеччини. Він схиляється до думки, що ФРН повинна визнати НДР, поліпшити відносини з СРСР, нормалізувати — з Польщею та іншими соціалістичними країнами³⁹. Він порушує питання про створення нейтральної Німеччини, яка повинна стати містком між Заходом і Сходом⁴⁰. Проти реваншистських зазіхань Бонна щодо східних кордонів різко виступив К.-Г. Флах⁴¹. Він показав антинародну суть облудної тези реваншистів про «права на батьківщину!»⁴². П. Зете на основі реальної оцінки співвідношення сил дійшов до висновку, що політика «з позицій сили» стала не тільки безглуздою, а й злочинною. Він засудив уряд ФРН, який виступив проти створення в Європі «безатомної зони» і «зони роз'єднання збройних сил»⁴³. Як підкреслив Зете, Паризькі угоди завдали великої шкоди німецькому народові, позбавивши його можливості вирішити питання про возз'єднання. Автор не приховує, що відповідалість за це несе велика буржуазія⁴⁴.

Голо Манн в ряді статей підкреслює, що політику правлячих кіл Бонна необхідно поставити на міцний ґрунт реальних фактів, орієнтувати її на мир, а не на війну⁴⁵.

Проти гонки озброєнь і атомного оснащення бундесверу виступив професор Ф. Бааде, переконливо доводячи можливість та необхідність мирного співіснування.

Рішучу відсіч людиноненависницьким ідеям архіреакційного публіциста В. Шлама, викладеним в його книзі «Кордони чуда» (Цюріх, 1959), дає публіцист В. Шенке⁴⁶. «Кордони нашої держави існують», — писав головний редактор журналу «Stern» Г. Наннен, — і ми самі внесли вклад в те, що вони такі вузькі. Зміна кордонів рівнозначна війні і остаточному знищенню. Замість реваншизму повинні проводитися реальна політика»⁴⁷. С. Хаффнер зазначав в цьому журналі: «Ніхто не загрожує Федеративній республіці вторгненням і ніхто від неї нічого не хоче. Коли і загрожує щось її безпеці, так це власні постійні вимоги ліквідувати НДР і пересунути на Схід польські кордони... Найнайдійніша з точки зору безпеки політика — це відмова від подібних вимог, які ніколи не можуть бути здійснені»⁴⁸.

За проведення боннським урядом реальної політики виступає видавець історико-політичного журналу «Welt ohne Krieg» професор У. Ноак. Зокрема, пише він, «необхідно визнати НДР, як суверенну державу і так само, як і ФРН, прийняти її до Організації Об'єднаних Націй»⁴⁹.

З гострим викриттям псевдодемократичного характеру західнонімецького режиму, а також з критикою зовнішньополітичного курсу боннського уряду виступає філософ К. Ясперс, який тривалий час вірою і правдою служив цьому режимові. Незважаючи на непослідовність і обмеженість в ряді оцінок та висновків, на його «надкласову» морально-політичну концепцію, Ясперс досить переконливо доводить, що внутрішня політика ФРН має реакційний характер, а її зовнішньополітичний курс є агресивним, що саме від ФРН походить загроза нової війни. Претензії Бонна на «кордоні 1937 року», на право представляти «всю Німеччину» можуть означати тільки одне: Федеративна республіка загрожує мирові», — робить висновок автор⁵⁰. Він закликає захід-

³⁹ Г. Раш. Куда идет Западная Германия, стор. 129.

⁴⁰ Там же, стор. 108—117.

⁴¹ К. Н. Flach. Erhard's schwerer Weg, стор. 78.

⁴² Там же, стор. 76.

⁴³ P. Sethe. Die grossen Entscheidungen, стор. 43.

⁴⁴ P. Sethe. Zwischen Bonn und Moskau.

⁴⁵ „Die Zeit“, 7 вересня 1962 р. та ін.

⁴⁶ W. Schenke. Der Antischlamm oder wie begegnet man dem Kommunismus? Hamburg, 1959.

⁴⁷ „Stern“, 25 червня 1961 р.

⁴⁸ „Stern“, 5 червня 1966 р.

⁴⁹ „Welt ohne Krieg“, März—April, 1965.

⁵⁰ K. Jaspers. Wohin treibt die Bundesrepublik? стор. 236.

них німців морально й політично погодитися з результатами другої світової війни⁵¹, зробити повний поворот у зовнішній політиці, визнати НДР⁵². Ясперс звинувачує політичну систему Бонна в тому, що вона створила сприятливі умови для поширення в країні неонацизму⁵³. «Мислячі люди,— пише він,— з занепокоєнням дивляться на політичний розвиток. Куди ми йдемо? Демократія Федеративної республіки змінюється перед нашими очима. Вступаємо на шлях, в кінці якого, можливо, не буде взагалі ні демократії, ні вільного громадянина»⁵⁴.

Критика західнонімецької дійсності, що відбиває ліберально-буржуазне уявлення про боротьбу за приборкання мілітаристів та реваншистів, міститься у працях Р. Дарендорфа, К. Кніффера, Г. Крюгера, Б. Енгельмана⁵⁵.

Все частіше лунають голоси, які попереджають про небезпеку відродження фашизму, відхиляють антикомунізм. Історик Г. Брюдігам у праці «Грунт залишається родючим» викриває діяльність у ФРН неонацистських, реваншистських організацій і підтримку їх боннським урядом, свавілля і терор, що процвітають у країні⁵⁶. «Настійно необхідно,— пише він,— покласти край антидемократичному розвитку...».

Багатий матеріал для розуміння небезпеки для демократії і справи миру у зв'язку з підготовкою і прийняттям так званих надзвичайних законів дають в своїх книгах публіцисти лівого напрямку Г. Хольц і П. Нойхоффер і група демократично настроєних юристів в складі професорів Е. Когона, В. Абендрота, Г. Ріддера, а також Г. Ганновера і Ю. Зейфера⁵⁷. Автори показують тісний взаємозв'язок надзвичайного законодавства з процесом посилення мілітаризації країни. Окремою книгою⁵⁸ у ФРН видано матеріали конгресу «Демократія в небезпеці», проведеного лівими профспілковими колами в співробітництві з прогресивними представниками інтелігенції.

В останні роки з'явився ряд праць, що закликають до підвищення пильності у зв'язку з активізацією неонацистської націонал-демократичної партії (НДП)⁵⁹. Правда, деякі з них, викриваючи духовну спорідненість НДП з гітлерівською партією фашистів, протаскують також ідеї про «демократичну терпимість» до цієї партії⁶⁰.

На основі великого документального матеріалу, аналізу численних книг, заяв і виступів, конкретних фактів минулого і теперішнього К. Гірш крок за кроком простежує шлях відродження фашистських сил в Західній Німеччині і попереджає проти недооцінки небезпеки з їхнього боку. Зростання неонацистської загрози розглядається автором у тісному взаємозв'язку з політикою правлячих кіл ФРН. «Сучасне духовне й політичне становище і загроза для нашої демократії,— робить висновок автор,— владно вимагають, щоб про НДП не тлумачили ізольовано від загальної обстановки в країні, яка погіршилась...»⁶¹. К. Гірш закликає рішуче покінути з антикомуні-

⁵¹ Там же, стор. 233; K. Jaspers. Antwort zur Kritik meiner Schrift „Wohin treibt die Bundesrepublik?“, стор. 96.

⁵² K. Jaspers. Antwort zur Kritik..., стор. 96, 107, 108.

⁵³ Там же, стор. 120.

⁵⁴ K. Jaspers. Wohin treibt die Bundesrepublik? стор. 127.

⁵⁵ R. Dahrendorf. Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, München, 1965; C. Kniffer. Die parlamentarische Opposition, Frankfurt am Main—München, 1966; H. Krüger. Was ist heute Links? Thesen und Theorien zu einer politischen Position, München, 1963; B. Engelmann. Meine Freunde—die Manager, Darmstadt, 1966; його ж. Meine Freunde—die Millionäre, Darmstadt, 1966; його ж. Schützenpanzer HS-30, Startfighter „F-104 G“ oder wie man unseren Staat zugrunde richtet, München, 1967.

⁵⁶ H. Brüdigam. Der Schoss ist fruchtbar noch... Neonazistische, militaristische, nationalistische Literatur und Publizistik in der Bundesrepublik, Frankfurt am Main, 1965.

⁵⁷ H. Holz, P. Neuhöffer. Griff nach Diktatur, Köln, 1965; E. Kogon, W. Abendroth, H. Ridder, H. Hannover, J. Seifer. Der totale Notstand—staat, Frankfurt am Main, 1965.

⁵⁸ Notstand der Demokratie, Frankfurt am Main, 1967.

⁵⁹ K. Hirsch. Kommen die Nazis wieder? Gefahren für Bundesrepublik, München, 1967; K. Sontheimer. Die Wiederkehr des Nationalismus in der Bundesrepublik, München, 1967; R. Kühnl. Die NPD. Struktur, Programm und Ideologie einer neofaschistischen Partei, Berlin, 1967; його ж. Das neue Programm der NPD. Einladung zum Verbot, Berlin, 1968; Götz, Sieden... Bis alles in Scherben fällt. Wohin führt der Rechtsradikalismus? Mainz, 1967; K. Liepelt. Anhänger der neuen Rechtspartei, Köln, 1967.

⁶⁰ J. Fetscher, H. Grebing. Rechtsradikalismus, Frankfurt am Main, 1967; F. H. Richards. Die NPD. Alternative oder Wiederkehr? München, 1967; W. Smoydzin. NPD. Geschichte und Umwelt einer Partei. Analyse und Kritik, Pfaffenhofen/Ilm, 1967; G. Binder. Revisionsliteratur in der Bundesrepublik.— „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht“, 1966, N 3, стор. 179—200.

⁶¹ K. Hirsch. Kommen die Nazis wieder? стор. 179.

стичним психозом, який пережив фашистський режим і «знову розводить свої смердючі квіти і затумаанює багатьом очі на все, що відбувається навколо»⁶².

Глибше усвідомити небезпеку неофашизму миролюбним силам ФРН допомагає брошура західнонімецького комуніста Л. Мюллера «НДП»⁶³. Автор підкреслює, що хоча НДП — велика небезпека, проте «найсильніші коні, що тягнуть вправо, знаходяться... в самому Бонні», тобто серед правлячої верхівки⁶⁴.

Відомий історик ФРН Р. Кюнь, співробітник Інституту наукової політики при Марбурзькому університеті, в своїх працях «НДП. Структура, програма та ідеологія неофашистської партії» і «Нова програма НДП. Заклик до заборони», аналізуючи соціально-політичні та історичні корені неонацизму в Західній Німеччині, робить висновки, що неофашистська НДП виникла завдяки політиці правлячих партій боннської держави, і насамперед політиці ХДС/ХСС — провідної партії західнонімецької буржуазії, і що появі НДП значною мірою сприяло обмеження демократичних прав народу. Автор підкреслює, що реваншистська й мілітаристська програма, проголошена неонацистами, по суті співпадає з програмними установками урядових партій ФРН. Те, що дозволяють собі на весь голос проголошувати верховодити НДП, керівні діячі боннської держави фактично роблять, але не завжди афішують. Однією з головних умов ліквідації неофашистської загрози, пише Р. Кюнь, повинна бути демократизація не тільки політичного життя, але й суспільної та економічної сфери.

Проти антикомуністичної доктрини боннських керівників виступили професори Голо Ман, Е. Когон, публіцисти Х. Гейсслер, С. Хаффнер. Е. Когон у праці «Уроки для завтрашнього дня» назвав антикомунізм «раковою пухлиною в політиці». С. Хаффнер відзначив, що заборона КПН та інші закони про політичне переслідування нічого спільного не мають з демократією, носіями якої оголошують себе боннські правителі⁶⁵.

Викриття капітулянтської політики правих лідерів СДПН та профспілок в питаннях боротьби проти мілітаризму містять праці ліберального історика і соціолога В. Абендрота, професора Т. Піркера — колишніх активних діячів соціал-демократії — та деяких інших дослідників⁶⁶. Т. Піркер підкреслює, що всіма своїми діями керівники соціал-демократії та профспілок немов би прагнуть довести правлячим колам ФРН, що саме вони є «найкращими антикомуністами», «найкращими німцями» і «найкращими захисниками батьківщини в дусі НАТО». Автор розкриває ганебну роль профспілкових соціал-демократичних лідерів у справі заборони Компартії Німеччини. Ця антикомуністична істерія, робить висновок Піркер, тісно пов'язана з їхньою капітуляцією перед мілітаризмом і реваншизмом. «Соціал-демократична непримиренність залишалась справжньою тільки до одного противника: комуністів»⁶⁷.

Цікавий матеріал, що показує зрадницьку роль керівництва СДПН під час антивоєнних виступів у ФРН в середині 50-х років, дає у своїй книзі Г. Ганс⁶⁸.

Викривальне значення існуючого боннського режиму мають опубліковані у вигляді окремих брошур виступи визначного профспілкового діяча ФРН, голови профспілки металістів, соціал-демократа О. Бреннера⁶⁹.

Такою є викривальна суть основних праць, що вийшли у ФРН і присвячені поставленій проблемі. В цілому слід відзначити, що розглянуті праці прогресивних, ліберальних та інших лівих буржуазних західнонімецьких публіцистів та істориків при всій їх обмеженості, часом непослідовності допомагають західнонімецькій громадськості вивільнитися з-під впливу націоналістичної і шовіністичної ідеології, краще зрозуміти необхідність активної боротьби проти агресивних устремлінь західнонімецьких мілітаристів та їх покровителів.

В. Н. ГУЛЕВИЧ

⁶² K. Hirsch. Die Blutlinie. Ein Beitrag zur Geschichte des Antikommunismus in Deutschland, Frankfurt am Main, 1960, стр. 270.

⁶³ L. Müller. Die NPD. Eine Auseinandersetzung mit dem Neonazismus in der Bundesrepublik, Duisburg, 1967.

⁶⁴ Там же, стр. 5.

⁶⁵ G. Mann. Der verlorene Krieg und die Folgen — Bestandsaufnahme. Eine deutsche Bilanz, München—Wien—Basel, 1962; E. Kogon. Lehren für morgen, München, 1962, стр. 238—239; В. И. Салов. Назв. праця, стр. 152.

⁶⁶ W. Abendroth. Aufstieg und Kriese der deutschen Sozialdemokratie, Frankfurt am Main, 1964; його ж. Wirtschaft, Gesellschaft und Demokratie in der Bundesrepublik, Frankfurt am Main, 1965; його ж. Antagonistische Gesellschaft und politische Demokratie, Lunterhand, 1967; T. Pirker. Die blinde Macht. Die Gewerkschaftsbewegung in Deutschland, München, 1960; його ж. Die SPD nach Hitler. Die Geschichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands 1945—1964, München, 1965.

⁶⁷ T. Pirker. Die SPD nach Hitler, стр. 165.

⁶⁸ G. Gans. Staatserhaltende Opposition oder hat die SPD kapituliert? Gespräche mit Herbert Wehner, Hamburg, 1966.

⁶⁹ O. Brenner. Gewerkschaftliche Dynamik in unserer Zeit, Frankfurt am Main, 1966; його ж. Durch Mitbestimmung zur sozialen Demokratie, Landeskongress der SPD — Betriebsorganisation in Bremen am 18. Mai, 1967.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД.

Збірник документів,
Вид-во політичної літератури України,
К., 1970, 931 с.

Ім'я Володимира Ілліча Леніна — геніального теоретика і вождя пролетарської революції, засновника і керівника більшовицької партії і першої в світі соціалістичної держави, вчителя і керівника міжнародного комуністичного руху — безкінечно дороге трудящим усього світу. Особливо воно дороге і рідне народам нашої багатонаціональної Батьківщини. Під проводом Леніна і очолюваної ним Комуністичної партії наша країна першою в світі стала на шлях соціалістичного будівництва.

До ленінського ювілею Інститут історії партії ЦК КП України підготував, а Політвидав УРСР видав книгу «В. І. Ленін і український народ»¹. Це збірник історичних документів, в яких відображена народна любов до В. І. Леніна, Комуністичної партії і радянського уряду, які він очолював. Хронологічні рамки збірника охоплюють період з квітня 1917 р. до січня 1925 р. Він складається з двох розділів, в яких вміщено 1600 документів і матеріалів. У першому з них — «Справжні людські документи» — вміщено телеграми і листи на ім'я В. І. Леніна від партійних, радянських і громадських організацій, окремих осіб, рішення зборів трудящих про обрання Ілліча почесним делегатом партійних конференцій, з'їздів Рад, профспілок. Його делегатські посвідчення та членські квитки, кореспонденції та замітки трудящих про ставлення їх до вождя і партії. Документи і матеріали цієї частини значно поповнено проти збірника «Трудящі України В. І. Леніну», виданому у 1960 р.

Другий розділ — «Клятва народу» — вміщує документи 1924 р., починаючи від дня смерті Володимира Ілліча до січня 1925 р. Це — урядові повідомлення, відозви і звернення ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, резолюції зборів і мітингів, телеграми і листи трудящих у центральні й республіканські партійні і радянські установи, за-

яви робітників про вступ їх в ряди ленінської партії, матеріали про увічнення пам'яті любимого вождя.

Листи і телеграми трудящих до вождя сповнені теплотою, душевною чистотою, сердечною правдою і справжньою людською любов'ю. Прості люди звертаються до нього, як до найближчого і найріднішого порадника і мудрого вождя, бо знають, що Ленін все своє життя віддавав великій і благородній меті — звільненню трудящих від гніту і експлуатації, справі боротьби за соціалізм і комунізм.

Що характерне в листах до Леніна — це висока революційна свідомість і політична зрілість авторів. Листи і телеграми пройняті духом революційної бадьорості, оптимізму, глибокої віри в перемогу і торжество комунізму. Писали робітники, селяни-незаможники, командири і бійці Червоної Армії.

Робітники шахти «Третій Інтернаціонал» повідомляли Леніна, що вони на недільнику видобули 40 тис. пудів вугілля і посилають його трудящим Москви (стор. 100). Учасники конференції робітників-водників Катеринославського району в телеграмі запевняли Ілліча, що, незважаючи на труднощі, «все ж міцно тримаємо і будемо тримати прапор революції, віддаючи всі сили, всю енергію на відбудову транспорту, будемо неухильно йти до досягнення завітної мети, до соціалізму» (стор. 108).

Трудящі уважно стежили за станом здоров'я Леніна, турбувалися і сумували, коли він хворів, раділи, коли йому стало краще і повертався до роботи. Нескінченим потоком йшли листи і телеграми до Москви з надією і сердечним побажанням выздоровлення і довголіття Іллічу. І раптом — прийшла трагічна звістка про смерть дорогого вождя. До Москви, в Кремль полетіли телеграми і листи, сповнені великої народної скорботи і співчуття.

У ці сумні дні прощання з В. І. Леніним трудящі не падали духом, не втрачали віри, бо знали, що Ленін залишив після себе велику спадщину — виховану ним Комуністичну партію, своє безсмертне вчення і пролетарську державу. У їх листах і телеграмах прозвучала турбота про єдність партії і заклик до згуртованості, організованості, йти по ленінському шляху.

Робітничі колективи, сільські, культурно-освітні організації і установи зверталися до центральних органів з проханням про

¹ Упорядники збірника: Бабко Ю. В., Громова З. М., Кольяк Т. М., Шатов П. У., Щедрина Д. С. Редколегія збірника: Мултих Г. М., Назаренко І. Д. (керівник), Павлюк П. І.

присвоєння імені Леніна різним підприємствам і установам.

На смерть вождя робітничий клас відповів згуртованістю, кращі його представники вступали до Ленінської партії і комсомолу.

Книга «В. І. Ленін і український на-

род» — корисне і цінне видання, яке має великий інтерес не лише для науковців, викладачів суспільних наук вузів і середніх учбових закладів, студентів і пропагандистів, але й для широкого кола читачів.

П. К. Шапа

*РУКОВОДЯЩАЯ РОЛЬ КПСС
В РАЗВИТИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК,
Изд-во Московского университета, Москва,
1969, 99 с.*

Розвиток науки в нашій країні, праця радянських вчених обумовлені повсякденною увагою і турботою Комуністичної партії та Радянського уряду, які поставили науку на службу народу, спрямовують розум і енергію вчених на творче розв'язання найрізноманітніших наукових проблем, на зміцнення зв'язку з виробництвом, на успішне створення матеріально-технічної бази комунізму і виховання нової людини.

Показові керівної та організуючої ролі КПРС в розвитку природничих наук, напрямків і досягнень науки, зокрема на Україні, присвячена рецензована книга. Вона відкривається статтею М. С. Шевцова «КПРС і розвиток фізичної науки». Автор яскраво змальовує, як з перших днів Радянської влади Комуністична партія на чолі з В. І. Леніном піклувалася про розвиток науки, дає історичну довідку про виникнення та зміцнення фізичних інститутів у нашій країні, про якісне та кількісне зростання їх наукових кадрів, характеризує основні напрями їх діяльності, знайомить читачів з дослідженнями радянських учених у провідних галузях фізичної науки, ґрунтовно аналізує об'єктивну необхідність тісного зв'язку працівників природничих і суспільних наук, зокрема, фізики й філософії.

В розділі, написаному В. І. Плетніковим, «Керівництво КПРС розвитком математичної науки в СРСР» розповідається, як генеральна лінія Комуністичної партії, спрямована на побудову комунізму, впливає на розвиток математичних знань і математичної освіти в СРСР.

Будь-яка наука може вважатися зрілою лише тоді, коли вона користується послугами математики. Зв'язок математики з іншими науками, з практичними потребами людства прискорює процес наукових досліджень, робить математику гігантським стимулятором і прискорювачем науково-технічного прогресу взагалі, що пояснює увагу, яка приділяється розвитку цієї науки.

Автор послідовно розкриває організацію та роботу науково-дослідних математичних інститутів, підкреслює безперервне і небувале за темпами розгортання й удосконалення сітки відповідних дослідницьких установ, кількісне та якісне зростання

наукових кадрів. Так, якщо загальна кількість аспірантів з усіх наук зросла з 1961 по 1965 р. в 1,9 раза, то кількості аспірантів, які спеціалізуються в галузі фізико-математичних наук, за цей час збільшилась в 2,3 раза. Якщо в 1961 р. в галузі фізико-математичних наук у нас працювало 35 125 наукових працівників, то в 1965 р. — 63 880; ця цифра продовжує невпинно зростати.

Особливу увагу автор приділяє розвитку обчислювальної техніки і завданням, які виникли в зв'язку з її застосуванням у період науково-технічної революції.

Збірник завершується статтею Л. Ф. Добродомовою «КПРС і розвиток хімічної науки в СРСР», яка наводить цікаві матеріали про те, як В. І. Ленін цікавився проблемами хімії, постійно звертав увагу Комуністичної партії та Радянського уряду на необхідність розвитку хімічної промисловості. За вказівками Володимира Ілліча Леніна почалися дослідження на Далекій Півночі, Кольському півострові, східному березі Каспію, було відкрито ряд науково-дослідних та учбових хімічних інститутів. Автор наголошує на думці, що хімія та хімічна промисловість значною мірою сприяють успішному розв'язанню завдань науково-технічного прогресу, на конкретних прикладах висвітлює діяльність КПРС, спрямовану на розвиток хімії в інтересах зміцнення радянської економіки.

Рецензована книга написана на високому науковому рівні, глибоко розкриває різноманітні і складні проблеми розвитку найважливіших природничих наук.

Автори ґрунтовно й послідовно розкривають заходи партії щодо розвитку природничих наук в СРСР, переконливо демонструють переваги розвитку дослідницької думки в умовах соціалізму. Звичайно, вони не ставили перед собою завдання ґрунтовного аналізу всіх порушених питань, але слід було ширше використати ленінську теоретичну спадщину, партійні документи, розкрити труднощі в розвитку науки, засоби і форми їх подолання. Недостатньо аргументована і потребує дальших обґрунтувань ідея перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, нерідко автори підмінюють науковий аналіз процесів описом окремих фактів.

Вказані недоліки не знижують наукового і практичного значення книги, читач якої знайде в ній багато цікавого й корисного.

А. Г. Слюсаренко

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР,вип. 2, вид-во «Наукова думка»,
К., 1969, 230 с.

В працях з історіографії висвітлюються найважливіші проблеми цієї дисципліни, намічаються перспективи її дальшого розвитку. Отже, необхідні систематичні публікації нових досліджень. Про досягнуті результати дають, зокрема, уявлення матеріали рецензованого збірника, підготовленого Інститутом історії АН УРСР.

Збірник відкривається статтею Ф. П. Шевченка, в якій сформульовано основні риси сучасної радянської історіографії, обумовлені найпередовішим суспільним ладом і торжеством марксистсько-ленінської методології. Відомо, що ця тема досить докладно висвітлена у літературі. Але виклад Ф. П. Шевченка відрізняється глибиною аргументації, аналізом важливих положень, що характеризують творче застосування ленінського вчення на даному етапі.

Інші статті (13) можна поділити на три групи. До першої належать ті, в яких показано сучасне становище української радянської історичної науки, її успіхи та завдання у розробці найважливіших проблем історіографії. Тут, перш за все, необхідно відзначити змістовне дослідження А. В. Санцевича, де розглядається велике коло питань, пов'язаних з різними періодами — від найдавнішої історії України і до наших днів. Автор показав досягнення науки в ряді галузей, розкрив недоліки у висвітленні багатьох тем. Це особливо стосується історії партії, революційного руху, соціалістичного будівництва і Великої Вітчизняної війни.

Стаття С. К. Гутянського важлива не тільки своєю актуальністю, але й глибоким аналізом праць, присвячених ленінській тематиці і опублікованих на сторінках «Українського історичного журналу» за 10 років. За цей час вчені внесли цінний вклад в історичну Ленініану, в чому, звичайно, й велика заслуга журналу.

С. В. Сороковська порушила питання, що майже не розглядалися в історіографічній літературі. Мова йде про місце й значення критичних оглядових і бібліографічних матеріалів, вміщених у історичній періодиці, в даному разі в «Українському історичному журналі». Проте внаслідок великої кількості залучених матеріалів, автор не мав змоги глибше розкрити зміст важливіших з них, показати, як ті чи інші положення вплинули на розвиток науки.

У другій групі статей розповідається про вклад радянських істориків у розробку ряду проблем. Так, В. П. Сидоренко характеризує вивчення історії робітничого контролю і націоналізації промисловості. Особливу увагу вона приділяє сучасній історіографії, але, слід зауважити, надто підносить значення нових монографій. Читаючи окремі рядки, можна подумати,

що дослідники уже розв'язали всі завдання, і далі науці робити нічого. Це суперечить правильному висновку В. П. Сидоренко про ще недостатнє вивчення даної проблеми.

Стаття В. Є. Тичини присвячена темі, дуже широко висвітленій в літературі. Однак автор показав, що у дослідженні визвольної боротьби українського народу проти німецьких окупантів у 1918 р. є ще ряд дискусійних і нерозв'язаних питань.

Ж. П. Тимченко глибоко аналізує історіографію Рад селянських депутатів у 1917 р. Стаття відрізняється від інших критичним підходом. В ній переконливо доведено, що у розкритті цієї проблеми є великі прогалини, а також дано ряд рекомендацій в справі дальшого вивчення історії Рад селянських депутатів на Україні.

Великий інтерес викликає стаття І. С. Савченко, в якій показано вклад українських учених у вивчення літературної спадщини М. Драгоманова. Як відомо, останнім часом радянські історики знову звернулися до діяльності видатного прогресивного українського публіциста.

Г. А. Пляшко констатує, що українські радянські історики приділяють велику увагу історії польського повстання в 1863 р. Зараз ця тема вивчається спільними зусиллями учених ПНР та УРСР. А. З. Барабой розглянув питання історіографії інвентарної реформи XIX ст. на Україні, більшу частину викладу він відводить до революційного періоду, причому ґрунтується не тільки на українському матеріалі.

В третій групі, перш за все, слід відзначити цікаву статтю В. Г. Сарбея, у якій автор переконливо показав, який цінний матеріал з історії України кінця XIX — початку XX ст. містить дореволюційна газета «Южный рабочий». Аналіз праць Леніна і матеріалів «Искры» повністю відкидає помилкові погляди, наявні в нашій літературі щодо цієї газети. Автор вперше дав всебічну й об'єктивну її оцінку, підкресливши, що вона під впливом ленінської «Искры» прагнула подолати політичні, опортуністичні помилки і відіграла значну роль у розвитку революційного робітничого руху. Газета є важливим джерелом для вивчення масового руху й національно-визвольної боротьби тих часів. Можна погодитися з автором у тому, що ці матеріали ввійдуть у фонд історіографії України.

М. Ф. Дмитрієнко розкриває значення журналу «Східний світ», що виходив в Харкові в 1927—1931 рр. Його зміст свідчить про значний вклад українських дослідників у вивчення історії зарубіжного й радянського Сходу. Невелика стаття дає тільки відомості бібліографічного характеру, але й це корисно, бо орієнтує науковців на використання історичної періодики.

Стаття С. М. Шевченко присвячена історіографічному аналізу творчості великого революціонера-демократа І. Франка. У рам-

присвоєння імені Леніна різним підприємствам і установам.

На смерть вождя робітничий клас відповів згуртованістю, кращі його представники вступали до Ленінської партії і комсомолу.

Книга «В. І. Ленін і український на-

род» — корисне і цінне видання, яке має великий інтерес не лише для науковців, викладачів суспільних наук вузів і середніх учбових закладів, студентів і пропагандистів, але й для широкого кола читачів.

П. К. Шапа

*РУКОВОДЯЩАЯ РОЛЬ КПСС
В РАЗВИТИИ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК,
Изд-во Московского университета, Москва,
1969, 99 с.*

Розвиток науки в нашій країні, праця радянських вчених обумовлені повсякденною увагою і турботою Комуністичної партії та Радянського уряду, які поставили науку на службу народу, спрямовують розум і енергію вчених на творче розв'язання найрізноманітніших наукових проблем, на зміцнення зв'язку з виробництвом, на успішне створення матеріально-технічної бази комунізму і виховання нової людини.

Показові керівної та організуючої ролі КПРС в розвитку природничих наук, напрямків і досягнень науки, зокрема на Україні, присвячена рецензована книга. Вона відкривається статтею М. С. Шевцова «КПРС і розвиток фізичної науки». Автор яскраво змальовує, як з перших днів Радянської влади Комуністична партія на чолі з В. І. Леніном піклувалася про розвиток науки, дає історичну довідку про виникнення та зміцнення фізичних інститутів у нашій країні, про якісне та кількісне зростання їх наукових кадрів, характеризує основні напрямки їх діяльності, знайомить читачів з дослідженнями радянських учених у провідних галузях фізичної науки, ґрунтовно аналізує об'єктивну необхідність тісного зв'язку працівників природничих і суспільних наук, зокрема, фізики й філософії.

В розділі, написаному В. І. Плетніковим, «Керівництво КПРС розвитком математичної науки в СРСР» розповідається, як генеральна лінія Комуністичної партії, спрямована на побудову комунізму, впливає на розвиток математичних знань і математичної освіти в СРСР.

Будь-яка наука може вважатися зрілою лише тоді, коли вона користується послугами математики. Зв'язок математики з іншими науками, з практичними потребами людства прискорює процес наукових досліджень, робить математику гігантським стимулятором і прискорювачем науково-технічного прогресу взагалі, що пояснює увагу, яка приділяється розвитку цієї науки.

Автор послідовно розкриває організацію та роботу науково-дослідних математичних інститутів, підкреслює безперервне і небувале за темпами розгортання й удосконалення сітки відповідних дослідницьких установ, кількісне та якісне зростання

наукових кадрів. Так, якщо загальна кількість аспірантів з усіх наук зросла з 1961 по 1965 р. в 1,9 раза, то кількості аспірантів, які спеціалізуються в галузі фізико-математичних наук, за цей час збільшилася в 2,3 раза. Якщо в 1961 р. в галузі фізико-математичних наук у нас працювало 35 125 наукових працівників, то в 1965 р. — 63 880; ця цифра продовжує невпинно зростати.

Особливу увагу автор приділяє розвитку обчислювальної техніки і завданням, які виникли в зв'язку з її застосуванням у період науково-технічної революції.

Збірник завершується статтею Л. Ф. Добродомової «КПРС і розвиток хімічної науки в СРСР», яка наводить цікаві матеріали про те, як В. І. Ленін цікавився проблемами хімії, постійно звертав увагу Комуністичної партії та Радянського уряду на необхідність розвитку хімічної промисловості. За вказівками Володимира Ілліча Леніна почалися дослідження на Далекій Півночі, Кольському півострові, східному березі Каспію, було відкрито ряд науково-дослідних та учбових хімічних інститутів. Автор наголошує на думці, що хімія та хімічна промисловість значною мірою сприяють успішному розв'язанню завдань науково-технічного прогресу, на конкретних прикладах висвітлює діяльність КПРС, спрямовану на розвиток хімії в інтересах зміцнення радянської економіки.

Рецензована книга написана на високому науковому рівні, глибоко розкриває різноманітні і складні проблеми розвитку найважливіших природничих наук.

Автори ґрунтовно й послідовно розкривають заходи партії щодо розвитку природничих наук в СРСР, переконливо демонструють переваги розвитку дослідницької думки в умовах соціалізму. Звичайно, вони не ставили перед собою завдання ґрунтовного аналізу всіх порушених питань, але слід було ширше використати ленінську теоретичну спадщину, партійні документи, розкрити труднощі в розвитку науки, засоби і форми їх подолання. Недостатньо аргументована і потребує дальших обґрунтувань ідея перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, нерідко автори підмінюють науковий аналіз процесів описом окремих фактів.

Вказані недоліки не знижують наукового і практичного значення книги, читач якої знайде в ній багато цікавого й корисного.

А. Г. Слюсаренко

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ РСР,вип. 2, вид-во «Наукова думка»,
К., 1969, 230 с.

В працях з історіографії висвітлюються найважливіші проблеми цієї дисципліни, намічаються перспективи її дальшого розвитку. Отже, необхідні систематичні публікації нових досліджень. Про досягнуті результати дають, зокрема, уявлення матеріали рецензованого збірника, підготовленого Інститутом історії АН УРСР.

Збірник відкривається статтею Ф. П. Шевченка, в якій сформульовано основні риси сучасної радянської історіографії, обумовлені найпередовішим суспільним ладом і торжеством марксистсько-ленінської методології. Відомо, що ця тема досить докладно висвітлена у літературі. Але виклад Ф. П. Шевченка відрізняється глибиною аргументації, аналізом важливих положень, що характеризують творче застосування ленінського вчення на даному етапі.

Інші статті (13) можна поділити на три групи. До першої належать ті, в яких показано сучасне становище української радянської історичної науки, її успіхи та завдання у розробці найважливіших проблем історіографії. Тут, перш за все, необхідно відзначити змістовне дослідження А. В. Санцевича, де розглядається велике коло питань, пов'язаних з різними періодами — від найдавнішої історії України і до наших днів. Автор показав досягнення науки в ряді галузей, розкрив недоліки у висвітленні багатьох тем. Це особливо стосується історії партії, революційного руху, соціалістичного будівництва і Великої Вітчизняної війни.

Стаття С. К. Гутянського важлива не тільки своєю актуальністю, але й глибоким аналізом праць, присвячених ленінській тематиці і опублікованих на сторінках «Українського історичного журналу» за 10 років. За цей час вчені внесли цінний вклад в історичну Ленініану, в чому, звичайно, й велика заслуга журналу.

С. В. Сороковська порушила питання, що майже не розглядалися в історіографічній літературі. Мова йде про місце й значення критичних оглядових і бібліографічних матеріалів, вищених у історичній періодиці, в даному разі в «Українському історичному журналі». Проте внаслідок великої кількості залучених матеріалів, автор не мав змоги глибше розкрити зміст важливіших з них, показати, як ті чи інші положення вплинули на розвиток науки.

У другій групі статей розповідається про вклад радянських істориків у розробку ряду проблем. Так, В. П. Сидоренко характеризує вивчення історії робітничого контролю і націоналізації промисловості. Особливу увагу вона приділяє сучасній історіографії, але, слід зауважити, надто підносить значення нових монографій. Читаючи окремі рядки, можна подумати,

що дослідники уже розв'язали всі завдання, і далі науці робити нічого. Це суперечить правильному висновку В. П. Сидоренко про ще недостатнє вивчення даної проблеми.

Стаття В. Є. Тичини присвячена темі, дуже широко висвітленій в літературі. Однак автор показав, що у дослідженні визвольної боротьби українського народу проти німецьких окупантів у 1918 р. є ще ряд дискусійних і нерозв'язаних питань.

Ж. П. Тимченко глибоко аналізує історіографію Рад селянських депутатів у 1917 р. Стаття відрізняється від інших критичним підходом. В ній переконливо доведено, що у розкритті цієї проблеми є великі прогалини, а також дано ряд рекомендацій в справі дальшого вивчення історії Рад селянських депутатів на Україні.

Великий інтерес викликає стаття І. С. Савченко, в якій показано вклад українських учених у вивчення літературної спадщини М. Драгоманова. Як відомо, останнім часом радянські історики знову звернулися до діяльності видатного прогресивного українського публіциста.

Г. А. Пляшко констатує, що українські радянські історики приділяють велику увагу історії польського повстання в 1863 р. Зараз ця тема вивчається спільними зусиллями учених ПНР та УРСР. А. З. Барабой розглянув питання історіографії інвентарної реформи XIX ст. на Україні, більшу частину викладу він відводить дореволюційному періоду, причому ґрунтується не тільки на українському матеріалі.

В третій групі, перш за все, слід відзначити цікаву статтю В. Г. Сарбея, у якій автор переконливо показав, який цінний матеріал з історії України кінця XIX — початку XX ст. містить дореволюційна газета «Южный рабочий». Аналіз праць Леніна і матеріалів «Искры» повністю відкидає помилкові погляди, наявні в нашій літературі щодо цієї газети. Автор вперше дав всебічну й об'єктивну її оцінку, підкресливши, що вона під впливом ленінської «Искры» прагнула подолати політичні, опортуністичні помилки і відіграла значну роль у розвитку революційного робітничого руху. Газета є важливим джерелом для вивчення масового руху й національно-визвольної боротьби тих часів. Можна погодитися з автором у тому, що ці матеріали ввійдуть у фонд історіографії України.

М. Ф. Дмитрієнко розкриває значення журналу «Східний світ», що виходив в Харкові в 1927—1931 рр. Його зміст свідчить про значний вклад українських дослідників у вивчення історії зарубіжного й радянського Сходу. Невелика стаття дає тільки відомості бібліографічного характеру, але й це корисно, бо орієнтує науковців на використання історичної періодики.

Стаття С. М. Шевченко присвячена історіографічному аналізу творчості великого революціонера-демократа І. Франка. У рам-

ках невеликої розвідки автор зумів охарактеризувати погляди Франка на визвольну боротьбу селян Галичини наприкінці XVIII—початку XX ст. Бажано було б сказати, як це питання висвітлено в літературі.

У збірнику вміщено статтю Я. І. Дзири, в якій досліджується джерелознавча основа праці історика кінця XVIII ст. О. Рігельмана — «Летописное повествование о Малой России». Грунтовний історіографічний огляд і порівняльний метод дозволили автору переконливо довести, що праця О. Рігельмана має компілятивний характер і в основному включає тексти й факти з українських літописів Граб'янки і Самовидця.

Збірник закінчується бібліографією української історіографії за 1966—1968 рр.,

складеною Т. М. Шелюх. Бібліографія дуже корисна, але, на жаль, не може претендувати на повноту, оскільки до неї не ввійшли окремі праці. Є прикрі погрішності в оформленні книги.

Другий випуск рецензованого видання, як і перший — велика подія в українській радянській історіографії. В зв'язку з підготовкою наступних випусків хотілося б висловити ряд побажань. Так, в оглядах слід посилити критичний бік, щоб у читача склалися чіткіші уявлення про ті чи інші проблеми, недоліки, дискусійні питання та завдання розвитку науки, а також приділити більше уваги історіографії загальної історії. Бажано було б публікувати статті методичного характеру.

І. Л. Шерман

**УКРАИНСКО-АРМЯНСКИЕ СВЯЗИ
В XVII ВЕКЕ.
СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ.
СОСТАВИТЕЛЬ, АВТОР
ПРЕДИСЛОВИЯ И КОММЕНТАРИЯ
Я. Р. ДАШКЕВИЧ.**

Ответственный редактор

Г. С. Сизоненко,

изд-во «Наукова думка», К., 1969, 166 с.

Після опублікування вірменсько-кіпчацьких актів вірменського суду м. Кам'янець-Подільського, здійсненого сходознавцем Т. І. Груніним¹, вчені України випустили ще одну цінну працю — збірник документів про українсько-вірменські зв'язки в XVII ст. Укладач — львівський історик Я. Р. Дашкевич — відомий своїми численними дослідженнями з історії вірмено-українських відносин.

У збірнику вміщені дуже цікаві й цінні матеріали з соціально-економічної й політичної історії вірменських колоністів, які кидали свою батьківщину, рятуючись від чужоземних поневолювачів, і знаходили її на гостинній українській землі.

Документи збірника головним чином відбивають найбільш драматичний період життя вірменської колонії XVII ст., коли колоністи змушені були вести нерівну боротьбу проти католицьких церковників, які насильно нав'язували унію. Ця боротьба, як відомо, закінчилась поразкою противників унії, що прискорило процес розкладу і денационалізації вірменських колоній на території України. До збірника включено 65 документів, які охоплюють період від 17 квітня 1660 р. до 7 березня 1686 р. Більшість з них підібрано з багатих фондів ЦДА УРСР у Львові

(29 док.) та з Львівської державної наукової бібліотеки (26 док.). Вісім документів виявлено у фондах відділу рукописів бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві (Польща). Нарешті з колекції рукописів Інституту давніх рукописів ім. М. Маштоца «Матенадаран» опубліковано один запис відомого вірменського громадського діяча Симсона Лехаці. Багато документів публікуються вперше, причому вони всі перекладені на російську мову. Слід відзначити, що в укладанні збірника брал участь також вірменський спеціаліст, зокрема М. Дарбінян, Г. Пінгірян.

Серед вміщених у збірнику документів найцінніші ті, які стосуються юриспруденції та економічного становища львівських вірмен, їх ставлення до центральної й місцевої влади. У грамоті Яна Собеського від 13 лютого 1686 р. містяться свідчення того, як місцеві власті, грубо порушуючи державні постанови, різними методами притісняли вірмен (накладали незаконні податки, закривали їхні магазини й майстерні, кидали в тюрми тих, хто чинив опір, тощо). Із згаданої грамоти дізнаємось і про те, що в Галицію в той час з східних країн продовжували прибувати вірмени.

Серед документів є скарга настоятеля вірменської львівської общини художника і перекладача Христофора Австіковича Захновича, адресована вірменському суду. Позивач був учасником переговорів, які велись з Богданом Хмельницьким під час облоги Львова в 1648 і 1655 роки, а також пізніше — в 1656 р. У коментарях Я. Дашкевич підтвердив ці відомості фактами з інших джерел.

Опубліковані документи дозволяють відтворити послідовність подій і всю картину боротьби з католицькою церквою, що велась після унії, запровадженої 14 лютого 1630 р. зрадником-архієпископом Ніколою Торосовичем. В документах є цікаві дані

¹ Документи на половецьком языкѣ XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины), М., 1967.

про діяльність львівського вірменського суду, про організацію шкільної справи, про відновлення вірменської церкви, про нунціїв, що прибували з Єчміадзіна й Ієрусалима, про зусилля львівських вірмен зберегти зв'язки з рідним краєм і немало інших цінних відомостей.

Видання такого збірника має важливе значення для вивчення історії вірменських колоній на Україні та історії вірмено-українських і вірмено-польських взаємовідносин. Збірник значно виграв, якби паралельно з перекладами були опубліковані оригінали документів.

У пам'ятному записі Симеона Лехаці від 15 грудня 1636 р. є цінні відомості про насильне навернення вірмен в католицизм. Це єдиний документ, взятий з вірменських рукописів і перевиданий з гра-

бара (давньовірменської мови). На жаль, він у збірнику лише один, в той час як є багато матеріалів з цього питання в рукописах Матенадарана та в зібраннях вірменських рукописів за кордоном. Опублікований документ вперше був виданий Акіняном і не частково, як відзначає Дашкевич, а майже повністю, з дуже незначними скороченнями.

Бажано було б включити в збірник матеріали не лише про Львівську, а й про інші вірменські колонії, зокрема Кам'янець-Подільську.

Вихід же рецензованого збірника свідчить про увагу й живий інтерес українських вчених до питань вірменських колоній та вірмено-українських взаємовідносин.

В. Р. Григорян

* * *

Рецензований збірник документів про вірменсько-українські зв'язки XVII ст. є цінним внеском в історіографію двох народів. У збірнику опубліковано переважно акти про історію вірменських колоній Західної України, про їх роль в економічних і культурних зв'язках України з Вірменією та про спільну боротьбу проти національно-релігійного гніту. Цінним доповненням збірника є ґрунтовна вступна стаття «Українсько-вірменські взаємини XVII—XVIII ст. та джерела їх вивчення». В ній докладно характеризуються дружні відносини основної маси вірменських поселенців з місцевим населенням. Використовуючи широко коло джерел, дослідник наводить яскраві приклади співробітництва і взаємодопомоги українців і вірменів, підкреслює спільність інтересів двох народів у боротьбі з турецько-татарською агресією, денационалізаційною політикою польсько-католицького міського патриціату та феодалів.

Я. Р. Дашкевич розвіює підтримувану в минулому більшістю істориків легенду про вирішальний і при тому позитивний вплив на розвиток вірменської колонії королівських привілеїв, які насправді протягом XIV—XVII ст. не поширювалися, а щораз більше зменшувалися. Вже в першій половині XVII ст. юридичний статус колоній був набагато гіршим, ніж у другій половині XIV ст., на час загарбання українських земель польськими та литовськими феодалами.

Основні тези вступної статті підкріплюються документами, опублікованими в збірнику. Всі вони, крім одного, публікуються вперше. Більшість з них виявлено в актових книгах ЦДІА УРСР (у фондах Львівського гродського суду та Львівського магістрату, ради старшин вірменської громади).

Значна частина матеріалів збірника відбиває боротьбу львівської вірменської

громади проти насильного впровадження церковної унії, яка була найважливішим фактором в процесі денационалізації вірменів. Серед них є як оглядові документи, що подають загальний нарис тих подій, так і акти, що стосуються окремих епізодів. Викликає інтерес документ про надання провідною організацією львівських українців — Ставропігійським братством значної грошової позики вірменинові Варфоломеєві Нерсесовичу. Особливо цінним джерелом є скарга єрецохана (одного з двох головних старшин) львівської вірменської колонії Христофора Захновича на купця Христофора Івашковича Вартершовича, подана для запису в актові книги вірменського суду. З неї видно, що під час облоги Львова армією Б. Хмельницького вірменські купці буквально на очах польської адміністрації укладали торговельні угоди з українською козацькою старшиною, що в роки війни вони продавали свої товари у Києві та Чигирині, користувалися захистом українських дипломатів під час своїх поїздок до Москви тощо.

В пригоді дослідникам стануть ґрунтовні коментарі, в яких упорядник наводить необхідні роз'яснення про згадані в актах події та особи і докладні пояснення маловживаних слів.

Всі власні назви в тексті документів і у коментарях передано з максимальною точністю. Однак, перекладаючи з польської мови на російську імена вірмен та українців, слід було відновляти їх первісні форми, а не зберігати полонізовані варіанти типу «Анджей», «Гжегож» (Андрій, Григорій). В іменах типу «Krzysztof» («rz» після глухої приголосної передано через «ж»), хоч в більшості старих публікацій в таких випадках передається через «рж», а в нових виданнях — через «ш»). Навіть у XVII ст. в найменуванні людей головним компонентом було ім'я, а не прізвище, яке не завжди можна відрізнити від

патроніма. Тому недоцільно подавати в заголовках ініціали замість повних форм імен. В цілому слід відзначити високий рівень археографічної обробки документів. Висвітлюючи цікаві моменти з соці-

ально-економічної історії України й історії українсько-вірменських взаємин, збірник сприятиме поглибленню наукових досліджень з цих питань.

Я. Д. Ісаєвич

NORBERT KOŁOMEJCZYK, BRONISŁAW
SYZDEK. POLSKA W LATACH 1944—1949.
ZARYS HISTORII POLITYCZNEJ,

Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych,
Warszawa, 1968, 323 s.

НОРБЕРТ КОЛОМЕЙЧИК, БРОНІСЛАВ
СИЗДЕК. ПОЛЬЩА В 1944—1949 РОКАХ.
НАРИС ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ,

Державне видавництво шкільних
посібників, Варшава, 1968, 323 с.

Вивчення і узагальнення досвіду співробітництва країн світової соціалістичної системи, закономірностей розвитку цього процесу має велике міжнародне значення. Серед інших книг цій меті служить також рецензована монографія, підготовлена науковими працівниками Інституту історії партії при ЦК ПОРП Норбертом Коломейчиком і Броніславом Сиздеком. Вона є першою спробою наукового дослідження на основі великого фактичного матеріалу найважливіших подій і явищ життя польських трудящих у 1944—1949 рр.

Щоправда, появі цієї книжки передував вихід у світ ряду синтезованих видань, присвячених даному періодові, зокрема двох колективних праць з історії польського робітничого руху¹ та монографій Н. Коломейчика, Я. Голембіовського, В. Гурни, К. Керстен, В. Ковальського² та інших.

Автори рецензованої праці прагнули дати не тільки нарис політичної історії ПНР, але й показати економічний розвиток країни, структурні та демографічні зміни в польському суспільстві, досягнення в галузі освіти і науки, зовнішньополітичну діяльність Польщі. Книга написана на значній документальній базі: рішеннях

ЦК Польської робітничої партії, Крайової Ради Народової, архівних матеріалах Інституту історії партії при ЦК ПОРП. Широко використані статті й промови В. Гомулки в цей період, спогади активних учасників боротьби за перемогу нового ладу в країні, преса того часу.

Автори докладно розповідають про визволення польських земель від німецько-фашистських загарбників, визначаючи при цьому вирішальний вклад Збройних Сил СРСР у перемогу над фашизмом. Розгром гітлерівської Німеччини дав можливість польському народові під керівництвом ППР ліквідувати фашистський окупаційний режим і встановити народно-демократичний лад. В книзі висвітлюється національно-визвольний рух широких мас, їх участь у встановленні й зміцненні народної влади.

В умовах гострої класової боротьби з підпільними бандами, з буржуазно-поміщицькою контрреволюцією, відзначають автори, головним завданням ППР і всього Національного фронту було зміцнення влади трудящих шляхом створення нового державного апарату і послідовного проведення революційних соціально-економічних перетворень. До реалізації цього завдання польський народ приступив ще у ході війни, водночас долаючи опір внутрішньої реакції. Визволені в 1944 р. польські землі перебували в тяжкому становищі. Німецько-фашистські загарбники завдали великої шкоди економіці, знищили значну частину населення. В руїнах лежали сотні міст і сіл. За період тимчасової окупації гітлерівці вивезли з Польщі багато сировини, палива, машин, сільськогосподарських продуктів.

На фоні цього спустошення ще величніше постають зусилля польських робітників і селян, спрямовані на відбудову народного господарства. Партія і народний уряд розгорнули широку роботу по ліквідації наслідків ворожої окупації в країні. З інтересом читаються сторінки, де описується різнобічна братерська допомога народів СРСР Польській Народній Республіці у відродженні промисловості, сільського господарства, культурного життя.

В книзі висвітлюється проведення під керівництвом ППР перші соціально-економічні перетворення — земельна реформа, націоналізація великої і середньої промисловості, транспорту і банків, заходи по розвитку культури й науки. Важливим завданням було освоєння західних і північних земель, повернутих Польщі після другої світової війни.

¹ Zarys historii polskiego ruchu robotniczego (1944—1947), Warszawa, 1961; Historia polskiego ruchu robotniczego, t. 2 (1939—1964), Warszawa, 1967.

² Norbert Kołomejczyk. PPR. 1944—1945 (Studia nad rozwojem organizacyjnym partii), Warszawa, 1965; Janusz Gołębiowski. Nacjonalizacja przemysłu w Polsce, Warszawa, 1965; Władysław Góra. PPR w walce o podział ziemi obszarnej (1944—1945), Warszawa, 1962; Krystyna Kersten. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, Lublin, 1963; Włodzimierz Kowalski. Walka dyplomatyczna o miejsce Polski w Europie. 1939—1945, Warszawa, 1966.

Велике значення для зміцнення позицій ПНР, підкреслюють автори, мало укладення 21 квітня 1945 р. договору між СРСР і ПНР про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво. В цьому документі знайшли відображення нові принципи відносин між братніми країнами, побудовані на взаємному довірі, повазі, дружбі, рівності. Договір став запорукою незалежності й могутності нової, демократичної суверенної Польської держави.

Значне місце в книзі відведено подіям, пов'язаним з всенародним референдумом 30 червня 1946 р. Висвітлена підготовка до нього, єдність дій двох робітничих партій — ППР і ППС — по створенню демократичного блоку у виборчій кампанії. Референдум приніс перемогу прогресивним силам і обумовив поразку реакції на виборах до Законодавчого сейму, які відбулись 19 січня 1947 р.

В монографії відзначена особлива роль ППР у збереженні й зміцненні єдності демократичних сил в той період. ППР виступила разом з трьома іншими партіями — ППС, Стронніцтвом людowym і Стронніцтвом демократичним. За цей блок віддали свої голоси 80,1% виборців, а за реакційну партію С. Міколайчика — лише 10,3%. Перемога на виборах до Сейму мала винятково важливе значення в житті польського народу: в результаті її у країні безповоротно утвердилась народна влада на чолі з робітничим класом.

Автори показали трудові досягнення широких мас. Трирічний план відбудови народного господарства (1947—1949 рр.) був виконаний достроково. В результаті

трудящі ПНР домоглися дальшого розвитку продуктивних сил, що дало змогу перевершити довоєнний рівень промислового виробництва на 75%.

В книзі науково обґрунтовано висвітлюється подолання розколу в рядах польського робітничого руху. В ході демократичного розвитку обидві партії робітничого класу зблизилися, налагодили ділове співробітництво. В грудні 1948 р. на Об'єднавчому з'їзді у Варшаві відбулось злиття ППР і ППС в Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП).

Як відзначають автори, ця подія сприяла згуртованості також селянського і молодіжного руху. Об'єднана селянська партія (ОСП) утворилась в 1949 р. на основі двох партій — Стронніцтва людowego і Польського стронніцтва людowego. В липні 1948 р. молодіжні організації злилися в одну Спілку польської молоді (СПМ).

До книги додано список використаної літератури, хронологічну і статистичну таблиці, найважливіші документи КРН, ППР та ін.

Загалом праця Н. Коломейчика і Б. Сиздека заслуговує позитивної оцінки. Проте, на нашу думку, слід було б ширше показати характер, рушійні сили й особливості народно-демократичної революції в Польщі, дати глибокий аналіз соціальної бази диктатури пролетаріату в країні. Цінність книги в тому, що вона дає як польським, так і радянським читачам яскраве уявлення про важливий етап історії народної Польщі.

С. М. Антонюк

В. Н. ДАНИЛЕНКО.
НЕОЛИТ УКРАЇНИ.
ГЛАВЫ ДРЕВНЕЙ ИСТОРИИ
ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ,

изд-во «Наукова думка», К., 1969, 259 с.

Ця книга є ґрунтовною працею, результатом багаторічних досліджень її автора. Заголовок книги повніше розкривається підзаголовком «Розділи давньої історії Південно-Східної Європи». Зібраний автором матеріал висвітлює давню історію населення, що проживало на території не тільки сучасної України, а й Східної та Південно-Східної Європи. Читач, який бажає уявити завершену узагальнюючу картину неоліту України, матиме її в книзі В. М. Даниленка. Автор ґрунтовно й сумлінно охарактеризував серію археологічних культур: приазовську, кримську, сурсько-дніпровську, буго-дністровську, дніпро-донецьку, подекуди розглянув проблему їх походження, показав матеріальне і частково духовне життя носіїв цих культур.

Великий інтерес викликають сторінки, де

мова йде про соціальну структуру неолітичного суспільства. На основі ґрунтовного аналізу фактичного матеріалу автор зробив свої оригінальні висновки. Деякі з них, можливо, викличуть дискусії. Культурно-історичні рамки книги відкривають широкий простір для роздумів, для розробки нових питань, так чи інакше порушених дослідником.

Не буде перебільшенням сказати, що цінність наукового внеску В. М. Даниленка можна порівняти з тим значенням, яке мало відкриття трипільської культури на Україні. Думка про Трипілья, про чудову його культуру виникає насамперед тому, що автор підводить до виникнення цієї культури, до її зародження. Неоліт України у його дотрипільсько-розписній фації не менш важливий, ніж трипільська культура. Він у книзі В. М. Даниленка є живою і паюною картиною взаємодії археологічних культур різного походження, що відображає складність конкретного історичного процесу, в ході якого спостерігається як історія розвитку окремих етнічних груп давнього населення України, так і їх зв'язок з іншими такими групами.

Серед багатьох проблем цієї історичної картини особливий інтерес викликають положення щодо походження афанасьєвської культури. Автор визнає виразну подібність останньої з давньою культурою. Варто було тільки зазначити, що ознаки зв'язків з останньою помітні навіть у лісових племенах Прибайкалля.

На думку В. М. Даниленка, існували не тільки більш чи менш опосередковані контакти, але і самі афанасьєвці входили спочатку в приволзьку групу давньоямних племен, а потім відірвалися від неї і рушили на Схід. Ця гіпотеза й положення, яке з неї випливає про те, що носії афанасьєвської культури входили в прото-тохарську групу племен, потребує детального обґрунтування, хоч вона цілком відповідає відомим археологічним і антропологічним фактам.

Не менш цікава і думка щодо запозичення кельтемінарських особливостей у кераміці афанасьєвської культури у протоугрофініського (палеосамодійського) масиву, до якого і належить кельтемінарська культура.

Дуже цікаві розділи про індоевропейську проблему загалом, про п'ять визначених автором напрямів індоевропейського етногенезу в Європі, про найраніші етапи, пов'язані із «східними євразійськими районами», а не з Балканами. Згадані та багато інших положень В. М. Даниленка є поштовхом до дальших спеціальних досліджень як його особистих, так, можливо, й інших учених.

На закінчення варто сказати кілька слів про показ у праці сюжетів, безпосередньо пов'язаних із найцікавішим боком життя стародавньої людини. Цікаво, що це не релігія, не міфологія, а саме мистецтво — найвище досягнення людського розуму. Ніхто з дослідників, які займа-

ються розвитком мистецтва та його ранніми формами, семантикою й історією стилів, не може обминути гідні подиву за яскравістю й багатством наскельні зображення всесвітньо-відомої Кам'яної могили, що їх демонструє у своїх таблицях В. М. Даниленко.

Заслугує дальшого розвитку основна думка про відбиття в еволюції цих рисунків переходу економіки й способу життя населення Приазов'я — від мисливства до скотарства, зокрема авторська гіпотеза щодо зображення загінного мисливства, а також вольєрного утримання тварин як передумови до одомашнювання диких звірів. Залишається тільки чекати, коли автор додержить слова і підготує розгорнуту концепцію історії цього первісного мистецтва.

Надзвичайне враження справляють і такі матеріали, як орнаментика відновлених неолітичних посудин. Без перебільшення можна сказати, що автор відкрив новий, широкий і яскравий світ мистецтва неолітичних художників Півдня Східної Європи з їх невичерпною винахідливістю в галузі художньої форми та композиції орнаменту. Ніяка справжня історія стародавнього мистецтва Європи вже не зможе обійтися без цього своєрідного вкладу в світову культуру кам'яного віку неолітичних гончарів України. Безперечно, що до книги В. М. Даниленка віднині звертатимуться не тільки археологи й історики, а й мистецтвознавці, дослідники генезису мистецтва, особливо його розвитку в рамках докласового суспільства.

Отже, за ґрунтовністю дослідження, за масштабами історичної картини, оригінальністю викладу книга В. М. Даниленка належить до числа визначних праць.

О. П. Окладников,
академік АН СРСР

* * *

У своїй книзі В. М. Даниленко з повною серйозністю й об'єктивністю поставився до такої значної проблеми, як неоліт на Україні. Він вперше розглянув цю важливу територію в загальному аспекті виникнення і розвитку неоліту в Південно-Східній Європі загалом. Зрозуміло, що детально опрацювати окремі питання, зокрема культурну, історичну й етнічну інтерпретацію неоліту на Україні автор не зміг. Але все-таки йому вдалося з численного археологічного матеріалу вибрати найважливіший.

У рецензованій монографії для вирішення ряду проблем залучений значний джерельний матеріал. В окремих розділах автор серйозно підійшов до розгляду етапів неоліту України, ґрунтовно розглянув проблему походження неолітичних культур, переважно на основі старих палеолітично-мезолітичних традицій. При цьому підтвердив, що раз і назавжди необхідно порвати з висновками, пов'язаними з пріоритетним значенням палеоліту Західної Європи,

а також вказав на значення іншого великого культурного комплексу — афінсько-азіатського, що істотно впливав на формування неолітичних культур Центральної й Південно-Східної Європи і досі недостатньо вивчений. Вклад північно-понтійської території до сьогодишнього дня розглядався в ретроспективному плані пізніших етапів (Трипілля, Кукутін, Аріушд). В працях окремих археологів, зокрема І. Нестора, В. Думітреску лише припускалося існування компонентів. Докладне дослідження В. М. Даниленка відкрило в цьому плані цілком нові перспективи. Надалі необхідно вводити неоліт України в цю складну проблематику набагато повніше, ніж це досі робилося.

По-новому розглянуто проблему неоліту в Південно-Східній Європі.

У книзі В. М. Даниленка закладено соціальні методичні, археологічні та історичні основи. У цьому її наукова цінність.

М. В. Гарашанін

Хроніка та інформація

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА ЛЕНІНСЬКОМУ ЮВІЛЕЮ

10 квітня 1970 р. у Києві відбулася наукова сесія, присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна на тему: «Ленінізм — вічно живе джерело революційної думки і революційної дії», організована Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вищою партійною школою при ЦК КП України та Київським філіалом Центрального музею В. І. Леніна.

Зал заповнили партійні і радянські працівники, викладачі і слухачі Вищої партійної школи при ЦК КП України, слухачі міжобласних та міжреспубліканських курсів партійних, радянських працівників, викладачі суспільних наук учбових закладів, працівники музеїв, журналісти.

У роботі ювілейної сесії взяли участь завідувачий відділом пропаганди і агітації ЦК КП України Г. Г. Шевель, завідувачий відділом науки і учбових закладів ЦК КП України В. В. Цветков, секретар миському КП України А. Г. Шевелев.

Сесію відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України, доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко. У вступному слові він охарактеризував В. І. Леніна як людину, з життям і діяльністю якої пов'язаний початок нової епохи в історії людства, образ якої буде вічно жити у віках.

З доповіддю «Ленінізм — прапор боротьби народів за революційне оновлення світу» виступив ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України, член-кореспондент АН УРСР А. Т. Чеканюк. Коли ми сьогодні говоримо про ленінізм, — відзначив доповідач, — що є прапором боротьби трудящих за революційне оновлення світу, то під цим твердженням розуміємо магістральний напрям сучасного суспільного розвитку. Великий Жовтень підтвердив на практиці життєвість ідей ленінізму. Хоча ленінізм народився в Росії, він, як і марксизм, став всепереможним інтернаціональним вченням, прапором боротьби народів проти імперіалізму, за революційне оновлення світу, за соціальний прогрес на всій планеті.

Зупинившись на характеристиці трьох основних сил, які зараз ведуть боротьбу проти імперіалізму і реакції — світовій капіталістичній системі, робітничому класі капіталістичних країн та національно-визвольному русі, доповідач акцентував ува-

гу на тих моментах, що свідчать про те, як ленінські ідеї втілюються у життя на сучасному етапі боротьби за світле майбутнє людства.

В. І. Ленін завжди підкреслював важливе значення міжнародної солідарності революційних сил. Нині міжнародний комуністичний рух, непохитно додержуючись ленінських заповітів, робить все необхідне для того, щоб об'єднати зусилля демократичних сил всіх народів для спільної боротьби проти імперіалізму, за мир, національну незалежність, соціальний прогрес, демократію і соціалізм. На заключення промовець сказав, що безсмертні ідеї Леніна, його світлий геній, великий подвиг його життя є для радянських людей, для трудящих усього світу невичерпним джерелом натхнення. Що ленінізм був, є і буде прапором комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху, прапором революційного оновлення світу.

Директор Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, доктор філософських наук, лауреат Ленінської премії, професор І. Д. Назаренко висловив промову на тему «В. І. Ленін і сучасна науково-технічна революція». Доповідач відзначив, що мільйони людей праці, керуючись марксистсько-ленінським вченням, ведуть боротьбу за заміну останньої класової формації капіталізму — комунізмом. Великий Жовтень зробив перший крок по шляху переходу людства до комунізму. В процесі цього переходу почалося технічне переозброєння народного господарства раніше відсталого, розореної війнами Росії. Цьому процесові В. І. Ленін приділяв виключно велике значення. Це під його керівництвом почали робитись перші кроки на шляху поєднання науки і виробництва, перетворення досягнень науки і техніки в здобуток народу, в засіб боротьби за творення нового світу. В. І. Ленін вчив партію стежити за прогресом науки і техніки, підтримувати і використовувати його, бо без нього, вказував він, не можна збудувати комунізм як формацію вищу і більш досконалу, ніж капіталізм.

Науково-технічна революція охоплює не окремі сторони техніки або науки, а весь технічний базис сучасного суспільства, всю науку. В. І. Ленін підкреслював, що в

умовах науково-технічного прогресу при визначенні завдань партії робітничого класу треба враховувати зростання агресивності імперіалізму, гостроту класових конфліктів. Використання результатів науково-технічної революції стало тепер важливим моментом змагання двох світових систем. Бурхливий розвиток народного господарства Радянського Союзу примушує капіталізм вишукувати все нові й нові засоби, щоб утриматись на світовій арені, використати науково-технічну революцію і з її допомогою виграти історичне змагання з соціалізмом. Але об'єктивно цей процес означає розширення матеріально-технічних передумов переходу від капіталізму до соціалізму, розширення матеріальної бази соціалістичної революції.

Доповідач вказує, що в працях В. І. Леніна глибоко і всебічно сформульовані основні завдання науки, яка стала на службу народу. Науково-технічна революція в нашій країні стала могутнім прискорювачем розвитку соціалістичного суспільства.

«Історичний досвід втілення Комуністичною партією України ленінських заповітів» — така тема доповіді завідуючого кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КП України, доктора історичних наук, професора В. М. Самофалова.

Доповідач підкреслив, що вся історія Комуністичної партії України нерозривно зв'язана з ім'ям і діяльністю великого Леніна. Створення КП(б)У, а згодом компартій інших республік, як організацій єдиної РКП(б), було торжеством ленінської національної політики, знаменувало початок нового етапу в будівництві Комуністичної партії, етапу, пов'язаного з за-

снуванням багатонаціональної радянської держави. Втілюючи в життя мудрі ленінські накреслення, Комуністична партія України набула великого багатогранного досвіду, який є складовою частиною досвіду КПРС. Доповідач акцентував увагу на питаннях досвіду КП України у здійсненні ленінських заповітів, про керівну роль Комуністичної партії в будівництві соціалізму і комунізму, про поєднання національних і інтернаціональних завдань у діяльності Комуністичної партії.

Комуністична партія України завжди була і є гідним випробуванням загоном КПРС. Джерелом її сили і насаги є безсмертне вчення марксизму-ленінізму, набутий в процесі боротьби за побудову нового суспільства досвід перетворення в життя безсмертних ленінських заповітів.

Темі «Роль музеїв В. І. Леніна у пропаганді ленінської теоретичної спадщини» присвятив свій виступ директор Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна кандидат історичних наук В. Ф. Сокурєнко. Він розповів про багатогранну діяльність Київського і Львівського музеїв В. І. Леніна в справі пропаганди ленінської теоретичної спадщини, про велику допомогу, яку отримує музей з боку громадськості, про роботу Ради старих комуністів, про роботу колективу Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна по пропаганді ленінського вчення та ін.

Учасники конференції ознайомилися з виставкою, присвяченою життю і діяльності В. І. Леніна, організованою колективом Вищої партійної школи при ЦК КП України.

Ю. Н. Кучеренко

ЮВІЛЕЙНІ ЛЕНІНСЬКІ ЗБОРИ

7 квітня відбулися урочисті збори Відділу економіки, історії, філософії та права Академії наук Української РСР, присвячені 100-річчю від дня народження засновника Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави, геніального вченого, вождя міжнародного робітничого класу Володимира Ілліча Леніна.

Збори відкрив академік-секретар Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР Б. М. Бабій. У своїй промові він підкреслив, що важлива дата 100-річчя від дня народження В. І. Леніна привертає увагу не тільки комуністів, а й усіх трудящих світу. З ім'ям Леніна зв'язана ціла революційна епоха в житті людства. Справа Леніна житиме у віках. В. І. Ленін, як ніхто інший, глибоко розробив питання про величезну перетворюючу роль науки, її значення у будівництві комуністичного суспільства. Втілення в

життя ленінських ідей, опанування теоретичною спадщиною вождя — почесний і відповідальний обов'язок кожного науковця.

Член-кореспондент АН УРСР М. І. Супрунєнко у доповіді «В. І. Ленін — організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції» на конкретних історичних фактах показав, як, здійснюючи вказівки Леніна, український народ боровся проти царизму і капіталізму, за встановлення Радянської влади.

З великою увагою збори вислухали виступ академіка АН УРСР П. М. Першина на тему «В. І. Ленін і розв'язання аграрного питання в СРСР». Доповідач на конкретних фактах показав роль В. І. Леніна у здійсненні аграрних перетворень в нашій країні. Він підкреслив значення ленінського Декрету про землю, Селянського наказу та Закону про соціалізацію

землі для зміцнення союзу робітничого класу і селянства — вирішальної сили соціалістичної перебудови сільського господарства.

П. М. Першин — учасник I Всеросійського з'їзду земельних відділів, комітетів бідноти і комун, на якому з промовою 11 грудня 1918 р. виступив Володимир Ілліч, який намітив шляхи й конкретні заходи переходу від дрібного одноосібного селянського господарства до спільного обробітку землі.

Доктор філософських наук В. Ю. Євдокименко прочитав доповідь «В. І. Ленін і розвиток філософії на Україні». Відзначивши, що Володимир Ілліч глибоко розробив і творчо розвинув основні положення марксистської філософії, доповідач в історіографічному огляді розвитку філософії на Україні показав розробку українськими вченими актуальних проблем, схарактеризував завдання, що

їх ставить життя перед сучасною філософською наукою.

Член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков у доповіді «Ленінські ідеї і нові напрями в археологічній науці» підкреслив неочіну роль В. І. Леніна як геніального вченого, який на основі матеріалістичного розуміння історії людства розробив нові методологічні основи розв'язання важливих проблем у різних галузях науки, в тому числі археологічній. Радянські археологи, в тому числі й України, рік у рік добиваються нових успіхів. Доповідач зазначив, що зміцнюючи зв'язки з такими природничими науками як геологія, палеонтологія, палеоботаніка, хімія, фізика та ін., археологи Української РСР удосконалюють методи своєї дослідницької роботи. Доповідач докладно зупинився на досягненнях археологічної науки в УРСР.

І. Р.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

З великим політичним піднесенням пройшли в березні ц. р. загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР, присвячені підсумкам наукової діяльності установ Відділу за минулий рік.

Із звітною доповіддю виступив в. о. академіка-секретаря Відділу член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій. Він відзначив, що зусилля вчених зосереджувались на розв'язанні завдань, визначених XXIII з'їздом КПРС і XXIII з'їздом КП України та постановами партії і уряду про розвиток суспільних наук.

Здійснюючи постанову ЦК КПРС «Про відзначення 100-річчя від дня народження Володимира Ілліча Леніна», вчені підготували велику кількість фундаментальних праць.

Так, науковці Інституту історії АН УРСР опублікували ряд досліджень, присвячених питанням ленінської теоретичної спадщини. Вийшла в світ велика колективна праця «Шляхом, осяяним Леніним», опублікована колективна монографія «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української радянської історіографії». Незабаром мають вийти з друку праці — «Інтернаціональна сила ленінських ідей» і «В. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих в період 3-х революцій». Всі ці праці є ґрунтовними дослідженнями, побудованими на основі глибокого марксистського аналізу широкого кола джерел, з використанням багатьох нових документів та останніх досягнень радянської історичної науки.

Готуючись до ленінського ювілею, Інститут історії АН УРСР разом з іншими

установами, вузами України та інших союзних республік провів ряд наукових конференцій і сесій, в тому числі: «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української радянської історіографії», «Актуальні проблеми громадянської війни на Україні», «Історичні зв'язки і дружба українського і грузинського народів» та ін. Важливого значення для пропаганди досягнень науки серед трудящих набули Ленінські дні науки в різних областях Української РСР та за її межами.

Багато статей, присвячених ленінському вченню, науковці опублікували в республіканських періодичних виданнях — «Комуніст України», «Під прапором ленінізму», на сторінках «Українського історичного журналу» і «Вісника Академії наук УРСР». Прочитано велику кількість лекцій з ленінської тематики.

Значною подією в житті наукових установ Відділу у 1969 р. було нагородження Інституту історії АН УРСР Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР та присудження науковцям інституту — доктору історичних наук члену-кореспонденту АН УРСР М. І. Супруненку, доктору історичних наук професору М. А. Рубачу та кандидату історичних наук старшому науковому співробітнику О. Й. Шусь — Державної премії Української РСР.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь: віцепрезидент АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодід, директор Інституту економіки АН УРСР академік АН УРСР С. М. Ямпольський, директор Інституту археології АН УРСР член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевчен-

ко, секретар партбюро Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук О. С. Оніщенко. Завідуючий Відділом Інституту історії АН УРСР член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков у своєму виступі підкреслив, що науковці Інституту історії АН УРСР докладають зусилля, щоб поглибити зміст наукових праць, підвищити їх якість, впроваджуючи нові прогресивні методи у дослідницькій роботі.

На зборах обрано бюро Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР. Таємним голосуванням академіком-секрета-

рем обрано члена-кореспондента АН УРСР Б. М. Бабія, заступником академіка-секретаря — доктора економічних наук М. С. Калиту, членами бюро: академіка АН УРСР В. М. Корецького, академіка АН УРСР А. Д. Скабу, академіка АН УРСР С. М. Ямпольського, члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка, члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука, члена-кореспондента АН УРСР О. М. Алімова, доктора філософських наук М. М. Олексюка.

Ю. Г. Іващенко

НАУКОВА СЕСІЯ ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ КДУ

2—6 березня 1970 р. в Київському ордені Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулась XXVII наукова сесія професорсько-викладацького складу, присвячена 100-річчю від дня народження В. І. Леніна. На сесії виступили з доповідями і повідомленнями понад 200 науковців, які відзначали багатогранну діяльність В. І. Леніна, невмируще значення його теоретичної спадщини.

На пленарному засіданні сесії проф. Й. Д. Ремезовський у доповіді «В. І. Ленін — геніальний теоретик наукового комунізму» висвітлив основні теоретичні положення ленінського вчення про побудову комуністичного суспільства, розкрив їх глибокий зміст і творчий характер. Доповідач підкреслив всеперемагаючу силу ідей ленінізму і піддав гострій критиці намагання ревізувати безсмертне вчення вождя світового пролетаріату.

Академік АН УРСР І. Т. Швець у доповіді «В. І. Ленін і наука» навів яскраві приклади ленінського методу наукового аналізу, показав піклування В. І. Леніна про розвиток молодого радянської науки, підкреслив благотворний вплив ленінських ідей на розвиток сучасного науково-технічного прогресу.

Питанням науково-технічного прогресу присвятив свою доповідь «В. І. Ленін про науково-технічний прогрес і нові тенденції в динаміці норми нагромадження на сучасному етапі» проф. І. С. Ступницький. Він підкреслив необхідність наукового передбачення наслідків науково-технічної революції.

Про інтернаціональний характер ленінізму, його перетворюючий вплив і нездолану силу сесія заслухала доповідь «В. І. Ленін — вождь міжнародного комуністичного і робітничого руху» проф. М. М. Матвійчука.

Проф. А. О. Ішук у доповіді «В. І. Ленін і українська радянська література» зазначив, що невичерпним джерелом натхнення для українських радянських літераторів був і залишається безсмертний образ Ілліча.

На сесії працювало 19 секцій з різних

галузей гуманітарних та природничих наук. Зокрема, на секції історії КПРС було заслухано ряд виступів — проф. М. О. Буцька на тему «В. І. Ленін — основоположник історико-партійної науки». Ленінське вчення про керівну роль партії в період побудови соціалізму і комунізму висвітлив доц. І. А. Зозуля. Про виховання трудящих як важливу умову побудови комунізму, про ленінські положення патріотизму і патріотичне виховання говорили в своїх повідомленнях доц. В. П. Хижняк та кандидат історичних наук О. Ф. Мінгазутдінов. Цікавими були виступи доц. В. Т. Позняка «Розробка В. І. Леніним принципу демократичного централізму в побудові і діяльності партії» та доц. І. Ф. Кураса «В. І. Ленін і національно-визвольний рух на Україні в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції». Критика В. І. Ленінізм теорії і тактики «лівих» комуністів з питань господарського будівництва була висвітлена кандидатом історичних наук Л. Ф. Гайдуковим.

На секції історії присутні з увагою вислухали виступи проф. І. Д. Кундюби — «В. І. Ленін про джерела буржуазного націоналізму в Польській соціалістичній партії», доц. В. С. Бруза — «З історії боротьби ленінської дипломатії на захист Іспанської республіки», доц. В. Д. Лисоченка — «В. І. Ленін і деякі проблеми стратегії і тактики Комінтерну», доц. С. Н. Саженюка — «В. І. Ленін про зміцнення обороноздатності соціалістичної країни» та інших науковців.

Сесія пройшла на високому науково-теоретичному рівні і є значним внеском у вивчення ленінської теоретичної спадщини.

Напередодні сесії вчені університету виступали з рядом доповідей перед трудящими Вінниці, Полтави, Івано-Франківська, Херсона, Борисполя, Житомира, Ворошиловграда, колгоспниками у с. Мотижин Макарівського району, студентами й викладачами в Уманському сільськогосподарському інституті.

Ю. А. Горбань

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «В. І. ЛЕНІН І ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН»

19—20 березня 1970 р. в Києві відбулась науково-теоретична конференція на тему: «В. І. Ленін і проблеми міжнародних відносин», присвячена 100-річчю від дня народження Володимира Ілліча Леніна. Її організатори — Міністерство закордонних справ УРСР, Київський ордена Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Інститут історії АН УРСР та Інститут держави і права АН УРСР.

З вступним словом до учасників конференції звернувся міністр закордонних справ УРСР Д. З. Білокопос. Він відзначив, що ленінські принципи стали основними в радянській зовнішній політиці, висвітлив основні напрямки діяльності Української РСР на міжнародній арені і висловився за налагодження більш тісних контактів між Міністерством закордонних справ УРСР і науковими установами республіки в справі координації розробки проблем з питань зовнішньої політики.

З доповіддю «В. І. Ленін — основоположник зовнішньої політики СРСР — політики нового типу» виступив член-кореспондент АН СРСР М. Т. Федоренко, який відзначивши те, що з самого початку свого існування Радянська держава проголосила принципи рівноправності всіх народів, відмови від загарбницьких воєн, братерської допомоги трудящим всіх країн, детально охарактеризував роботу радянських дипломатів, в тому числі і представників УРСР, в ООН.

Про дипломатичну діяльність вождя говорив на конференції проректор Вищої дипломатичної школи, доктор історичних наук професор Є. Ю. Богуш. Він, зокрема, відзначив, що Ленін був безпосереднім організатором радянського дипломатичного корпусу, при його активній участі в нашій країні була розпочата підготовка дипломатичних кадрів. Особливо великого значення надавав Володимир Ілліч організації служби по збору інформації, від ефективності роботи якої багато в чому залежить вироблення правильної зовнішньополітичної лінії.

Виступ професора Московського державного інституту міжнародних відносин МЗС СРСР, головного редактора журналу «Вопросы истории», члена-кореспондента АН СРСР В. Г. Трухановського був присвячений ленінському принципу пролетарського інтернаціоналізму — однієї з основ зовнішньої політики соціалістичної держави. Промовець відзначив заслугу В. І. Леніна в дальшій розробці цього принципу, вперше сформульованого К. Марксом і Ф. Енгельсом. Велику увагу приділив В. Г. Трухановський критиці праць буржуазних істориків, що фальсифікують історичні факти.

У своїй доповіді «Ленінські науково-теоретичні основи радянської зовнішньої по-

літики» доцент Московського державного інституту міжнародних відносин МЗС СРСР, кандидат історичних наук А. А. Ахтамзян говорив про струнку систему науково-теоретичних поглядів на міжнародні відносини, вироблену Леніним, його вимогу дотримуватися класового підходу до них. Цікаві були думки, висловлені А. А. Ахтамзяном про прогнозування у зовнішній політиці. Цьому питанню велику увагу приділяв В. І. Ленін і цілий ряд його прогнозів блискуче підтвердився далішим ходом історичних подій.

Другий день роботи конференції розпочався виступом завідуючого кафедрою історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Г. М. Цветкова. Він розглянув принципи радянської зовнішньої політики та їх висвітлення в літературі.

Деякі важливі питання боротьби Української РСР в ООН за втілення в життя ленінських принципів зовнішньої політики порушив у своєму виступі начальник відділу міжнародних організацій МЗС УРСР, кандидат історичних наук Ю. М. Мацейко.

Доцент кафедри історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка О. І. Ганусець розглянув питання про роль В. І. Леніна у розвитку і зміцненні дружніх відносин Радянської держави з сусідніми країнами Сходу.

Із змістовним повідомленням «Ленінські принципи міжнародного співробітництва і договірна практика Української РСР» на конференції виступила старший науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР, кандидат юридичних наук Н. М. Ульянова. Вона детально розглянула основні етапи розвитку договірної практики УРСР, її періодизацію, розвінчала спроби буржуазних фальсифікаторів применшити роль УРСР у вирішенні міжнародно-правових питань.

Член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков присвятив свій виступ висвітленню питання про міжнародне значення історичного акту возз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі. Він підкреслив, що ця подія була не тільки торжеством ленінської національної політики, але й великим успіхом зовнішньої політики Країни Рад.

У заключному слові міністр закордонних справ УРСР Д. З. Білокопос відзначив високий науково-теоретичний рівень конференції, що сприяла розширенню контактів між МЗС Української РСР і науковими установами. Він побажав її учасникам нових творчих успіхів у ювілейному ленінському році.

А. А. Стрілк

ОБГОВОРЕННЯ ПИТАНЬ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

5 березня відбулося розширене засідання відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР за участю науковців відділів феодалізму, капіталізму, соціалістичного будівництва, історії міст і сіл, а також інститутів мовознавства, економіки, археології та працівників Центральної Наукової бібліотеки.

Засідання відкрив завідуючий відділом історіографії та джерелознавства член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, який зробив огляд наукових досліджень в галузі історичної географії на Україні. Зокрема, він відзначив, що вже протягом ряду років ведеться робота по створенню «Національного атласа Української РСР». У цій праці вперше картографічними засобами буде показано природні ресурси та природні умови республіки, населення, господарство, розвиток культури, а також багатовікову історію українського народу. Атлас складатиметься з трьох томів. Перший том — «Природні умови та природні ресурси», другий — «Населення, народне господарство та культурне будівництво» і третій том — «Історія українського народу та Української РСР». Підготовка останнього тома доручена відділу історіографії та джерелознавства.

Видання «Національного атласа УРСР» матиме важливе наукове і політичне значення.

На засіданні були заслухані та обговорені наукові доповіді співробітників Інституту історії АН СРСР В. М. Кабузан а «Огляд джерел з історичної географії України» та Б. Г. Галковича «Методика

використання картографічних джерел».

В. М. Кабузан зробив аналіз основних історико-картографічних джерел, необхідних для створення «Історичного атласа УРСР», розділивши їх на дві групи: а) картографічні матеріали; б) описові матеріали (топографічні описи губерній і областей, які увійшли до складу УРСР, економічні примітки Генерального і місцевих межувань, звіти губернаторів та ін.). Доповідач відзначив, що спеціального огляду документальних матеріалів з історичної географії УРСР, який міг би бути покладений в основу історичного атласа, досі не зроблено, хоч така праця конче необхідна.

У своїй доповіді Б. Г. Галкович звернув особливу увагу на методику підготовки історичних карт, використання джерелознавчої бази. Як історик, так і географу потрібно знати існуючі і розробляти нові методи використання географічних карт як джерела наукових знань. Доповідач відзначив, що після Великої Вітчизняної війни історики значно ширше використовують картографічні джерела. Важливий внесок у розвиток історичної географії, відзначив доповідач, зробили Л. Г. Безкровний, М. В. Вітов, Л. А. Гольденберг, Е. Г. Дружиніна, В. М. Кабузан, І. П. Крип'якевич, В. К. Ялунський та ін.

В заключному слові І. О. Гуржій визначив основні завдання по створенню атласа «Історія українського народу та Української РСР» та «Українського історико-географічного збірника».

А. В. Юрченко

ЗАРУБІЖНІ ЗВ'ЯЗКИ

ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР У 1969 р.

Протягом 1969 р. Інститут історії АН УРСР проводив значну роботу по розширенню й зміцненню контактів із зарубіжними науковими установами та окремими дослідниками. Це, зокрема, виявилось в публікації ряду праць співробітників Інституту у виданнях, що виходять за кордоном. Так, у Варшаві видруковано польською мовою книгу кандидата історичних наук П. М. Калениченка «Поляки в Жовтневій революції і громадянській війні на Україні 1917—1920 рр.» (Варшава, 1969). Цей автор часто виступав у польській пресі також з статтями та рецензіями. На замовлення Всепародного Комітету болгаро-радянської дружби кандидат історичних наук П. С. Сохань написав статтю «З історії українсько-болгарських культурних зв'язків (1945—1968)» для збірника «Літопис дружби» (Софія, 1969), що вийшов до 25-х роковин перемоги соціалістичної рево-

люції в Болгарії. У газеті «Наше слово», що видається у Варшаві (орган головного правління Українського суспільно-культурного товариства), 12 січня 1969 р. опубліковано статтю кандидата історичних наук В. Г. Сарбея «Просвіти на Придніпровській Україні». Кандидат історичних наук І. М. Кулішч у науковому збірнику Ленського університету ім. Фрідріха Шіллера надрукував статтю «Загарабницька політика німецького імперіалізму щодо України», а доктор історичних наук Є. М. Склярєнко — повідомлення «Замітки до дискусії». Кандидат історичних наук М. Д. Дятленко в журналі «Міттайлунгсблатт» опублікував статтю «Після капітуляції 6-ї армії» (1969, № 1). У газеті «Наше слово» від 13 квітня 1969 р. вміщено статтю доктора історичних наук І. Ф. Євсєєва «Участь України в економічному співробітництві СРСР та ПНР». У збірнику, що вийшов

1969 р. в Катовіцах до 50-річчя комуністичного руху в Польщі, надрукована стаття Д. М. Сташевського про роль американського імперіалізму в боротьбі проти революційного руху в Польщі.

З огляду «Українського історичного журналу» за 1969 р. видно, що творчі контакти зарубіжних соціалістичних країн і УРСР дедалі розширюються. Так, в № 10 журналу було вміщено статтю Герхарда Россмана (НДР) «Створення Німецької Демократичної Республіки — поворотний пункт в історії німецького народу». Секретар ЦК Болгарської комуністичної партії Венелін Коцев виступив із статтею «25-річчя соціалістичної революції в Болгарії» (№ 8). Всеволод Волчев (Польща) віддрукував статтю «До політики польського емігрантського уряду в Лондоні в українському питанні» (№ 6), а Анджей Поппе (Польща) — «Заснування митрополії Русі в Києві» (№ 6).

Про інтерес до української радянської історичної науки свідчить неослабна увага істориків Польщі, Болгарії, Чехословаччини та інших соціалістичних країн до праць наших науковців. Пожвавилася взаємне рецензування.

Доктори історичних наук В. А. Дяличенко, Ф. Є. Лось та кандидат історичних наук В. Г. Сарбей підготували нарис «Історична наука на Україні в 1917—1967 рр.» До XIII Міжнародного конгресу істориків у Москві його буде видано українською та кількома іноземними мовами. Українці, що проживають за кордоном, слухали по радіо виступи члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія («Назустріч ленінському ювілею»), та кандидата історичних наук М. В. Ковалю («Український народ у роки Великої Вітчизняної війни» та «Партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни»).

Інститут історії АН УРСР підтримує творчі зв'язки з науковими установами зарубіжних країн, головним чином, через обмін бібліографією, збірниками документів, науковими дослідженнями, шляхом наукових відряджень співробітників, а також участі у міжнародних конференціях і симпозіумах.

У складі парламентської групи Верховної Ради СРСР в Австрії виїздив директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба. Як член делегації Радянського комітету ветеранів війни Австрії відвідав Герой Радянського Союзу, доктор історичних наук В. І. Клоков. У серпні — вересні він був у ЧСР, а на початку жовтня — на Міжнародній конференції в Італії, де виступив з доповіддю «Партизанські краї та зони». Доктор історичних наук І. М. Мельникова в січні 1969 р. у складі урядової делегації перебувала в ЧСР, а в травні — липні працювала в бібліотеках республіки над збиранням матеріалів до теми «Будівництво соціалізму в європейських країнах народної демократії». Вона також відвідала Словацьку Академію наук, де мала бесіду з

групою науковців-істориків про видання спільного щорічника з історії європейських соціалістичних країн та організацію симпозіуму про історичні чехословацько-українські зв'язки.

Доктор історичних наук Р. Г. Симоненко опрацював у Польській Народній Республіці архівні матеріали до теми «Формування і розклад української політичної еміграції. 1918—1926». В лютому 1969 р. на польсько-радянській науковій сесії у Варшаві він виступив з доповіддю «Польські інтернаціоналісти в боротьбі за мир між радянськими республіками та Польщею» (1918—1921 рр.).

П. М. Калениченко зробив доповідь «Співробітництво Української РСР з Польською Народною Республікою в галузі культури (1944—1969)» на науковій сесії (Варшава, листопад 1969 р.), присвяченій зв'язкам ПНР з зарубіжними соціалістичними країнами.

На запрошення Болгарської Академії наук у вересні 1969 р. П. С. Сохань перебував у НРБ, де зробив повідомлення «Втілення ленінських принципів соціалістичного інтернаціоналізму в радянсько-болгарському співробітництві». Тоді ж доктор історичних наук Я. Ю. Пашко та кандидат історичних наук В. У. Павелко виїздили до ЧСР, а кандидат історичних наук Г. Г. Зибіна — до Сирії, Лівану та Йорданії, де по лінії товариства «Знання» вивчала матеріали з проблеми єдності арабських країн. Кандидат історичних наук Д. М. Філіпенко, перебуваючи в тривалому закордонному відрядженні в Республіці Малі, поряд з викладацькою роботою в Педагогічному інституті (Бамако) працює над соціально-економічною й політичною історією Малі в 1889—1962 рр.

Частими гостями вчених Інституту були зарубіжні наукові працівники. Так, у червні 1969 р. відділ нової та новітньої історії відвідали директор Інституту економічної історії АН НДР Іоніс та науковий співробітник Шольц. Під час бесіди вчені обмінялися думками про висвітлення історії монополістичного капіталізму, зокрема німецького, в радянській історіографії. Гостями Інституту були також професор Лейпцигського університету Е. Вернер, американський історик Д. Мюллер, чехословацький вчений О. Галага та група шведських журналістів. Доктори історичних наук П. П. Гудзенко та С. М. Пархомчук під час зустрічі з ученим секретарем Відділу філософії та історії Угорської Академії наук Коная Шандором торкалися питань дослідження історії робітничого класу, селянства, інтелігенції України та їх історичних зв'язків з Угорщиною.

Велике значення для розширення міжнародних зв'язків Інституту історії АН УРСР мали наукові сесії. В березні 1969 р. в м. Ужгороді відбулася наукова сесія, присвячена 50-річчю проголошення Угорської Радянської Республіки в 1919 р. В роботі наукової сесії радянських та польських істориків, присвяченій формуванню

та розвитку ранньофеодальних слов'янських держав, взяла участь провідні історики й археологи Києва, Москви, Ленінграда, Мінська, а також делегація польських вчених на чолі з академіком Г. К. Ловм'янським. В липні в Інституті історії АН УРСР проходила ювілейна сесія, присвячена 25-річчю Польської Народної Республіки. В її роботі взяв участь віце-консул Генерального консульства ПНР у м. Києві Ян Коцелінський. На сесії, присвяченій 25-й річниці соціалістичної революції в Болгарії, був представник Генерального консульства НРБ — Анка Димитрова. Гості з НДР — секретар Центрального правління Товариства радянсько-німецької дружби Ірен Келлер і працівники Генерального консульства НДР у Києві на чолі з Генеральним консулом Ірмгард Зіккерт були присутні на ювілейній сесії, організованій Інститутом історії АН УРСР з нагоди 20-ї річниці братньої країни.

Співробітники Інституту є членами Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Наприклад, І. М. Мельникова та І. А. Петерс — члени правління Українського відділення товариства радянсько-чехословацької дружби; С. М. Пархомчук — заступник голови правління Українського відділення товариства радянсько-румунської дружби; І. М. Кулінич — член правління відділення товариства радянсько-німецької дружби; П. С. Сохань, М. В. Знаменська і Л. А. Демиденко — члени правління відділення товариства радянсько-болгарської дружби. Заступник директора Інституту історії АН УРСР І. О. Гуржій — голова

Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами Секції суспільних наук, М. В. Знаменська — вчений секретар, а доктор історичних наук О. А. Макаренко і кандидати історичних наук Л. О. Лещенко, М. В. Коваль, В. Ф. Панібудьласка — члени цього товариства.

Розвиткові зв'язків і співробітництва з науковими установами зарубіжних соціалістичних країн значною мірою сприяла участь вчених Інституту історії в діяльності спільних комісій, створених Академією наук СРСР та Академіями наук ряду соціалістичних країн. Членами таких комісій є член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков (комісія істориків СРСР — Канада), І. М. Мельникова (комісія істориків СРСР — ЧССР), С. М. Пархомчук (радянсько-угорська комісія істориків), І. М. Кулінич (комісія істориків СРСР — НДР). Наукові співробітники Інституту С. М. Пархомчук, П. С. Сохань і М. В. Знаменська допомагали організувати роботу Міжнародного симпозиуму по соціально-економічній історії Балкан. Завідуючий відділом нової та новітньої історії А. М. Шлепаков призначений керівником радянської делегації по секції «Проблема трудових ресурсів» на V Міжнародний конгрес економічної історії, що має відбутися в Ленінграді.

Зміцнення міжнародних наукових зв'язків Інституту історії АН УРСР сприяє взаємному збагаченню, розширенню діапазону наукових досліджень, поглибленому вивченню важливих проблем вітчизняної історії та історії зарубіжних країн.

Є. П. Степанович

ОБГОВОРЕННЯ РОБОТИ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» НА ПРЕЗИДІІ АН УРСР

Президія Академії наук Української РСР наприкінці березня ц. р. на своєму засіданні заслухала і обговорила доповідь головного редактора «Українського історичного журналу» члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченка про роботу журналу. У своїй постанові Президія АН УРСР відзначила роль, що її відіграє в розвитку історичної науки в УРСР «Український історичний журнал» — орган Інституту історії Академії наук Української РСР та Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КІРС — єдине в республіці багатопроblemне видання з історії. У ньому друкуються теоретичні статті, наукові повідомлення і замітки з історії СРСР і КІРС, з історії українського народу і Комуністичної партії України та загальної історії, висвітлюється боротьба трудящих за перетворення в життя Програми КІРС,

з'їздів Комуністичної партії, публікуються матеріали, присвячені видатним історичним подіям, ювілеям, архівні документи, спогади, огляди історичних джерел і літератури, рецензії на нові книги.

На сторінках «Українського історичного журналу» виступали провідні вчені-історики Радянської України, науковці РРФСР, Білорусії, Вірменії, Узбекистану, Грузії, Латвії, Литви, Молдавії та інших братніх радянських республік, країн соціалістичної співдружності, державні, партійні та громадські діячі. Серед них академіки АН СРСР Є. М. Жуков, М. В. Нечкіна, Б. М. Кедров, академіки АН УРСР І. К. Білодід, А. Д. Скаба, І. П. Крип'якевич, члени-кореспонденти АН УРСР І. О. Гуржій, М. І. Супруненко, А. Т. Чеканюк, Є. П. Кирилюк, Є. С. Шаблювський, А. М. Шлепаков, секретар ЦК Болгарської комуністичної партії Венелін Ко-

цев, консул Генерального Консульства НДР у Києві Гансйохен Фогль, академіки Польської Академії наук Генрік Яблонський, Генрік Ловм'янський, відомі громадські діячі Петро Кравчук (Канада), Микола Щирба (ГНР) та багато інших.

Матеріали журналу ґрунтуються на принципах марксистсько-ленінського світогляду і методології. Тематика публікацій охоплює всі галузі історичних знань, переважно більшість тем присвячена історії Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України, підготовці й проведенню Великої Жовтневої соціалістичної революції, її всесвітньоісторичному значенню, питанням соціалістичного та комуністичного будівництва, пролетарського інтернаціоналізму, героїчної боротьби радянського народу проти ворогів Країни Рад. Журнал запровадив рубрику «Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна» та, з 1970 р., «До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна», в яких надруковано понад 45 статей.

Журнал перший серед інших історичних періодичних видань в СРСР запровадив спеціальну рубрику «Математику на службу історичній науці», в якій вмішувались матеріали про кодування історико-наукової інформації, машинні методи її опрацювання, використання перфокарт у наукових дослідженнях, програмування навчального матеріалу з історії.

В обговоренні доповіді взяли участь академік Б. Є. Патон, академіки АН УРСР І. К. Білодід, А. Д. Скаба, член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій.

Президент Академії наук УРСР академік Б. Є. Патон дав позитивну оцінку роботі редколегії «Українського історичного журналу», відзначив, що журнал приділяв увагу розкриттю соціальних передумов і наслідків науково-технічного прогресу, зростанню культурно-технічного рівня трудящих, раціоналізаторству і винахідництву і провів значну роботу в справі добору кваліфікованого авторського колективу. Академік АН УРСР А. Д. Скаба підкреслив, що «Український історичний журнал» є серйозною політичною зброєю для боротьби за нашу радянську ідеологію.

Член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій зазначив, що журнал повинен більше

уваги приділяти організації й висвітленню комплексних досліджень як у галузі історичної науки, так і в галузі суміжних наук — економіки, філософії, права.

Під час обговорення було звернуто увагу на певні недоліки — окремі матеріали мають фактологічний описовий характер, їм бракує наукових узагальнень; протягом останніх років недостатньо публікується матеріалів з історії дожовтневого періоду; ще мало проводиться обговорень і дискусій з найважливіших питань історичної науки; мало публікується статей, які аргументовано й переконливо викривають буржуазні й буржуазно-націоналістичні концепції у зарубіжній історіографії; слабо висвітлюються питання спеціальних історичних дисциплін; не знайшли ще достатнього висвітлення й питання координації історичних досліджень у республіці.

Президія Академії наук УРСР відзначила позитивну роботу, виконану редколегією та редакцією «Українського історичного журналу» щодо підвищення ідейно-теоретичного рівня вмішуваних матеріалів, залучення до написання їх кваліфікованих кадрів істориків та окремих партійних і державних діячів.

Редколегію журналу зобов'язано систематично підвищувати теоретичний рівень матеріалів і розширити публікацію статей методологічного і методичного характеру; добиватися достатнього висвітлення усіх історичних епох і важливих проблем; більше уваги приділяти публікації матеріалів з археології, а також спеціальних історичних дисциплін; сприяти розгортанню на сторінках журналу творчих обговорень і дискусій з найважливіших, нагальних проблем історичної науки; активніше висвітлювати і пропагувати застосування математичних і кібернетичних методів у дослідженнях, а також наукової організації праці.

Редколегії журналу запропоновано посилити викриття буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій у зарубіжній історіографії, критику ідеології антикомунізму, більше уваги приділяти висвітленню питань викладання історії у вищих і середніх спеціальних учбових закладах, охорони пам'яток, популяризації історичних знань.

В. М. Лало

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ

Героїчний подвиг радянського народу житиме в віках. Вивчення історії Великої Вітчизняної війни — це насамперед всебічне висвітлення історичної заслуги радянського народу в розгромі фашистської Німеччини, керівної й організуючої ролі Комуністичної партії. На допомогу науковцям, викладачам вузів та шкіл, лекторам та широкій громадськості журнал пропонує покажчик історичної літератури й документальних збірників, виданих в Українській РСР за такими рубриками: I. Загальні праці. II. Керівна роль Комуністичної партії України в роки Великої Вітчизняної війни. III. Бойовий подвиг Радянської Армії у визволенні України. IV. Боротьба радянських людей в тилу ворога: 1. Німецько-фашистський окупаційний режим; 2. Комуністичне підпілля і партизанський рух; 3. Героїчні подвиги молоді. V. Інтернаціональна єдність в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. VI. Трудовий героїзм робітників, колгоспників та інтелігенції.

Бібліографія має покажчик авторів.

Складач *Т. М. Шелюх*

I. ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ

1. **Буцько М. і Лавринович М.** Великий подвиг партії і народу (До 20-річчя визволення України від нім.-фашистських загарбників).— «Комуніст України», 1964, № 8, с. 60—69.
2. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). Хроніка подій, К., вид-во «Наук. думка», 1965, 143 с.
3. **Гречуха М.** Український народ не сложит оружия до полного разгрома зрага.— «Славяне», 1942, № 7, с. 19—25.
4. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945). Сборник документов и материалов (далі — СДМ), Днепропетровск, Кн. изд-во, 1962, 362 с.
5. **Дубина К.** Вклад трудящихся Украины в разгром немецко-фашистских загарбников.— «Комуніст України», 1965, № 5, с. 26—35.
6. **Дубина К. К. і Буцько М. О.** Немеркнучий подвиг (Захист українським народом завоювань Жовтня в роки Великої Вітчизняної війни), К., 1963, 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
7. **Дубина К. К.** Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні, К., 1967, 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
8. **Ємець П. Н. і Самойленко О. П.** Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни, Х., вид-во «Прапор», 1965, 104 с.
9. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів (далі — ЗДМ), К., вид-во «Наук. думка», 1969, 290 с.
10. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сб. док., Запорожье, Кн.-газ. изд-во, 1959, 363 с.
11. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сб. док., К., Обл. кн.-газ. изд-во, 1963, 736 с.
12. Кировоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945. ЗДМ, Дніпропетровськ, вид-во «Промінь», 1965, 305 с.
13. **Коваль М. В.** Міжнародні зв'язки Української РСР у період Великої Вітчизняної війни.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 30, К., 1969, с. 153—165.
14. Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. (Сб. ст.), Симферополь, Крымиздат, 1963, 342 с.
15. **Кузнецов А. В.** Все для победы над врагом (1941—1945 рр.), Дніпропетровськ, Кн. вид-во, 1960, 50 с.
16. **Кузьменко В.** Висвітлення історії Великої Вітчизняної війни на Україні

в публікаціях документів.— «Наук.-інформ. бюл. Архівного упр-ння УРСР», 1965, № 3, с. 3—15.

17. Луганщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг. СДМ, Донецк, изд-во «Донбасс», 1969, 375 с.

18. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). ЗДМ, Львів, вид-во «Каменяр», 1968, 408 с.

19. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Док. и мат., Одесса, изд-во «Маяк», 1964, 359 с.

20—21. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. СДМ, Одесса, Обл. кн.-газ. изд-во, т. 1, 1947, 278 с.; т. 2, 17.X 1941—9.IV 1944, 1949, 292 с.; т. 3, 9.IV 1944—10.XI 1945, 1951, 240 с.

22. Петровський М. Н. Незламний дух великого народу, Х., Укрдержвидав, 1943, 23 с.

23. Рильський М. Т. Український народ в дні Вітчизняної війни.— «ВАН УРСР», 1943, № 1—2, с. 52—60.

24. Роки боротьби і перемог. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти фашистської Німеччини (1941—1945).— «Комуніст України», 1967, № 6, с. 31—37.

25. Страницы боевой славы (О героич. борьбе в Крыму против фашистских захватчиков в годы Великой Отечеств. войны), Симферополь, изд-во «Крым», 1965, 64 с.

26. Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.), СДМ, Х., Кн. изд-во, 1963, 459 с.

27. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., Госполитиздат УССР, 1956, 472 с.

28. Супруненко М. Україна напередодні і в Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників.— Боротьба українського народу проти німецьких загарбників (АН УРСР), Уфа, 1942, с. 37—48.

29. Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне, Х., Кн. изд-во, 1960, 204 с.

30. Украина была и будет Советской. Второй антифашистский митинг представителей украинского народа 30.VIII. 1942 г., Саратов, Укриздат при ЦК КП(б)У, 1942, 65 с.

31. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. В 3-х т., К., Політвидав України, т. 1, Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (червень 1941 р.— листопад 1942 р.), 1967, 557 с.; т. 2. Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листоп. 1942 р.— 1943 р.), 1968, 519 с.; т. 3. Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944—1945 рр.), 1969, 455 с.

32. Харьковщина в Великой Отечественной войне (В помощь лектору), Х., изд-во «Прапор», 1965, 33 с.

33. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941 г.— 1943 г. СДМ, Х., изд-во «Прапор», 1965, 428 с.

34. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). СДМ, Одесса, изд-во «Маяк», 1968, 296 с.

35. Чеканюк А. Т. і Буцько М. О. Героїчний подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.).— УІЖ, 1965, № 5, с. 3—15.

36. Шамко К. М. Симферополь в роки Великої Вітчизняної війни.— Питання історії народів СРСР, вип. 4, Х., 1967, с. 101—108.

37. Юрченко О. Український народ в дні Великої Вітчизняної війни.— Героїчний шлях боротьби і перемог, К., 1950, с. 180—228.

38. Яковлев В. П. Преступления. Борьба. Возмездие, Симферополь, Крымиздат, 1961, 240 с.

II. КЕРІВНА РОЛЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

39. Блох Б. А. Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.). Конспект лекций с метод. указаниями для студентов-заочников, Х., 1968, 44 с.

40. Бородин О. А. Київська партійна організація в період героїчної оборони міста (лип.— верес. 1941 р.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, с. 18—42.

41. Буцько М. О. і Самойленко О. П. Комуністична партія України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 22, К., 1968, с. 139—157.

42. Буцько М. О. Партійне будівництво на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (груд. 1942—1945 рр.).— УІЖ, 1964, № 3, с. 24—34.

43. Буцько М. О. і Мартишевський М. А. Партійні організації Донбасу і При-

дніпров'я в боротьбі за зміщення Радянських Збройних Сил на початку Великої Вітчизняної війни.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 30, К., 1969, с. 28—46.

44. **Вольський С.** Одеська партійна організація в дні героїчної оборони міста від німецько-фашистських загарбників (серпень—жовтень 1941 р.), К., Держполітвидав УРСР, 1953, 80 с.

45. **Вольський С. А.** Партийно-политическая работа Одесской партийной организации в дни героической обороны города от фашистских захватчиков (август—октябрь 1941 г.).— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, с. 90—98.

46. **Денисенко П. І.** Масово-політична робота КП України в тилу ворога (1941—1944 рр.).— УІЖ, 1966, № 12, с. 31—38.

47. **Дубина К. К.** Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, с. 38—56.

48. **Емченко Г. Я.** Годы суровых испытаний. Из истории парторганизаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941—1945 гг.), Луганск, обл. изд-во, 1961, 205 с.

49. **Ермаков А. П.** Коммунисты города Чистяково Донецкой области в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— Учен. записки (Харьк. ун-т), т. 144. Труды кафедры истории КПСС, вып. 1, 1964, с. 38—47.

50. **Касьянов В. П.** Комуністи Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни.— Вісник Харк. політехн. ін-ту, № 11, Серія іст., вип. 1, 1966, с. 75—82.

51. **Касьянов В. Ф.** Харьковская партийная организация в период Великой Отечественной войны.— Учен. записки (Харьк. ун-т), 1963. т. 139. Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2, с. 223—234.

52. **Кириченко С. М.** Военно-организаторська діяльність Комуністичної партії України на початку Великої Вітчизняної війни (червень—листопад 1941 р.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, с. 3—17.

53. **Кириченко С. М.** Діяльність партійних організацій України по перебудові життя республіки на военний лад (червень—листопад 1941 р.).— УІЖ, 1962, № 3, с. 22—32.

54. **Кириченко С. Н.** Коммунистическая партия— вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (материалы к лекции 1-й), К., 1968, 39 с. (Киевск. ун-т).

55. **Кириченко С. М.** Масово-політична робота партійних організацій України на початку Великої Вітчизняної війни.— Комуністична партія України в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму, К., 1964, с. 33—41.

56. **Кириченко С. М.** Участь партійних організацій України в створенні оборонних рубежів у перший період Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1966, № 6, с. 64—71.

57. **Клименко С. Л.** Партийно-политическая работа среди населения в период обороны Севастополя (октябрь 1941 г.—июнь 1942 г.).— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, с. 103—109.

58. **Комуністична партія України** в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— УІЖ, 1966, № 2, с. 61—62.

59. **Костриба П. М.** Роль партійних організацій в мобілізації сил українського народу для відсічі ворогу в перший період Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1966, № 2, с. 63—72.

60. **Кривчик П. Т.** Партийная организация Запорожской области в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, с. 156—157.

61. **Мазило В. М.** Діяльність партійних організацій України по мобілізації трудящих республіки на відсіч фашистському агресорові на початку Великої Вітчизняної війни.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 30, К., 1969, с. 3—14.

62. **Микульчик В. В.** Коммунистическая партия— организатор воспитания высокого наступательного порыва, героизма и стойкости у советских воинов в период подготовки к боям за освобождение Правобережной Украины.— Научн. записки (Днепропетр. ун-т), 1964, т. 80. Сборник работ аспирантов кафедры истории КПСС, вып. 8, с. 95—111.

63. **Мінгазутдінов А. Ф.** Діяльність Комуністичної партії по посиленню ролі червоноармійських газет у патріотичному вихованні воїнів у період визволення України від фашистських загарбників.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 30, К., 1969, с. 58—71.

64. **Мойсеев О. В.** Діяльність політорганів і партійних організацій 1-го Українського фронту в боях за визволення Києва від німецько-фашистських загарбників у 1943 р.— Вісник Київського ун-ту, № 4, Серія історії та філософії, вип. 1, 1961, с. 3—13.

65. **Мойсеев О. В.** Комуністична партія— організатор бойової взаємодії радянських воїнів та партизанів України при форсуванні Дніпра і розширенні плацдармів

на його правому березі.— 36. наук. праць аспірантів кафедр сусп. наук (Київськ. ун-т), № 7, 1961, с. 34—54.

66. **Омельяненко И. Я.** Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. Из истории Сталинской обл. парт. организации периода Великой Отечеств. войны Советского Союза 1941—1945 гг., Сталино, Обл. кн. изд-во, 1959, 72 с.

67. Парти́йная організа́ція Харківщини в го́ди Велико́ї Оте́чественно́ї во́йны (1941—1945 гг.), Х., изд-во «Прапор», 1968, 272 с.

68. **Пашко Я. Е.** Киевская партийная организация в период обороны столицы Украины (июль — сентябрь 1941 г.).— «Вопросы истории КПСС», 1963, № 12, с. 41—52.

69. **Петляк Ф. А.** Боротьба партійних організацій України за ідейне зміцнення своїх рядів у роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945).— Наук. записки (Кам'янець-Подільськ. пед. ін-т), 1962. Серія іст.-філол., т. 12, с. 63—81.

70. **Петляк Ф. А.** Відновлення партійних організацій України в ході Великої Вітчизняної війни (1943—1945).— Наук. записки (Київськ. пед. ін-т), 1957, т. 26. Збірник праць аспірантів, вип. 1, с. 146—156.

71. **Полохов В. М.** Партийная организация Сумской области в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., Сумы, 1963, 37 с.

72. **Саженок С. Н.** Комуністична партія на чолі патріотичного піднесення робітничого класу України в перший період Великої Вітчизняної війни (1941—1942 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 30, К., 1969, с. 15—27.

73. **Сафонова Є. В. і Данилюк М. З.** Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу в Великій Вітчизняній війні (червень 1941—1945 рр.), вид-во Київського ун-ту, 1958, 150 с.

74. **Сафонова Є. В. і Скопец М. С.** Партійне керівництво відновленням та зміцненням Рад депутатів трудящих Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни (грудень 1942—1945 рр.).— Наук. праці з історії КПРС, вип. 30, К., 1969, с. 72—87.

75. **Святишенко Б.** Комуністична партія — організатор і натхненник перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.— «Комуніст України», 1965, № 4, с. 40—48.

76. **Селиванова Н. И.** Партийная работа в период обороны Севастополя (1941—1942 гг.) и роль печати в ее организации.— Известия Крымского пед. ин-та, 1961, т. 36, с. 81—108.

77. **Юрченко О.** КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.— «Більшовик України», 1949, № 3, с. 52—66.

78. **Ющенко М. Д.** Діяльність КП України по вихованню трудящих на революціях у роки Великої Вітчизняної війни.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 30, К., 1969, с. 118—129.

79. **Ющенко М. Д.** Комуністи України — організатори патріотичного піднесення трудящих республіки на відсіч ворогові в початковий період Великої Вітчизняної війни.— УІЖ, 1958, № 3, с. 46—62.

80. **Ющенко М. Д.** Політична робота комуністів України в масах у початковий період Великої Вітчизняної війни.— Наук. праці з історії КПРС, вип. 3—4, К., 1965, с. 59—69.

III. БОЙОВИЙ ПОДВИГ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ У ВИЗВОЛЕННІ УКРАЇНИ

81. **Абішев Г.** Воїни Казахстану в боях за визволення братньої України в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1952, 32 с. (Т-во для пошир. політ. і наук. знань УРСР).

82. **Ананійчук В. Б.** Визволення західних областей України від німецько-фашистських окупантів, Вид-во Київського ун-ту, 1969, 184 с.

83. **Артеменко І. Т.** Боротьба за визволення Кіровоградщини від німецько-фашистських загарбників у вересні 1943 р.— березні 1944 р.— УІЖ, 1968, № 9, с. 101—102.

84. **Архипов І.** Безсмертний подвиг на Дніпрі (До 20-річчя розгрому німецько-фашистських військ на Дніпрі та під Києвом).— «Комуніст України», 1963, № 11, с. 21—26.

85. **Балковий П. М.** Народне ополчення Радянської України, К., Вид-во АН УРСР, 1961, 103 с.

86. **Бедзик Д.** Корсунь-Шевченківське побоїще, К., Укрдержвидав, 1944, 24 с.

87. **Бельфорд Д. С.** Севастополь в роки Великої Вітчизняної війни.— Праці Одеськ. ун-ту, 1956, т. 146. Серія іст. наук, вип. 5, с. 59—81.

88. **Билькевич А. М.** Комсомол Тернопольщини в период завершения Великой Отечественной войны (март 1944 г.— май 1945 г.).— Материалы VII научной конференции. Тернополь, 1965, с. 464—471.

89. Битва за Буковину (Про визволення Чернів. обл. від фашист. загарбників навесні 1944 р.), Ужгород, вид-во «Карпати», 1969, 207 с.

(Далі буде)

РЕЗЮМЕ

В. Н. Русин. Расцвет Закарпатья за годы Советской власти. Автор — председатель исполнительного комитета Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся — на конкретном фактическом материале показывает достижения трудящихся области в экономике, культуре, науке и других сферах общественной жизни.

К. А. Куценко. Освобождение Закарпатской Украины Советской Армией (сентябрь — октябрь 1944 г.). Большое внимание в статье уделяется героизму советских воинов и партизан в боях за освобождение края, братской дружбе народов Страны Советов, а также энтузиазму трудящихся Закарпатья, освобожденного от гнета оккупантов и воссоединившегося с УССР.

Ю. М. Мацейко. Борьба Украинской ССР в Организации Объединенных Наций за претворение в жизнь ленинских принципов внешней политики. Автор убедительно показывает как украинские советские дипломаты последовательно проводят в ООН ленинскую внешнюю политику мирного урегулирования международных проблем, всестороннего и равноправного сотрудничества всех стран.

SUMMARIES

V. N. Rusin. Prosperity of the Transcarpathian Region during the Years of Soviet Power. The author, Chairman of the Executive Committee of the Transcarpathian regional Soviet of Working People's Deputies, using concrete facts, shows achievements of working people of the region in economics, culture and science and other fields of public life.

K. O. Kutsenko. Liberation of the Transcarpathian Ukraine by the Soviet Army (September—October 1944). Great attention is paid to heroism of Soviet soldiers and partisans in battles for liberation of the territory, to fraternal friendship of the peoples of the Soviet Union, as well as to enthusiasm of working people of the Transcarpathian region liberated from oppression of invaders and reunited with the Ukrainian SSR.

Yu. M. Matseiko. Struggle of the Ukrainian SSR in the United Nations Organization for Realization of the Lenin Principles of Foreign Policy. The author presents strong arguments for the methods used by Ukrainian Soviet diplomats to pursue in consistently in the UNO the Lenin foreign policy of peaceful settlement of world problems, multilateral and equitable cooperation of all the countries.

НОВІ КНИГИ

БОНДАР В. Т.— Солідарність і дружба народів. (Інтернаціональні зв'язки трудящих Радянської України з пролетаріатом зарубіжних країн), Т-во «Знання» Української РСР, К., 1970, 48 с.

ГОЛЬФАРБ Л. Г., СЕЛІВАНОВ В. М., ПРАВОВЕРОВА К. Б.— Зміїв. Історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1967, 91 с. з іл.

Дружба народів СРСР — велике завовання ленінської національної політики КПРС, Вид-во Київського ун-ту, К., 1969, 270 с.

КАРПЕНКО М., ШЕЛЕСТ Д.— Новомосковськ. Історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1969, 55 с. з іл.

КУРИЛОВ В., ЛІЩЕНКО М., РОМАНЕЦЬ О., СИРОТА Н., ТИМОЩУК Б.— Північна буковина, її минуле і сучасне, вид-во «Карпати», Ужгород, 1969, 247 с.

Ленін і Україна. Вид. в 4-х кн. Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні, вид-во «Наукова думка», К., 1969, 315 с. з іл.

ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919—1966, вид-во «Молодь», К., 1969, 671 с.

Наука і культура. Україна. 1969, Т-во «Знання» Української РСР, К., 1969, 367 с. з іл.

ПЕТРЕНКО М. З. — Українське золотарство XVI—XVIII ст., вид-во «Наукова думка», К., 1970, 207 с. з іл.

Підпілля у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, вид-во «Каменяр», Львів, 1969, 416 с.

50 років ЛКСМУ. Документи і матеріали, вид-во «Молодь», К., 1970, 260 с. з іл.

САЙ С. С., САЙ А. І. — Військово-патріотичне виховання учнів. (З досвіду роботи шкіл Одеської області), вид-во «Радянська школа», К., 1970, 150 с.

С днем родження, Одесса. 1794—1969. Сборник материалов о 175-летию города, изд-во «Маяк», Одесса, 1969, 191 с. с илл.

Село на нашій Україні, вид-во «Будівельник», К., 1970, 240 с. з іл.

СУХАРЄВ В. — В. І. Ленін і єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху, Політвидав України, К., 1970, 94 с.

ТИЩИК Б. Й. — Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.), Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1970, 198 с.

Україна і зарубіжний світ, Політвидав України, К., 1970, 515 с.

Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В 3-х т. Т. 3. Українська РСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі, розгром Врангеля і петлюрівщини, Політвидав України, К., 1970, 463 с. з іл.

ФЕДОРОВА М.— Пояс славы. Изд. 2-е, перераб. и доп., изд-во «Маяк», Одесса, 1970, 63 с. с илл.

Хрестоматія з історії Чернігівщини, вид-во «Радянська школа», К., 1969, 162 с.

Черты ленинского стиля, изд-во «Донбас», Донецк, 1970, 174 с.

ЮРЧЕНКО О. Т. — В. І. Ленін і більшовицькі організації України, Політвидав України, К., 1970, 261 с. з іл.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.